

A VÁROSI MIKROTEREK TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

GYÁNI GÁBOR

A város mint tér-adottság tudományos problémaként az 1920-as évek amerikai városszociológiájában merült föl elsőként. Az akkor és ott paradigmaticusan megfogalmazott tematika hagyományozódott tovább, megszabva a városi tér fogalmi kereteit. A kifejezetten empirikus vizsgálatokra irányuló Chicagó-i szociológiai iskola a modern nagyváros funkcionális övezeteinek, társadalmi tereinek a feltárását ambicionálta, és arra keresett választ, hogy milyen folyamatok zajlanak ezen a szerkezeten belül. Nagyon leegyszerűsítve, ez a fajta, nagy hagyománnyal rendelkező és ma is virágzó városkutatás a népesség, a városlakók (lakóhelyi) térbeli eloszlását és annak módosulásait helyezi vizsgálódásai előterébe.

Nem igényel hosszabb bizonyítást, hogy a város társadalmi terét nem meríti ki — fogalmilag sem — a csupán a lakóhelyi megoszlást tematizáló szemléletmód. Fölvethető, s ma már gazdag irodalom bázisán eredményesen vizsgálható is a társadalmi tér, mint a legsokrétűbb egyéni és csoportos tevékenységek kerete és determinánsa, az ilyen minőségében játszott szerep értelme (tehát a neki tulajdonított jelentés, normatív fogalom) és gyakorlati funkciója. Továbbá: jelentősen kitágítható, sőt egyenesen kitágítandó a társadalmi tér fogalma azzal a kifejezett céllal, hogy minden (városi) térforma benne foglaltassék. Miben különbözik az utóbb jelzett új tudományos érdeklődés a „hagyományos” városökológiától? A pusztán csak tematikus különbséget gyakorlati példán mutatom be. A lakóhelyi elkülönülésre és a vele kapcsolatos népességmozgásokra koncentráló városszociológia és társadalomtörténet vagy társadalomföldrajz térfogalmától elszakadó megközelítés figyelme felöleli a köz- és a magánterek mindegyikét, vizsgálati problémaként tételezve pl. az utcát, a parkot vagy a kaszinót és klubot. A társadalomantropológia kérdésfeltevéseinek hatására a különféle térformák tényleges igénybevételének, használatuk módjának és sűrűségének a vizsgálatán túl, fontos szempontként merül föl a konkrét tereknek tulajdonított jelentés megismerése is. Ennek megfelelően állíthatjuk a modern nagyváros kutatása során elemzésünk középpontjába a „köz” és a „magán” dichotóm fogalom-párját, mint amelyik alapvető rendezőelve a szociális tér bármely formájának. Mindezek előrebocsátásával jelezni kívántuk, hogy az itt következő gondolatmenet miben és hol jár más úton, mint a városi tér megszokott kérdésfölvetése.

A köz- és a magántér fogalma és strukturálódása

Európai perspektívában szorosabban a 18. század derekától, végétől lehetünk tanúi a magán- és a közélet mind határozottabb szétválásának, kettőjük ellentétbe kerülésének. A szociális, kötetlen társas viselkedés ennek során bekövetkező kiszorulása (jóllehet nem maradéktalan eltűnése) a nyilvánosság számára fenntartott viselkedésből, a „közterekről”, egyúttal azt ered-

ményezte, hogy az a magánélettel, a családdal vált egyé, visszaszorult az otthon falai közé, a legszűkebb privát térbe. Bármennyire is vonzó lenne hosszan taglalni a „köz” és a „magán” fogalmainak az élet mindmennyi területén tárgyasuló differenciálódását, a folyamatot csupán egyetlen összefüggésben vehetjük most szemügyre: a nagyvárosi nyilvánosság funkcionális átalakulásában.

Mit kell azon érteni, hogy a nagyváros nyilvánosság-szférája funkcionálisan egyszerűsödik, miközben határozottan elkülönülnek egymástól a kifejezetten a magán és a kifejezetten a nyilvános viselkedésnek fenntartott téralakzatok? Mindenekelőtt arra kell itt gondolni, hogy pl. az utcai és egyéb köztér nem tolerálja többé a magánéleti megnyilvánulásokat, vagy legalábbis csökken minden magánéletinek minősülő életfunkció ottani megjelenésének az esélye. Holott a megelőző századokban az utca minden további nélkül egyaránt szolgált a köz- és a magánélet (persze ekként talán nem is definiált) terepe gyanánt. „Ez a középkori utca — jegyzi meg Ariés —, akár a mai arab utca, nem ellentétes a magánélet intimitásával; e magánélet külső meghosszabbítása, a munka és a társadalmi kapcsolatok családi kerete. Amikor a művészek viszonylag megkésve megpróbálják a magánéletet ábrázolni, először az utcán ragadják meg, mielőtt követnék a ház belsejébe. Nagyon is lehetséges, hogy a magánélet legalább annyira, ha nem inkább az utcán zajlott, mint a házban.”¹

Az individualizmus szelleme, az intimitás belső szükségletté válása, az életviszonyok materiális elemeinek a fejlődése (a civilizálódás) és egyéb fejlemények nyomán mindinkább megsziárdult a világ külsőre és belsőre szétágazó rendje. A 19. század végén azután szinte általános az az érzület, hogy az egyes egyént komolyan veszélyezteti, fizikai és erkölcsi tekintetben egyaránt sérti az utcai élet nyilvánossága (Bedarida-Sutcliffe 1980). A szóban forgó folyamat az angolszász országokban válik végletessé (viktorianizmus), jóllehet mindenhol mélyreható következményekkel jár a nagyvárosok, első helyen a fővárosok tárgyi felépítésében és térszerkezetében. Egészen más külső illette meg — stílusát tekintve is — a középületeket, mint a csak lakás céljára emelt közönséges épületeket; ráadásul az egyik és a másik térbelileg is jól elkülönült egymástól, mint lakónegyed és üzleti vagy kormányzati negyed.

De nemcsak erről van szó. A körút és a sugárút, a 19. századi modern urbanitás e két szimbólumértékű zseniális találmánya s egyúttal megtestesülése, gyakorlati funkcióknak is kiválóan megfelelt. Túl azon a közismert katonai megfontoláson, hogy az utak kiszélesítésével és a külvárosok rendszertelenül épített negyedein való keresztülvezetésével hatékonyan vessenek gátat a lázadásra hajlamos városi népesség barrikádépítő lehetőségeinek, ez a városi térszerkezet (utcahálózat) volt egyszersmind a legmegfelelőbb a nagyvárosi ember- és árutömeg gyors áramlásához-áramoltatásához is. Az utca e formájával vált valósággá a járművek előretörése a gyalogosok rovására, ekkor és itt vette kezdetét az utcának egyoldalúan a járműforgalom céljára történő kisajátítása. Ez viszont parancsoló követelménnyé is tette a forgalomban résztvevők, az emberek és a járművek összehangolt mozgását. Ez a szabályozás arra irányult (és irányul ma is), hogy fennakadás nélkül biztosítva legyen a mozgások koordinált *folytonossága*. A folytonosság fenntartásának szükségessége minősíti funkciótlannak a pusztá lézengést, a tömegmozgásokat akadályozó „értelmetlen” utcai jelenléteket. Az össze-vissza tartó mozgások koordinálását tekintve pedig az 1905 körül elsőként az Egyesült Államokban alkalmazott közlekedési lámpa hozta meg — távlatosan — a várva várt technikai megoldást. Az így szabaddá tett, ugyanakkor megrendszabályozott utcai (körúti és sugárúti) ember- és járműforgalom ettől a pilla-

nattól kezdődően felrúgott minden idő- és térbeli korlátot; a város összes zugába behatolva a maga tempóját kényszerítette rá a városlakók időbeosztására, hogy „mozgó káosszá” változtassa, lényegítse át a modern nagyváros, a metropolisz életét (Berman 1982).

Az imént mondottakból következik, hogy az utca mint a nyilvánosság színtere aligha játszhat többé átfogó szerepet; immáron nemcsak a magánéleti, de a szociabilitást még megengedő „közéleti” viselkedésformáknak is mindinkább az ellenségévé alakul át. A találóan a *sivatag* képzetével jellemzett századvégi párizsi körút és sugárút² mellett, ám térben tőle elkülönülve, így kezdtek megsokszorozódni azok a nyilvános társasélet céljait szolgáló közterek, amelyek majd pótolják az utca kieső nyilvánosságát. Azt nem állítjuk, hogy a modern, a 19. században születő nagyváros elsőként hozta létre a közterület egymástól egészen elváló, speciális résztevékenységeknek fenntartott mikrotereit. Korábban sem volt teljesen ismeretlen, hogy a köztér adott válfaja egyetlen meghatározott tevékenységet szolgált ki. Ami viszont kétségteljesen újdonosság, az a specializált terek számbeli megszorodása és merev „szakosodása” (Hohenberg-Lees 1985).

A résztevékenységeknek megfelelő egyfunkciós mikroterek kialakulása mögött döntő tényezőként hatott a munka- és a lakhely terjedő (vélegessé soha nem váló) szétválása, tudniillik, hogy a családi gazdaság mind többek életében családi bér gazdasággá, majd családi fogyasztási gazdasággá alakult át, s a munkavégzés térbelileg is az otthonon kívül koncentráldott. A városi nyílt terek használatát illetően ennek mélyreható következményei vannak. De túl ezen, városi parkok, folyó- és tópartok, hegyek és városkörnyéki erdők stb. adtak fokozatosan otthont a természeti környezettől mindinkább elidegenedett városlakók munka utáni időtöltésének, hogy a természettel való újratalálkozás vágyának hódolhassanak. A hétfői kirándulás szokásának elterjedése igen prózai velejárója a modern nagyvárosi ember életvitelének. „A szabadidős tevékenységek modelljei nemcsak a városon belüli lehetőségek és magatartások változásait tükrözték vissza, hanem az azon túli környezethez való új viszonyt is. Ebben az időszakban (az 1920-as években — Gy. G.) az olyan nyílt terekre, mint a Casa de Campo vagy a Sierra Navacera, történeti kijárások mind divatosabbakká lettek. Hegymászás, síelés és a természetimádat... mind részei lettek a liberális polgárságot képviselő ifjak életmódjának.”³ — olvassuk egy Madridról szóló tanulmányban.

Továbbá: adott épületek afféle közenteriorok módján, a fél nyilvánosság keretei között kezdik kielégíteni a társas együttlét, a közvetlen, ám nyilvános érintkezés nem lankadó szükségletét. Itt, ezekben az épületekben rendezkednek be a társadalom vagyoni és presztízs-hierarchiáját leképező klubok, kaszinók, olvasóköri, munkásotthonok, egyéb társaskörök nyilvánosság-fórumai. Szintén a nyilvánosság zárt térbe kényszerített formájaként honosodik meg a kulturális intézmények egész sora, a régóta létező színházakhoz felzárkózó közkönyvtár, képtár, múzeum vagy a cirkusz és századunkban a mozi stb. Látogatóik bennük egyéni érdeklődésüket egyénileg, nem feltétlenül közösségi módon, viszont elvileg mindenki által egyaránt hozzáférhető helyen (közös helyiségben) elégeíthetik ki. Aminek egyedüli akadályát csak az képezheti, hogy a látogatásukért (használatukért) követelt anyagi hozzájárulást, a belépti díjat széles néprétegek sokáig nem tudják megfizetni.

A nyilvánosság szociális-fizikai terének újabb sajátos változatát a fogyasztási szükségletek egyéni, de közösségi keretek közötti kiszolgálására specializált éttermek, kocsmák, bárók, egyéb énekes vagy táncos szórakozóhelyek, valamint az üzletek és kivált az áruház alkotják.

Nem feledhetők végül a „közlekedő ember” funkcionális térigenyéből megszülető nagyvárosi vasúti pályaudvarok, melyekhez századunkban buszpályaudvarok és a repülőterek csatlakoznak. A vasúti pályaudvarok ugyan csak egyetlen funkció céljából épültek a múlt század derekán és második felében, gyakorlatilag viszont tágabb nyilvánosság-szerepet olvasztottak magukba. A pályaudvari élet elengedhetetlen kellékei, az étterem (helyesebben csak resti), a postahivatal, a boltok stb. mind-mind hozzájárulnak ezen intézmény funkciógazdagodásához.

A magánélettől elkülönülő közsférának és a köztérnek ez a szétaprózódása ugyanakkor oldotta is a nyilvános viselkedést erősen gúzsba kötő polgári kódokat. Az utóbbiak az önfegyelem, a visszafogottság, és az *idegenek*, tehát a nagyvárosok tömegtársadalmát alkotó individuumok közötti személyes érintkezés erős korlátozása jegyében változtatták „holt térré” a nyilvános megjelenés színtereit (Sennett 1977). Persze csak lazított e kódok merevségén, de nem helyezte azokat hatályon kívül. Ám a változatok vizsgálata nem tartozik futó áttekintésünk körébe. Annyit azért megjegyezhetünk, hogy a viselkedés, a nyilvánosság számára szóló magatartás új értelme korántsem tekinthető spontán folyamatok eredményének, de nagy része volt benne az irányításnak, a hatalmi eszközökkel kikényszerített alkalmazkodásnak, a morális ideológizálással kísért rendőri erőszaknak. Beszédes példái ennek a köztér használatával kapcsolatban megfogalmazott helyi szabályozások, városi törvények és maga a mindennapi rendőri gyakorlat.

Igenszak leegyszerűsíteni a képet, ha a „magán” és a „köz” fogalmainak elválását elintéztnek gondolnánk az otthon és a rajta kívüli világ kettősségével. Nemcsak azért nem kielégítő ez a beállítás, mert maga a külvilág is — láthattuk — különböző minőségű terek sokaságára osztódott szét, melyek a merev oppozícióban szemlélt magán- és közsféra kisebb vagy nagyobb fokú elegyítését valósították meg. Ha az utcát tekintjük a köztér legszemélytelenebb, legsemlegesebb megnyilvánulásának, mennyivel több a személyes és szociális elem az olyan félnyilvános köztérben, mint amilyen a kávéház, nem is beszélve pl. az exkluzív klubok, kaszinók világáról. De jellemző különbségek állhatnak fenn e tekintetben ugyanazon „köztér” használói között is. Merőben másként viselkedik az étteremben (szórakozóhelyen) az alkalmi és a törzsvendég, illetőleg az, akinek ez a munkahelye (pincér). Az utóbb említett személy számára ez a semleges, idegenekkel benépesített köztér már szinte személyes jelleget ölt, amelyben „otthon” van, amely tehát már inkább félprivátnak bizonyul számára (Lofland 1973).

De azért sem elégedhetünk meg az otthon és a rajta kívüli világ kettősségének pusztá feltételezésével, mert a privátnak számító otthoni világ sem egészen mentes a „köz” és a „magán” dichotómiájától. Újfént az angolszász országok múlt századi fejleményei mutatják a legplasztikusabban, hogy az otthon falai között is bekövetkezett a terek feldarabolása s megsokszorozódása, amelynek egyik vonatkozásban jól megfigyelhető a magán- és a közsféra differenciálódása. A tágas közép- és nagypolgári lakásokban, majd idővel a kontinensen megszokottnál jóval nagyobb munkáslakásokban is megfigyelhető a helyiségek, a szobák funkcionális megosztására való törekvés. Mindenekelőtt elkülönült egymástól a család és a háztartás lakrésze, az utóbbi, a konyhán kívül, felölelte a cselédszemélyzet szobáit is. A családi lakrészt tovább differenciálta a kor és a nem: a felnőttek éppúgy elkülönültek a térben a gyerekektől, amennyire a felnőtt férfi és nő szintén külön húzódott a lakás egy-egy szögletébe. Sőt, a közös használatban álló helyiségek is szegregálódtak a nemek szerint: az ebédlő inkább a férfiak, a szalon inkább a nők szférájához tartozott. Számunkra itt most mégis az a döntő, hogy rámutassunk: az otthon privát terén belül is kialakult a „magán” és a „köz” megosztottsága. A „családi szobák” állományán belül a hálószoba képviselte a teljes intimitást és a szalonban valósult meg az otthonba

becsempészett nyilvános tér. Már maga a helyiség eredete is beszédesen vall erről. Mint Grier az amerikai szalonokról írott könyvében igazolja, a lakások szalonjait időben megelőzte és megelőlegezte a nyilvános szalon. Ez utóbbi mint szállodák, vasúti szerelvények, gőzhajók tartozéka, igen gyakori a múlt század második felében az Egyesült Államokban. Ezeknek a szalonoknak alapvető szimbolikus funkciójuk volt, hogy a középosztályi kifinomultság és elkülönültség látható megnyilvánulásaiént szolgáltak (Grier 1989).

Nem állítom, hogy a középosztályi otthonok univerzális lakrésze, a szalon mindenhol a nyilvános szalonoknak volt leszármazottja. Tény viszont, hogy értelmük és szerepük mindenhol teljesen azonos: csak és kizárólag házi társas összejövetelek céljaira használják, köznapi használatára nincsen példa. Mint az otthon kívülág felé fordított arca, a szalon különösen alkalmas a hivalkodásra, a magamutogatásra, a reprezentációra. Innen ered, hogy ebbe a helyiségbe zsúfolják a legtöbb értékes bútort és dekorumot, ide összpontosul egy-egy otthon ingóságából az értékek zöme (Clark 1976; Gyáni 1989).

Általánosságban érvényes, jegyzi meg Daunton, hogy minél inkább differenciálódik a lakáson belüli tér, annál nagyobb hangsúlyt kap a magán- és a közszféra közötti szigorú különbség (Daunton 1989). De vajon milyen ökológiai struktúra és szociális térszerkezet képezi mindennek a hátterét?

Várostervezés — fertőtlenítés — szegregálás

Az utca személytelen és semleges voltának fokozatos megteremtése, a 19. század folyamán végig, lankadatlan erőfeszítésekre ösztönözte a hatóságokat. Különösen hatványozottak voltak ezek az erőfeszítések a munkásnegyedeken belül, ahol az utcák, egyéb közterek, sőt nemegyszer a lakások szorosabb hatósági- rendőri felügyelete éppen arra lett volna hivatva, hogy a közszféra polgári normáinak gyakorlati érvényt szerezzen. De miért a fokozott figyelem történetesen itt, és mondjuk nem a belvárosban? Ennek legalább két oka van; egyrészt a nagyvárosok meglehetősen polarizált társadalmi szerkezete, melyben többnyire az alsóbb, a munkásrétegek, proletár társadalmi csoportok alkotják a számszerű többséget, ám mellettük az átlagost meghaladó mértékben vannak jelen a leggazdagabb, legtöbb hatalmi befolyással és presztízzsel rendelkező vezető osztályok tagjai. Ebben az éles osztálykülönbségektől szabdalt városi társadalomban az embercsoportok térbeli elhelyezkedésének kulcsjelentősége van. Olyannyira, hogy az eltömegesedő, mert népességszámában oly mértékben felduzzadó nagyvárosi társadalomban a puszta tájékozódás, az eligazodás megkívánta megismerés elsőrendű eszközévé a *térbeli lokalizáció* válik. Az *idegenek* világának a boldoguláshoz, a mindennapi életvitelhez szükséges kiismerése már nem hagyatkozhat a puszta vizualitásra; nem elégséges már a gyakorlott szem, az iskolázott tekintet, hogy eligazítson bennünket az idegenek, a nagyváros általunk személyesen nem ismert lakóinak identitása felől. A test külső megjelenésének, a ruházat, a gesztusok figyelmes tanulmányozásán alapuló „rendszerzés”, a város „szövegének” illetően „olvasása” nem lehetséges többé a modern (az ipari korszakban kiteljesedő) nagyvárosban. Fel kell hogy váltsa azt annak megfigyelése és állandó tudatosítása, hogy mi a dolgok térbeli rendje, hogy az ilyen és ilyen identitású (társadalmi hovatartozású) egyének és csoportok, vagy ez és ez a tevékenységforma hol is helyezkedik el a város térképén (Lofland 1973). Ennek a ténynek mint

tükörnek csak a tárgyi valóságra vonatkozhatva lehet teljes értelme, hiszen arra utal vissza, hogy a nagyvárosok szociális topográfiája a hosszú 19. század évtizedeiben alapvetően átalakult.

A hatósági figyelem egyoldalú irányának oka másrészt az, hogy az egyes társadalmi makro- és mikrocsoportok egymástól eltérően vélekednek a nyilvánosság jellegéről és határáról, s ennek megfelelően köztéri viselkedésmódjuk szembetűnő különbségeket mutat. Vegyük elsőként szemügyre a nagyvárosok ökológiai felépítésében bekövetkezett döntő átalakulást, amelynek hatására a nagyvárosi ember a vizuális rendszerezésről kénytelen volt áttérni a térbeli lokalizációra, mint a dolgok és emberek közötti eligazodás fő metódusára.

Már Engels rámutatott, hogy Párizs (vagy más nagyvárosok) "Haussmannosítása", tehát a Haussmann példáját követő gyökeres átépítése következtében a társadalmi osztályok *térbelileg* a korábbinál távolabb kerültek egymástól. Mint írta: „A 'Haussmann' szón azt az általánossá vált gyakorlatot értem, amely abban áll, hogy áttörik a munkáskerületeket, különösen ha nagyvárosaink központjában fekszenek ... Az eredmény mindenütt ugyanaz, akármilyen különböző is az ok: a legbotrányosabb utcák és kis sikátorok eltűnnek ..., máshol azonban nyomban újra keletkeznek, gyakran a legközelebbi szomszédságban.”⁴

A várostervezés eszméjének múlt század közepi megfogalmazása, majd elsőként Párizsban történető gyakorlati megvalósítása (1853-tól) (Sutcliffe 1979) nem csekély mértékben éppen a felső és az alsó társadalmi csoportok minden addiginál teljesebb fizikai elkülönítését célozta. Az egyre heterogénebb és zsúfoltabb nagyváros népességének tervezés útján megvalósítandó térbeli hierarchikus újraosztása mögött, más motivációkkal együtt, különösen a járványoktól való páni félelem hatott. Ha volt megfogalmazott érvrendszere, „nyelve” a korabeli várostervezésnek és a lakáskérdést problémaként tételező szociális reformereknek, az egy alapjában egészségügyi-orvosi szemléletben gyökerezett. A várostervezők és a lakásnyomor csillapításán elmélkedő-fáradozó reformerek diskurzusa, fogalmi nyelvezete telis-tele volt a *fekély*, a *ragály*, tehát az orvosi *patológia* megannyi egyéb kifejezésének metaforikus használatával. Nem kivétel ez alól maga Haussmann sem, akinek kedvelt metaforája szerint a várostervező tulajdonképpen az a sebész, aki a város, Párizs testének az egészsége végett kényszerül átfogó sebész-műtéti beavatkozásra egész városrészek lerombolása (kivágása, eltávolítása), és újak felépítése (beültetése) útján (Vidler 1978).

S jóllehet a közegészségügyi, vagy inkább társadalom- patológiai szemlélet társadalomalakító vezérelvvé, egyenesen ideológiává magasztosulása joggal hivatkozhatott a 19. századi nagyvárosokat tartósan, több hullámban vissza-visszatérően sújtó tömegjárványok, főként a kolera elrettentő példáira (Evans 1988); igazában mégsem csak erről volt szó. Igaz, a korban mély beidegződések hatottak abba az irányba, hogy a társadalmi jelenségekhez biológiai analógiákon át, hamisítatlan orvosi látásmóddal férközzenek közel. S ebben bizonyos része volt annak is, amit Carlo Ginzburg szellemes tanulmányában állít, hogy ti. a kortárs orvostudomány a humaniorákkal még alapvetően azonos megismerési modellt képviselt. A korabeli orvoslás szokványos eljárása volt ugyanis, hogy az egyedi közvetlen megfigyelését kvalitatív jellegű ténymegállapítással, a diagnózis felállításával zárta le (Ginzburg 1980). Jellegénél fogva ez a fajta megismerési „technika” éles különbséget tett jó és rossz, egészséges és egészségtelen, normális és abnormális között. Az emberi világra és annak képződményeire alkalmazva pedig úgy működött ez a szemléletmód, mint ahogyan Michel Foucault beszél a hatalom „normalizálási” technikájáról (Foucault 1979). Magától adódott tehát, hogy a polgári értékek tagadása, vagy

akár csak az elhanyagolása, az ellenállás velük szemben a mondott értékek táplálói és védelmezői szemében ne tűnjék másnak, mint pusztá eltévelyedésnek, patológikus megnyilvánulásnak, s mint ilyen, jól megragadhatónak tűnt a rendelkezésre álló orvosi- egészségügyi metaforákkal is. „A polgári társadalomreformerek tudatában — írja Ann-Louis Shapiro — a fertőzött kunyhóikból nap mint nap előbújó városi munkások egyszerre jelentették az egész társadalmat érintő biológiai, morális és politikai veszélyforrást ... Nem véletlen, hogy a reformerek egymást átfedő csoportjaiban a lakásügy reformja lett az elsőszámú prioritás, úgy tűnt ugyanis, hogy ez a munkásosztály fertőtlenítésének és pacifikálásának a legígéretesebb módja.”⁵

Egy szó mint száz: a tőkés városfejlődés- és fejlesztés, e folyamat nagyvárosokat érintő része felfokozta a társadalmi rétegek térbeli elkülönülését. Ami Párizst illeti, „Haussmann rombolásai, ritka kivételekkel, nem tüntettek el egész negyedeket, de abba az irányba hatottak, hogy egymástól elszigeteljék azokat.”⁶ De a francia főváros mellett, ha talán nem is ilyen látványos módon, teljes újjáépítéssel egybekötve, hasonló folyamat ment végbe Londonban is, ahol a lakosság területi polarizálódása a század végére már hiánytalanul nevezhető (Olsen 1986; Jones 1984⁷).

És rokon szándékok mozgatták — a katonai és az infrastruktúra modernizálását célzó megfontolások mellett — Bécs várostervezőit is, amikor a Ringstrasse megalkotásával (1860 után) szinte két részre osztották az eddig is e vonal mentén elkülönülő szocio-fizikai városegészt: a körúton belüli arisztokrata és közép-, vagy inkább nagypolgári népességű, reprezentatív középületekkel teletűzdelt belvárosra, az ún. Ring-zónára, valamint a körutakon kívüli munkások lakta külvárosokra (Olsen 1986; Schorske 1981⁸; Hanák 1985).

Ami Berlint és Budapestet illeti, a két fővárosban a szélső társadalmi rétegek térbeli elkülönítése kevésbé öltött szembetűnő méreteket, bár jól felismerhető nyomai így is létrejöttek az új városkép századvégi megalkotása eredményeként. Hiszen a külön munkásnegyedek a külvárosokban vagy a peremtelepüléseken, majd az ellentétes oldalon, a felső- és a középosztályok által benépesített belső városnegyedek főbb kontúrjai itt is, ott is hamar kirajzolódtak. Mégis: a két ellentétes osztály tagjai helyenként egymás közelében maradtak, pontosabban szólva, köztük a térbeli távolság mindig kisebbnek mutatkozott, mint más európai (és észak-amerikai) nagyvárosokban. E társadalmi összekeveredés közvetlenül összefüggött a bérházak e két városban megfigyelhető általános elterjedtségével. A wilhelmianus Berlinben, szimptomatikusan, nem található egyetlen olyan kerületet, ahol a munkáslakások aránya meghaladta volna a teljes lakásállomány 80%-át; ugyanakkor meglepően gyakoriak a kevert lakótársadalmú bérházak. Az egyetlen épületen belüli társadalmi sokféleség sűrű előfordulása annak is eredménye, hogy Berlin Haussmann-ja, James Hobrecht csökönyösen pártolta a közép- és a munkásosztály által együttesen lakott bérház típusát. Úgy vélte, hogy a különböző rétegek így megvalósuló térbeli közelsége hozzájárulhat gazdag és szegény megbékéléséhez, a köztük gyakori konfliktusok, ellenségeskedések könnyebb elsimíthatóságához (Liang 1976).

Nem tudni, volt-e ehhez fogható eszmei forrása a kevert lakóközösségű bérházak budapesti meghonosításának. Tény viszont, hogy ha főleg nem is a külvárosokban, az ott álló bércsarnyokban, hanem a belső városrészek kevésbé rangos bérpalotáiban (és ezeken a területeken ezek alkották a többséget), különböző társadalmi rétegek képviselői egyidejűleg voltak jelen egyazon lakóházban. Nemcsak a mellékutcák szerényebb épületeire érvényes ez, hanem még a Nagykörút legtöbb bérházára is. Helyesen summázza Hanák Péter, miszerint: „A magán-

szféra szoros elkülönítésének és az alsóbb néposztályoktól való minél teljesebb elkülönülésének burzsoá elve Budapesten kevésbé érvényesült, mint Nyugat- és Közép-Európa egyéb nagyvárosaiban. Az udvari lakásokban ... kispolgári családok, hátul pedig munkások, szegény emberek éltek együtt gazdag polgárral, sőt bizonyos fokig az életébe is beláttak.”⁷⁷ Mindebből azonban nem következik, hogy minden budapesti bérház, kivált bérpalota bérlőközössége kevert lett volna (Gyáni 1978). S még kevésbé kell ebből arra gondolni, hogy a magyar fővárosban nem léteztek masszívan munkáslakta kerületek, olyan proletárgócok, amelyek mégiscsak a munkások többségének szolgáltak lakhelyül. Igaz viszont, hogy a legkoncentráltabban munkáslakta Kőbánya és Óbuda területén is kevesebb a munkáslakások aránya 80 %-nál (1911), s hogy még a két világháború között is, amikor pedig nőtt a szegregáció mértéke, Angyalföldön az egyszobás lakások aránya 84 % körüli (1935), bár nem minden szoba-konyhás lakás bérlője tartozott a munkásság soraihoz (Gyáni é. n.).

Az imént említett városok között észlelhető különbségek további árnyalása sem teheti kétséggé, hogy a fejlett európai és észak-amerikai metropoliszok mindegyikében nőtt és megszilárdult a rétegek szegregációja. S ebben az összefüggésben komoly súlya van annak, hogy belvárosi vagy munkások lakta külvárosi negyed utcáját, *köztérét* vizsgáljuk-e. Például azért, mert már csupán a fekvésüktől függően más és más funkciók hordozói lehettek e nyilvános térségek. A belváros széles, reprezentatív középületekkel szegélyezett sugár- és körútjai „nyertek” felhatalmazást arra, hogy szakrális közösségi-politikai eseményeknek szolgáljanak színhelyül: itt rendezték (rendezik ma is) a nyilvános ünnepeket, tömegfelvonulásokat, katonai parádékat, szóval a hatalom által kezdeményezett és jóváhagyott ceremóniákat, közösségi rituálékat. Ehhez fogható nyilvánosság-funkcióval a külvárosok lakónegyedeinek az utcái (tere) közül természetesen egy sem rendelkezhetett.

Továbbá: eltértek egymástól abban is, hogy amíg a belváros útjain, utcáin, közterein az élet, a nyilvános megjelenés hétköznapi is inkább tartotta magát a polgári mércékhez, amelynek a csendben maradás, az önfegyelem, a szociabilitás minimálisra korlátozása képezi a lényegét, addig a külvárosok nyilvános térségein erőszakkal kellett annak valamelyest is érvényt szerezni. Ennek egynemely vonatkozásáról szólnék a tanulmány utolsó részében.

Kié az utca?

Az utca mint köztér használatát hagyományosan az szabta meg, hogy tág lehetőség nyílt az informális élet, a társaslét szociabilitásának itteni kiélésére. E hagyomány élesen szembekerült a köztér szabályozásának, tulajdonképpen semlegesítésének azzal az elképzelésével, amely a hatóságokat kezdte átítatni a 19. század elejétől és még inkább középtől. Angliában pl. az utcai köztér használatát illető korábbi egyetértés a múlt század derekán kezd megbomlani, amikor megkezdődik az utca hatósági „igazgatása”. Ennek a jegyében egyre-másra látnak napvilágot az utca rendjéről intézkedő városi szabályzatok (Daunton 1983). De ide nyúlunk vissza a városi rendőrség korabeli szervezeti kiépítése és a rendőri tevékenység fogalmának a radikális kitágítása is. Ezekkel a lépésekkel kezdetét vette az utca polgári kódjának, mint általánosan érvényes (és kötelező) normának a ráerőszakolása a társadalom széles tömegeire. Ami azután gyakran közvetlen beavatkozást tett szükségessé az egyes emberek és szűkebb közösségek életé-

be, magánautonómiájába. A század derekán az észak-angliai városokban például „a rendőrség fellépése azt a hatást keltette, hogy támadás éri a hagyományosan szentesített szabadságot — az utcai csoportosulás szabadságát... A rendőr szokványos felszólítására (tovább, tovább!) reagáló tömeges attitűd nyugodtan besorolható a munkásosztály engedetlenségi viselkedésformái közé”.⁸

A rendőr beavatkozása a nyilvános élet vitelébe nemcsak hogy intenzívvé vált, de a jellege is megváltozott. „A ’kényszer-akkulturáció-ként is nevezhető felügyelet hatékonyságát fokozandó az elszórt, erőszakra hagyatkozó ellenőrzést felváltotta az a fajta rendőri fegyelmzés, amely a *szüntelen felügyelet* nyomásának tette ki a népességet. Ez a hatalomérvényesítés megköveteli a hatalom képviselőjének, a rendőrnek mindenkori fizikai jelenlétét, fürkésző-vizslató tekintetének irritáló állandóságát, hogy mindenkiben meggyökereztesse annak tudatát, hogy a rendőr mindig a közelben van és bármikor a helyszínen teremhet” (Storch 1975-76). A fegyelmzésnek ez a módszere a Bentham-i panoptikumban rejlő hatalom-technikai elvet viszi át a napi gyakorlatba, s mint ilyen, hamisítatlan *normalizáló-mikrohatalmi stratégiának* fogható fel (Foucault 1979).

A szüntelenül fürkésző rendőri tekintet azonban csak akkor lehet igazán hatékony, ha vizuálisan uralhatja a felügyeletére bízott terepet, és egyúttal képes eligazodni a fegyelmzendő idegnek világában. A városi terep áttekinthetőségét megkönnyítette a széles és egyenes utcák rendszere. Arra, hogy mennyire nagy súlyt nyert a rendőri pillantás akadályainak lehető kiküszöbölése, egyetlen példát említek. Amikor Budapesten vita alakult ki az 1880-as években a rendőrség, valamint a kávéháztulajdonosok között arról, hogy vajon a kávéházak elfoglalhatják-e a maguk céljaira a járda egy részét, bekerítvén azt a részt, ahová asztalokat és székeket helyeznek ki, a megoldást hevesen ellenző rendőrség egyik érve így szólt: „miután a rendőri közegek létszáma nem engedi meg, hogy minden egyes bekerített üzlet elé őrszem álltassék, a távolabb álló őrnök az utca áttekintése, ezen bekerítés által, igen megnehezítették, sőt lehetetlenné tétetik”, minek következtében „éjjeli csavargók és gyanús egyének, az őket szemmel tartó rendőr elől, ezekben alkalmas bűvő helyeket találnak...”.⁹ Megjegyzem: a városi tanács, némi tanácsatlanság után, végül engedélyezte a járdarészek bekerítését. Ami a másodikként említett feltételt illeti, az általános problémát érint. Volt már arról szó, hogy a városi „szöveg”, az idegnek alkotta nagyváros kaotikus világa mind kevésbé érthető, értelmezhető pusztán vizuális jelek alapján. A rendőr viszont ahhoz, hogy feladatának megfelelhessen, pusztán vagy döntő mértékben az iskolázott tekintet megismerő (tájékozódó) képességében bízhat, ez legfőbb eszköze. Hogy milyen jelentősége volt a korban a rendőri tekintet „intelligenssé” tételének, azt egy philadelphiai példán mutatom be. „A járőröknek szükségük volt valamilyen módszerre, hogy egyetlen pillantással eldöntsék az illető társadalmi állását. Azok az amerikaiak, akik igyekeztek megszabni, hogy kit tartóztasson le a rendőrség, főként a ruházatban jelölték meg a szociabilitás megnyilvánulását. A viselet jól megválasztott együttese ti. megmutatta, hogy viselője tisztában van a ’rend, a rendszeresség és a jó időbeosztás’ értékével... Az viszont, aki slamposan öltözködik, a közönségre nézve potenciálisan veszélyt jelenthet, az ilyeneket tehát a rendőrségnek gondosan szemmel kell tartani. A külső megjelenést irányítúként kezelve az alkalmazottak így gyorsan azonosíthatják, s nyomban az ellenőrzésük alá is vonhatták a társadalom jólétét veszélyeztetőket.”¹⁰

Az utca személytelenné tétele a „morális reform” ügybuzgó végrehajtóiként ténykedő rendőröknek fontos feladatát képezte. Az utcai és egyéb közterek ilyen értelmű semlegesítését szám-

talán példán illusztrálhatjuk. Közülük az egyik legszélsőségesebb az, amely szerint a berlini bércsasznyák egyikében-másikában a tulajdonos házirendbe foglalt tiltással illetve a gyerekek udvari játszadozását, vagy a bérlők azon szokását, hogy a lakásukban facipőt hordjanak, az ablakpárkányokra virágokat helyezzenek vagy kiálljanak a gangra és a lépcsőházban beszélgeszenek (Ling 1976). A magán- és a közsférának az efféle tiltásokban kifejeződő végletes téri szétválasztására példa az is, hogy Philadelphia-ban, szintén a múlt század derekán, a rendőr kötelességévé tették az olyan utcán talált részeg őrszobai elzárását, aki nem tudott számot adni a nevééről és a lakcíméről. Így kívánták elejét venni, hogy az illető privát életfunkcióját, az alvást köztéren, az utcán oldja meg (Johnson 1979).

De túl az említetteken, az utcai nyilvánosság terjedelmét is másként határolja körül a viselkedés új polgári felfogása, mint a továbbélő népi hagyomány. Egyebek között legitimitását kezdi veszteni az utcai árusítás vagy szórakozás, amely specializált közterek illetékességébe kerül át (bolt, piaci csarnok, szórakoztató intézmények). Szabályrendeletek garmadájával igyekszik a hatóság gátat vetni az utcai árusok ténykedésének éppúgy, mint az utcai zenészek működésének a századközép Angliájában. És hasonlóképpen tilalomlistára kerülnek a főleg fiatalokat megmozgató utcai játékok és sportok, az utcán űzött futballozás, birkózás és a többi közösségi esemény (Daunton 1983; Green 1982).

Nem követjük most tovább a történetet, amely a köztér fogalma, használatának joga és illetékessége körüli szüntelen vita és konfliktusok sorozata úgyszólván mind a mai napig. Hadd emlékeztessek csupán egyetlen mozzanatra: nem is olyan régen született egy — azóta visszavont — parlamenti rendelkezés Magyarországon, amely megtiltotta a Parlament épülete körüli fórumszerű tér használatát tömegdemonstrációk céljaira. S ezzel a köztér politikai célokra történő kisajátításának a témájához érkeztünk, amely azonban külön vizsgálgandó kíván.

Jegyzetek

- ¹ Ariés, P. (1987) A gyermek és a családi élet az ancien régime korában. In: uő: *Gyermek, család, halál*. Tanulmányok. (Budapest: Gondolat) 213-214.
- ² Zola nevezi így a 19. század vége felé Párizst. Lásd Vidler, A. (1978) *The Scenes of the Street: Transformations in Ideal and Reality, 1750-1871*. In: S. Anderson (ed.): *On Streets* (Cambridge: Mass) 100.
- ³ Folguera, P. (1985) *City Space and the Daily Life of Women in Madrid in the 1920s*. *Oral History Journal*, vol. 13. no. 2. 53.
- ⁴ Engels, F. (1969): *A lakáskérdéshez*. MEM 18. kötet, Budapest, 246.
- ⁵ Shapiro, A. L. (1985) *Housing the Poor of Paris 1850-1902*. (Madison) 159.
- ⁶ Olsen, D. J. (1986) *The City as a Work of Art. London, Paris, Vienna* (London: New Haven) 147.
- ⁷ Hanák P. (1988) Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: *A Kert és a Műhely* (Budapest: Gondolat)
- ⁸ Storch, R. D. (1975-76) The Policeman as Domestic Missionary: Urban Discipline and Popular Culture in Northern England 1850-80. *Journal of Social History*, IX. 482.
- ⁹ Budapest Főváros Levéltára IV. 1407. b. 465/1874-VII.
- ¹⁰ Johnson, D. R. (1979) *Policing the Urban Underworld. The Impact of Crime on the Development of the American Police, 1800-1887*. (Philadelphia)

Irodalom

- Ariés, P. (1987) A gyermek és a családi élet az ancien régime korában. In: uő.: *Gyermek, család, halál*. Tanulmányok (Budapest: Gondolat) 213-214.
- Bedarida, F. — Sutcliffe, A. (1980) The Street in the Structure and Life of the City. Reflections on Nineteenth-Century London and Paris. *Journal of Urban History*, vol. 6. No. 4.
- Berman, M. (1982) *All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. New York, 159.
- Clark, C. E. jr. (1976) Domestic Architecture as an Index to Social History: the Romantic Revival and the Cult of Domesticity in America, 1840-70. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 7.
- Daunton, M. J. (1983) *House and Home in the Victorian City. Working-Class Housing 1850-1914*. (London: Edward Arnold)
- Daunton, M. J. (1989) *The Social Meaning of Space: The City in the West and Islam*. (Kézirat)
- Evans, R. J. (1988) *Past and Present, Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe*. 120.
- Folguera, P. (1985) City Space and the Daily Life of Women in Madrid in the 1920s. *Oral History Journal*, vol. 13, no. 2. 53.
- Foucault, M. (1979) *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, (London: Harmondsworth)
- Green, D. R. (1982) Street Trading in London: A Case Study of Casual Labour, 1830-60. In: J. H. Johnson — C. G. Pooley (eds.): *The Structure of Nineteenth Century Cities* (London: Croom Helm) 139-147.
- Grier, K. C. (1989) *Culture and Comfort: People, Parlors, and Upholstery, 1850-1930* (University of Massachusetts Press)
- Gyáni, G. (1978) *Egy lipótvárosi ház lakói a huszas évek elején*, Budapest. 9. sz.
- Gyáni, G. (1989) *Domestic Culture of the Upper-Middle Class in Budapest, 19th Century*, Előadás az 5. Angol-magyar történetészkonferencián.
- Gyáni, G. (é. n.) *Nyomortelep és bérkaszánya. A budapesti munkáslakás múltja*. (Budapest: Magvető) Megjelenés előtt.
- Hanák, P. (1985) A Ringstrasse és a Nagykörút. Bécs és Budapest városfejlődésének összehasonlítása. *Világosság* 2.
- Hanák, P. (1988) Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In uő.: *A Kert és a Műhely*. (Budapest: Gondolat)
- Hohenberg, P. M. — Lees, L. H. (1985) *The Making of Urban Europe 1000-1950*. Cambridge: Mass.
- Johnson, D. R. (1979) *Policing the Urban Underworld. The Impact of Crime on the Development of the American Police, 1800-1887*. (Philadelphia)
- Jones, G. S. (1984²) *Outcast London. A Study in the Relationship Between Classes in Victorian Society*. (New York)
- Liang, H. H. (1976) Lower-Class Immigrants in Wilhelmine Berlin. In: A. Lees — L. Lees (eds.) *The Urbanization of European Society in the Nineteenth Century*. (Lexington, Mass.) 219-221.
- Lofland, L. H. (1973) *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space* (New York: Basic Books)
- Olsen, D. J. (1986) *The city as a Work of Art*. London, Paris, Vienna (London — New Haven) 147.
- Schorske, C. E. (1981³) *Fin-de Siècle Vienna. Politics and Culture* (New York)
- Sennett, R. (1977) *The Fall of Public Man. On the Social Psychology of Capitalism* (New York: Vintage Books)
- Shapiro, A. L. (1985) *Housing the Poor of Paris, 1850-1902*. (Madison) 159.
- Storch, R. D. (1975-76) The Policeman as Domestic Missionary: Urban Discipline and Popular Culture in Northern England 1850-80. *Journal of Social History*, IX.
- Sutcliffe, A. (1979) *Environmental Control and Planning in European Capitals 1850-1914: London, Paris and Berlin*. In: I. Hammerström — T. Hall (eds.): *Growth and Transformation of the Modern City*. Stockholm, 89.
- Vidler, A. (1978) The Scenes of the Street: Transformations in Ideal and Reality, 1750-1871. In: S. Anderson (ed.): *On Streets* (Cambridge: Mass.) 100.

A SOCIAL HISTORY OF URBAN SPACE

Gábor Gyáni

Mainstream studies of urban space follow the traditions of the Chicago School still nowadays. Accordingly, their research topic is the residential segregation of population in large cities and related population moves. But urban space can also be studied in a different perspective: it can be examined as a scene of the most varied—individual and public—activities and can be considered in the light of values and norms related to its use. The present paper adopted the latter approach and places the counterconcepts (dichotomy) of the public and private, as well as the varied forms of *social space* conforming to these concepts, into the focus of analysis.

From the mid-18th century onwards, the spheres of public and private have been gradually growing apart in the western countries of Europe. The present paper traces the functional transformation of the public in large cities. As a result of that process, the metropolitan public, particularly the public of streets, has become impersonal and turned into a neutral „space”. The separation of the public and private is clearly visible both in the spatial structure and the building stock of large cities. This is a direct consequence of tendentious urban planning concepts patterned after Haussman's remodelling Paris in the second half of the 19th century. The metropolis thus reborn, through the inventions of boulevards and thoroughfares, having a symbolic value, could serve both the practical needs of use by ever growing masses of people, the functions of traffic, and a new kind of need for the impersonal outdoor public. At the same time, public and semi-public spaces were mushrooming all over to serve the needs of *strangers*, the individuals of the metropolitan masses, for being in public.

The dichotomy of public and private has evolved even within the private sphere: the family and the home. There is a distinct division in the spacious dwellings of the middle- and upper-middle- class between living-spaces of family members and domestic aids; and an isolated use of space by sex and age within the family has also soon become general. Finally: some „family rooms”, primarily the bedroom, served strictly and specifically the needs of privacy, while others, like the parlour, were explicitly reserved for social life.

Bringing about and controlling the impersonal and neutral character of the street has also become an official task. The official-police supervision of population has become particularly pressing in the living districts of lower social strata in order to make their residents respect the bourgeois code of behaviour in public. All this indicates, at least indirectly, that social orientation within cities reaching giant proportions, where urban community is becoming a mass society, is getting more and more a matter of orientation by *spatial location*. In the world of strangers, the knowledge required by everyday living cannot solely rely on the routine of a trained eye, the „reading” of the urban „texture” depends on the urbanites' awareness of *where* is what and who.

One of the direct causes arousing increased official control was a different, from the bourgeois norms, notion attributed to the use of space by certain social groups and subcultures and their limits of behaviour in public being placed somewhere else. This is emphasized by the fact that in a modern metropolis, partly as a result of tendentious urban planning interventions, social groups are more segregated than earlier. Segregation was used, among others, for prevention from revolving epidemics (cholera) which, due to their spatial vicinity, also afflicted the upper classes. The (inner) city and the workers' peripheral residential districts were therefore also significantly dissimilar as symbolic spaces. The city had sacral and ceremonial functions while peripheries could not gain such an acceptance, for the very reason that the informal looseness or indecency of street-life there has been for long preserved, in spite of official fights against it. The institutionalization of municipal police in most European cities in the middle of last century was largely derived from the requirement of a close and constant control over public places in these districts. Police supervision of the time, saturated with the ethos of bourgeois moral standards, was called to neutralize and impersonalize the public in these parts of the city.

The „efficiency” of police work was strongly dependent on the extent to which the urban „texture” was intelligible in a policeman's eyes; on how much a supervisor of the public sphere could be trained to become familiar, also visually, with the city. Besides, there were, of course, municipal regulations in large number intended to enforce the norms of bourgeois behaviour. These regulations and the policemen, who act for their implementation, confine the life functions, which are visible for the widest public, to an ever smaller circle and thereby compel community members to sequester themselves, for enjoying public life, in newly mushrooming specific micro spaces, public or semi-public places, specialized to fulfil one single function.

Transl. E. Daróczi

SZENT IMRE KERTVÁROS

Egy város-antropológiai kutatás vázlata

TEPLÁN ISTVÁN

Hamvas Béla „Az öt génusz” című művében érzékletes szavakkal ír a „hely szelleméről”, amely megfogja az embert, arról a sajátos arculatról, amely bizonyos helyeknél első pillantás után megöregszik a szemlélőben, „... a helynek nemcsak fizikája, hanem metafizikája is van, és nemcsak látvány, hanem génusz. Ezért nem határozható meg, csak lerajzolható, mert nem kiszámítható, mert arc” (Hamvas 1985). Régóta foglalkoztat az a kérdés, vajon egy város, vagy egy városnegyed esetében leírható-e ez az arculat, illetve annak összetevői, rekonstruálhatók-e azok a folyamatok, amelyek ezt létrehozták? A „hely” és „szelleme” közötti viszony sajátos — mondja Hamvas Béla —, egymást kölcsönösen meghatározzák. Az, hogy a tradíciók, szokások és általában a spirituális tényezők fontosak egy városrész arculatának kialakításában, azt hiszem, nem szorul bizonyításra. Számomra erre a legszemléletesebb példákat az amerikai városok orientális negyedei vagy New York Williamsburg városrésze szolgáltatják. Abban azonban már bizonytalan vagyok, hogy a fenti probléma — egy valamilyen alapon szegregálódott városrész arculatának leírása — megközelíthető-e az irodalom eszközein túl valamilyen „tudományos” úton is; a következőkben mégis erre teszek kísérletet.

Vizsgálódásaim azon a feltevésen alapulnak, hogy egy hely egykori szelleme a legkézzelfoghatóbb nyomot az általa létrehozott anyagi kultúrában hagyta, s ezek közül a leghozzáférhetőbbek az építészeti tárgyai. Sajátos objektívációk ezek, amelyek használati funkciójuk mellett *konnotatív* tartalmakat is hordoznak, és ezekből a konnotatív jelekből olyan spirituális dolgokra következtethetünk mint az „életérzés”, az „élet stílusa” — ahogy Huizinga nevezi. Az, hogy egy párkány, vagy egy oromdíz kommunikációs tény, és hordoz konnotatív tartalmakat, senki számára sem kétséges, mondjuk egy gótikus katedrális esetében. Korábban egy épület külsejéből nemcsak arra lehetett következtetni, hogy az milyen funkciót szolgált (vallási, katonai, adminisztratív, gazdasági stb.), hanem — például egy lakóház esetében — utalt a benne lakók társadalmi helyzetére, vallási hovatartozására, esetleg etnikumára is. A modernitásban kiteljesedő nemzetközi stílus idézte elő azt a helyzetet, hogy a városok a világ legkülönbözőbb részein hasonlítanak egymásra. A városi környezet jelentésvesztése akkor következett be, amikor a klasszikus formalizmus és dekorativitás helyét — a racionalitás nevében — a funkcionalizmus vette át. Természetesen a mai városi környezet sem nélkülözheti a szimbólumokat, csak ez az absztrakt ornamentikával párosuló szimbólumrendszer sokkal durvább és banálisabb, mint pl. a középkoré. A modernitás városi jelrendszeréről a legkitűnőbb elemzéseket Marshall Berman (Berman 1982) és Roland Barthes könyvei nyújtják (Barthes 1984). Egy másik fontos feltevés, hogy egy kulturális tény, objektum elemzésénél elsősorban azt kell rekonstruálnunk, amit létrehozói hittek róla, amilyenek ők látták, ahogy ők használták az illető tárgyat. Egy ház, egy kert vagy akár egy oszlop elemzésénél az azt létrehozó „világképet” kell vizsgálnunk, hiszen e tárgyak ennek a világképnek a kommunikációs jelei. „A kultúra minden jelensége jelek rend-

szere, vagyis a kultúra eszenciálisan kommunikáció' — állítja Umberto Eco (Eco 1973), e terület egyik úttörője. Minden épület, még a legegyszerűbb is hordoz az elsődleges, denotatív (funkcionális) jelentésén túl kommunikációs, konnotatív jeleket. E jelek elemzésével, véleményem szerint, fontos információkhoz juthatunk, amelyek kiegészíthetik a hagyományos város-történeti, gazdaságtörténeti elemzéseket. Természetesen egy adott architektonikus nyelvezet társadalmi tartalmának megértéséhez igen sok egyéb információ szükséges.

A térség, amelyet vizsgálatom tárgyául választottam, Budapest igen érdekes és kevésbé ismert területe. Bár nincs két egyforma épülete, mégis látható valamilyen egységes akarat, szellem érvényesülése, valamilyen stílus kifejeződése, amelyet nem lehet csupán építészetinek nevezni. A néha omladozó házakon, a ma már gyakran bozótos kerteken, a gazzal belepelt lugasokon, kis medencéken és szobrokon még ma is ott láthatók egy elmúlt élet nyomai, olyan sajátosságok, amelyekkel ilyen egységesen csak ritkán találkozunk. Keresztény középosztálybeli tisztviselő réteg építette az ún. Szent Imre Kertvárost, az egykori Szemere birtok helyén. E telep stílusa nem a véletlen műve. Mint ahogy „nem tarthatjuk véletlen dolognak — írja Szekfű Gyula a Három nemzedékben —, hogy Trianon után nagy számmal előállt középületeink a barokk stílus jegyeit hordozzák magukon. Tőlünk nyugatra a világháború húzta meg azt a vonalat, melyen innen a modern emberek nem hajlandók többé építkezéseikben idegen, régmúlt korszakok mintáit másolni, mivel rájöttek, hogy szellemük gyökeresen más, mint a barokk, renaissance, gótikus, román embereké, akik azért szültek nagy művészi alkotásokat, mert azokban saját lelküket kívánták kifejezésre juttatni... A harmadik nemzedéknek Trianon után uralomra jutott korosztálya már magával hozta a másolás és utánzás e megrögzött szokását. De a minta kiválasztásában mégis keble szózatát követte: Trianon neobarokk építészetének a társadalom neobarokk gondolkodásmódja felelt meg” (Szekfű 1934).

E keresztény középosztálybeli réteg a Szent Imre Kertvárosban egy „ressentiment-negyedet” hozott létre. E kis villák néha a geryeszegi vagy a küküllővári kastélyokat idézik abban a korszakban, amikor már a város más pontjain igazi modern villák épülnek. Lakóik a megélhetést és polgári életmódot biztosító város szélén is meg akarták őrizni a tekintélytisztelő, dzsentri-úri életforma elemeit. Gyakran védekező elem is vegyült e magatartásba. E telep nemcsak fizikailag volt az akkori Magyarország egyetlen modern városának határában. Egy teljesen új negyed épült itt, és mégis mintha valami régit, elveszettet kívántak volna újraalkotni. A Szent Imre Kertváros külsőségeiben is jól példázza e keresztény középosztály ellentmondásos életérzését és azt a felemás társadalmi fejlődést, amely Magyarországon az urbanizációban is nyomon követhető. A Szent Imre Kertváros épületeihez hasonló épületeket találhatunk a pesti gyűrű egyes településeinek — Mátyásföld, Rákosliget, Rákospalota stb. — középosztálybeli rezidenciális részein is.

A Kertváros építésének rövid története

A városrész, amelyről szó van, korábban a „Szent Imre Telep” nevet viselte, később „tisztviselő” telepnek hívták, s az ott lakók ma leginkább „kertváros” néven emlegetik. Földrajzilag Budapest határában, Pestlőrinc egy külső negyedében található. Története mindössze hatvan éves, illetve hatvan évvel ezelőtt még szántóföld volt a helyén. Területe kb. 120 hold, ma kb. 3-400 ingatlannal.

Vizsgálataim során a következő forrásokra támaszkodtam: a "Pestszentlőrinci Kertotthon és Házépítő Fogyasztási, Termelő és Értékesítő Szövetkezet Hivatalos Értesítője" (előbb „Kertotthon”, majd „Szent Imre Telep Közlönye”, 1936-tól „Szent Imre Kertváros Közlönye”), az Országos Földbirtokrendező Bíróság (O.F.B.), valamint az egykori telekkönyvi bekebelezések adatai. Bár a Pestvidéki Törvényszék cégbíróságának irattára, ahová a Szövetkezet mint bejegyzett cég tartozott, megsemmisült, az Értesítőből, ha hiányosan is, képet kaphatunk a Szövetkezet működéséről, mivel a közgyűlések jegyzőkönyveit általában közölte. Az Értesítő a szövetkezeti dokumentumok mellett gyakran közölt a telep életével kapcsolatos híreket, cikkeket is. Sajnos, az Értesítő sok száma elveszett. A fentiekén kívül támaszkodtam még egy kérdőívre is, amelyet 300 címre juttattam el, valamint szóbeli interjúkra, beszélgetésekre a telep idősebb lakóival.

A telep építésének gondolata 1920-ban fogalmazódott meg. Ekkor az Erdélyből és a Dél-és Felvidékről menekült tisztviselő családok Budapest vasúti pályaudvarain, teherkocsikban laktak. Az egykori újságok tanúsága szerint voltak közöttük kúriai bírók, polgármesterek, katonatisztek, sőt alispán is¹. A menekültügy megoldását elősegítendő, állami támogatással próbáltak lakásépítő szövetkezeteket földhöz juttatni, elsősorban tisztviselőket tömörítve. Ezt az 1920. évi Földbirtokreform-törvény tette lehetővé. Így jutott először kb. 220 hold birtokába a házhelyeket igénylő Pestlőrinci Kertotthon és Házépítő Termelő, Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet, melyet Szemere Miklós uradalmából a kincstár váltságföld címen hasított ki. 1920-ban a Közalkalmazottak Kispesti Beszerzési Csoportja körül tömörülő Erdélyből menekült tisztviselők Wimmerth Béla szentlőrinci plébános, pápai prelátus vezetésével kéréssel fordultak a Nemzetgyűlés elnökéhez, hogy számukra kertváros céljaira a földbirtokrendezési törvény alapján megfelelő területet biztosítsanak. A Nemzetgyűlés elnöke kérvényüket pártolólá a Földművelésügyi Minisztériumon belül működő Országos Földbirtokrendező Bírósághoz utalta.

1920 októberében alakult a „Köztisztviselők Kertgazdasági Otthona Pestszentlőrinc” egyesülés 250 tag részvételével, amely később közel 800-ra bővült, míg végül is (az 1930-as évek elejére) 280-300 körül állapodott meg. Ekkor is, később is nagy volt a fluktuáció. Az eleinte zömmel erdélyi, s részben fel- és délvidéki tagok mellé sok nem-menekült tisztviselő társult. Az 1920-as 36 tagú választmányban helyet foglalt egy volt miniszter, több államtitkár, és államtitkár-helyettes. A néhai Szemere Miklós (akinek alakja egyébként az irodalomból ismert, róla mintázta Krúdy Alvinczi Eduárdot) pestszentlőrinci 1700 holdas birtokából kihalászott 220 hold körül évekig tartó vita támadt az örökösök és a Szövetkezet között. Egyrészt az infláció miatt búzában megállapított négyyszögölenkénti ár körül (egy négyyszögöl ára 10 kg búza volt), másrészt a terület nagysága miatt. Végül is 1925-ben kb. 120 hold került a Szövetkezet birtokába, pengőre átszámítva kb. 1,7 pengős négyyszögölenkénti áron, ami akkor igen olcsónak számított. Ekkor alakult az Egyesülés hivatalosan is szövetkezetté. A parcellázási térképek körüli néhány éves huzavona után 1929-ben történt meg a terület parcellázása és a tagoknak való kiosztása.

Hamarosan villamosvonalat kapott a telep, bevezették a villanyt és a telefont. A terület rendezése, utak, gyalogjárók kialakítása, valamint a vízmű felépítése önerőből történt. A telep közművei közül az akkori időkben igen modernnek számító vízmű felépítése jelentette a legnagyobb teljesítményt. A közel 400 ezer pengő költséggel épült vízmű, a 10 ezer pengős állami támogatást leszámítva, teljesen önerőből épült. A telep parcellázásakor figyelembe vették a

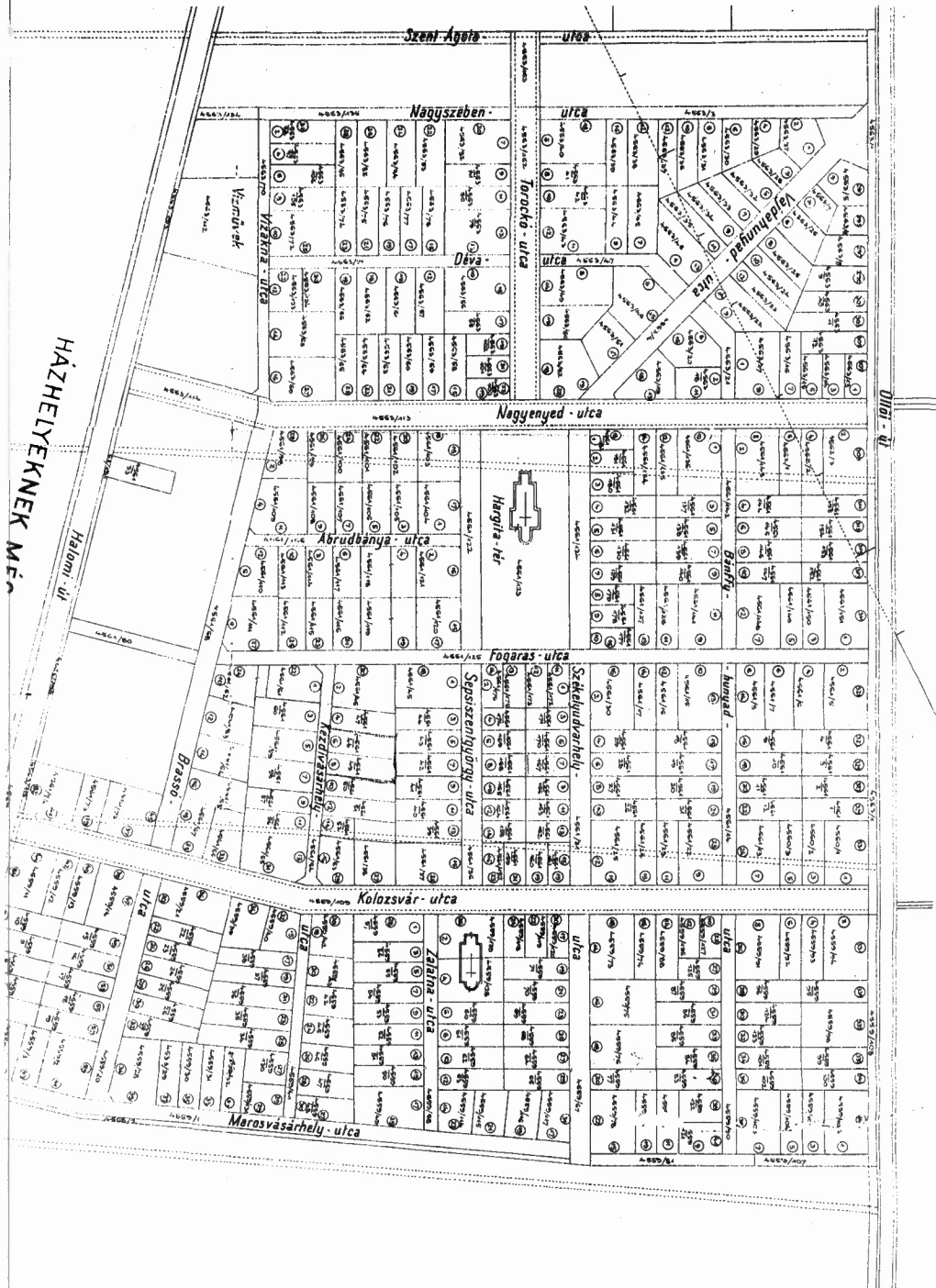
közösen elhatározott „kertváros-jelleget”: a telep közepén egy kb. 4.000 négyszögöles főter helyezkedik el. A kertváros két főutcája a gyalogjárókkal együtt 25 méter széles. A többi utca is 18 m széles, ami jóval meghaladja az átlagos kertvárosi utcaszélességet. A gyalogjárókat és az úttestet egy „zöld sáv” választja el, díszcserjékkel, bokrokkal beültetve. A telkek 200-600 négyszögöl között váltakoztak. Eredetileg az összterületnek csupán 25 %-át tervezték épületekkel beépíteni. Bőkezűen hagytak területet közcélokra: a vízműtelep céljaira 1200 négyszögölt (ennek kertje később a társasági élet egyik központja lett, tenispályákkal, gardenpartykra alkalmas táncterrel, tekepályával stb.), iskolák részére 1500 négyszögölt (az itt felépült Cserkészház a társasági élet másik színhelye volt), a római katolikus paplak és templom céljára 1000 négyszögölt. Ezenkívül a főter körül hagytak területet a protestáns templom és paplak, a szövetségi ház, üzletház, kaszinó, kulturális- és sportintézmények céljaira is. (1. térkép)

Az utcákat és tereket erdélyi városokról és tájegységekről nevezték el. Ezeket a neveket az utcák még ma is viselik, a túlságosan erős akusztikájúnak ítélt Hargita tér, Királyhágó, Fogaras és Kolozsvár utcák kivételével, amelyeket Tátabánya térre, illetve Vörös Fény, Dugó és Tarkó utcákra kereszteltek át 1945 után.

A Szövetkezet „kertváros-jelleget” biztosító szabályrendelete kimondja, hogy „... az épületek az utca vonalától számítva legalább 5 m távolságra emelhetők, előttük előkert létesítendő. A Szent Imre telepen csakis nyeregtetős és lapostetejű, villaszerűen kiképzett, a kertváros jelleget is kidomborító, legalább kétszobás házak építhetők ... az utca felőli oldalon csak oly kő, vasrács, sodrony, léckerítés emelhető — legalább 170 cm magasságban —, amely a szemlélőre is kellemes benyomást gyakorol”. Az állattartást a baromfi kivételével teljesen megtiltották. Kötelezővé tették a járdákat szegélyező zöldterület virágokkal, fákkal való beültetését, egy-egy utcában azonos fajtaival. Egyébként a háztípusok kiválasztásában, architektonikus kivitelében, valamint a méretekben az építendő tulajdonos egyéni ízlése és anyagi helyzete érvényesült.

A házak zöme, kb. 200 épület 1930-36 között épült, tehát gyakorlatilag a gazdasági válság éveiben. Az építetők anyagi lehetőségei, egy-két kivételtől eltekintve, igen szűkösek voltak. A „keresztény középosztály”-beli tisztviselői réteget — amely kizárólagosan alkotta a telep lakosságát, hiszen a házhelyhez jutás alapfeltétele volt a közalkalmazotti státusz vagy nyugdíjállomány — igen erősen sújtotta a válság. Anyagi helyzetükről részletesebb tájékoztatást adhat az egyéni házhely- és kölcsönkérelmek további levéltári kutatása. 1936-ból 280 villatulajdonos közül 274-nek ismerjük a foglalkozását. A 274 villatulajdonos foglalkozási megoszlása a következőképpen alakult:

— Állami, városi, községi tisztviselő (államtitkár, tanácsos, jegyző stb., egészen egyszerű hivatalnokokig)	81
— Magántisztviselő (gyárigazgató, cégvezető, főmérnök, banktisztviselő)	16
— Orvos, állatorvos (állami alkalmazásban)	8
— Ügyvéd	2
— Pedagógus (egyetemi tanár, iskolaigazgató, gimnáziumi, polgári iskolai tanár, tanító, tanítónő, óvónő)	76
— Postai alkalmazott (tanácsos, felügyelő, tiszt)	18
— B. Sz. K. Rt. alkalmazott	5
— MÁV-alkalmazott (felügyelő, tiszt)	16
— Hajóskapitány	1

— Törvényszéki alkalmazott (bíró, tisztviselő)	11
— Rendőrségi, csendőrségi alkalmazott (rendőrkapitány, detektívfelügyelő, tanácsos, tiszt)	13
— Honvédségi alkalmazott (altábornagy özvegye, ezredes, ny. alezredes, őrnagy, százados, főhadnagy, hadnagy)	19
— Lelkész, hitoktató (római katolikus, protestáns)	5
— Múzeumi tiszt	1
— Gazdász	1
— Szobrászművésznő	1
— Filmrendező	1
— Vívómester	1

A házhelyekhez szülők révén is hozzá lehetett jutni. Gyakori volt az a jelenség, hogy valaki fiának, lányának, vejének engedte át a neki mint tisztviselőnek kedvezményesen juttatott telket. Igen sok volt a pályakezdő fiatal házaspár is, akik itt alapítottak új otthonot. Sokan kölcsönrel építették fel a házukat, legtöbbször az ún. L. Á. B. kölcsönrel. Ezt a kölcsönt a „Lakásépítési Állandó Bizottság” nyújtotta kedvező feltételek mellett, közalkalmazottaknak, illetve nyugdíjas közalkalmazottaknak: 20 éves törlesztéssel, 7%-os kamattal, az építkezés összes költségeinek 60%-áig. Fedezetül az ingatlan mint jelzálog szolgált, első helyen való bekebelezéssel, illetve lekötötték a tisztviselők ún. lakpénzét. Néhány magántisztviselő M. A. B. I. kölcsönrel építkezett (amelyet a Magán Alkalmazottak Biztosítási Intézete nyújtott a L. Á. B.-on keresztül). Az általában 5-6 ezer pengős kölcsön felvételével igen nagy terhet vettek magukra az építetők, hiszen sokan évekig fizették a telekár hátralékait és a vízmű költségeinek részleteit. Több, a Szövetkezet által tervezett közintézmény ezéért nem is valósult meg. Így az üzletház sem, bár erre végül nem is volt szükség, mivel az új telep vonzotta a kereskedőket. A telep szélén, az egykori Üllői út másik oldalán, egymás mellett sorakoztak az élelmiszerüzletek, köztük a „Köztisztviselők” 110. számú fiók-árudája, kézimunka, fodrász, divatáru üzletek, vas- és festékkereskedések, drogériák, trafikok, hentes-, kárpitos- és órásmesterek műhelyei. 1932-ben az Államrendőrség elhelyezte a telepen a 110. számú őrszobáját, és ebben az évben nyílt meg a Postahivatal is. 1933-ban indult meg a négyosztályos elemi fiú- illetve leányiskola, és nyílt meg az „Isteni Gondviseléshez” címzett gyógyszertár. A B.Sz.K.Rt. még ún. színházi járatot is üzemeltetett. A telepen lakók anyagi helyzetére világít rá, hogy éveken át tartó küzdelmet folytattak a Határ úttól szükséges 10 filléres pótdíj eltörléséért. A telep büszkesége, a Hargita téren felállított ún. „Trianoni Fogadalmi Kereszt”, Fadrusz János alkotása is tíz pengőtől 50 fillérig terjedő adományokból, illetve különböző rendezvények bevételeiből gyűlt össze. A Szövetkezet lapjában, közgyűlési jegyzőkönyvekben állandóak a panaszok az anyagi gondok és a túl nagy megterhelés miatt.

A Kertváros társadalma

Bár gazdaságilag a telepen lakó réteg igazán nem volt jó helyzetben, mintáik, gyakran lehetőségeiket meghaladóan, polgáriak voltak. A kérdőívekre érkezett válaszokban általában mindenki a középosztályhoz tartozónak vallotta magát. A családfők több generációra visszamenően

középosztálybeli foglalkozásokat űztek. Ez tükröződni látszik életmódjukban, és ezeket a jeleket hordozzák anyagi kultúrájuk még fellelhető darabjai is. Ezek a polgári minták azonban még igen sok rurális elemet hordoznak, és keverednek egy korábbi nemesi életmód-minta elemeivel. Azokban az években, amikor Budapest egyes részein már a „Bauhaus” modernizmusa hódít, az itt épülő villák zöme még inkább vidéki kúriákra hasonlít.

Az igen élénk társas élet nyáron a vízmű kertjében, illetve a főtér körül üresen hagyott területen zajlott, ahol tenis�- és tekepályákat alakítottak ki, és gyakran rendeztek szabadtéri összejöveteleket. A Cserkészház felépülte után, melyet gróf Teleki Pál adott át a telep lakosságának, ez az épület adott otthont a társasági életnek, báloknak, előadásoknak, koncerteknek, kiállításoknak. A Szövetkezet értesítője volt a telep közösségi életének fő mozgatója, azon kívül, hogy tájékoztatót a Szövetkezet híreiről, a telep eseményeiről, fásítási és virágtelepítési akciókat szervezett, néha állást foglalt olyan politikai kérdésekben is mint pl. Flandin francia külügyminiszter béketerve, amely ellen egyhangú tiltakozást juttattak el a Magyar Revíziós Ligához. A kertvárosban, érthető okokból, igen erős volt az irredentizmus. Rendszeresen tartottak tábortüzeket a Fogadalmi Keresztnél és a Cserkészház kertjében, elveszett „Erdélyországukért”. Ugyancsak erős volt a Szent Imre kultusz. Az „Americana” egyesület által minden évben megrendezett ún. Americana Bál a kertváros szinte teljes lakossága részt vett, ez volt az év egyik legfontosabb társadalmi eseménye (1. kép). Az egész telepre kiterjedő rendezvények mellett igen gyakoriak voltak a lakásokon tartott összejövetelek, gyakran 25-30 fővel. Ezekre az egész

család element, magukkal vitték a fiatalokat, akik gyakran táncoltak a zongora vagy gramofon hangjai mellett. A „visszahívás” természetesen kötelező volt, így szinte egész évre jutott ezekből az összejöveletekből. Beszélgetéseink során alkalmam volt elolvasni egy fiatal lány korabeli naplóját, ebből kiderült, hogy ezek az összejöveletek milyen fontosak voltak a telep életében. Ezek voltak az ismerkedés alkalmai a fiatalok számára, amelyeket azután teniszpartik követtek, és nem ritkán házasság lett belőlük. Aránylag gyakori volt a telepen belüli házasság. Mivel a telep egész lakossága magát az „úri” osztályhoz tartozónak tekintette, és szinte mindenki ismerte egymást, nem volt különösebb társadalmi elkülönülés, a szűkebb társaságok főleg személyes szimpátiákon alapultak.

A nők zöme nem dolgozott, hanem a háztartást vezette, természetesen legalább egy alkalma-zattal. A háztartását „maga” vezető „jó háziasszonynak” kultusza volt a telepen. Délelőtti órákat a főzés, mosás, esetleg befőzés irányításával töltötték, melyben azonban maguk is részt vettek. A bevásárlást vagy a cseléd intézte, vagy a kereskedők alkalmazottai szállították házhoz a megrendelt árukat. Délután jártak a kifejezetten női összejöveletekre. Teadélutánokra, zsúrokra, esetleg kártyapartikra, amelyeknek azonban rossz híre volt a telepen mint „magyar asszonyhoz” nem illő dolognak. Igen sok asszony vett részt az ún. „kézimunka délutánokon”, ahol sárközi, buzsáki, matyó, toroczkói, kalotaszegi, rábaközi motívumokat hímeztek terítők-re, sőt ruhákra, amelyeket bizonyos alkalmakra fel is vettek. Gyakori volt a házakban a „magyar sarok”, ahol e hímezéseket, „népies” tárgyakat elhelyezték. Főleg azonban a házak verandái adtak helyet ezeknek a tárgyaknak. A veranda gyakran „népies” berendezése elkülönült a többi helyiség egyébként polgári ízlést követő bútorzatától. Minden évben kiállítás rendeztek a legszebb hímezésekből a Cserkészházban. A lapok, amelyeket a nők járattak, megfeleltek a kor polgári ízlésének. Könyvespolcaikon a leggyakoribbak a Hercegh és Harsányi regények voltak. A férfiak külön összejövelei ritkábban szerveződtek, és szűk körben zajlottak.

A terek, amelyekben a telep élete zajlott, a környezet, amelyet maguknak kialakítottak, részben még ma is tükrözi egykori világukat. A telep minden lakója használta és magáénak érezte a kertváros egész közterületét és középületeit, hiszen közösen, saját igényeiknek megfelelően alakították ki azokat.

A családi élet terei

A társadalmi szocializációnak, a család életének legfontosabb színtere a családi otthon volt, melyet — még a kisebbeket is — ennek megfelelően alakítottak ki. (Igen sok házban jártam, sok háznak láttam az eredeti tervrajzát és több mint 200 épületről készítettem fényképfelvételt.) A házakat általában az építetők elképzelései alapján építették, kis mozgásteret hagyva a professzionális építésztervezőknek. A házak többnyire földszintesek, legfeljebb egyemeletesek, néha manzárdos tetőtérrel. Általában egy vagy két hálósobából, esetleg emeleti vendégszobából, ebédlőből, nappaliból és/vagy „szalonból”, a konyha mellett elhelyezkedő cselédszobából, a hallból nyíló mellékhelyiségekből és verandából, teraszról, illetve tornácból vagy ámbitusból álltak. Ez utóbbi a családi élet egyik legfontosabb színtere volt kora tavasztól késő ősziig (2. kép). Gyakori volt a két (első és hátsó) bejárat. Általában a tágas hallon át lehetett bejutni a nappaliba, és az abból nyíló ebédlőbe. A hálósobák a ház udvari frontján, illetve az emeleten helyezkedtek el. Ugyancsak az udvari fronton voltak a nagyméretű üvegezett verandák vagy

teraszok. Az sem volt ritka, hogy a veranda volt a ház tulajdonképpeni főbejárata (3. kép, a ház bal oldala). A konyha és a cselédszoba gyakran az alagsorban volt, előfordult az is, hogy a cseléd vagy esetleg egy egész család a kert végén elhelyezkedő kisházban kapott helyet. A

családi élet céljaira szolgáló helyiségeket (ebédlő, szalon, veranda) általában igen tágasra (5×5, 5×6 méteresek) építették.

A hallt, az ebédlőt és a szalont gyakran aránytalanul nagyra méretezett kétszárnyú ajtók választották el, amelyeket családi vagy társasági összejövetelekkor kitértek, és így gyakran 3-4 helyiségre kiterjedő jelentős méretű teret alakítottak ki. A konyha általában félreeső helyen volt, és még a legkisebb méretű házakban sem szolgált étkezésre vagy tartózkodásra. Az étkezés az ebédlőben folyt, ünnepi alkalmakkor a szinte minden családnál meglévő, nagy becsben tartott családi „ezüsteel”. A 4. képen egy ebédlő részlete látható, sarkában az ezüst tálcák és evőeszközök tárolására használt üvegezett vitrinnel. A szalon elengedhetetlen kelléke volt a zongora. Az asztalok, polcok, szekrények horgolt terítőekkel, a falak képekkel voltak zsúfolva. A szobák berendezése természetesen otthononként egyéni ízlés szerint változatos, a lakás beosztása és használata azonban szinte az egész telepen teljesen hasonló volt. (4. kép)

A család naponta a vacsoránál gyűlt össze, mivel a tisztviselők többsége Budapesten dolgozott, és csak estére ért haza. Ünnepeken gyakoriak voltak a szélesebb körű családi összejövetelek. Amikor az időjárás engedte, a családok igen sokat tartózkodtak az üvegezett verandákon, teraszokon, vagy a kertben. Nyáron jellemző volt a kertben való étkezés, az erre a célra kialakított lugasokban vagy nyitott oldalú kis kerti házakban, filagóriákban. A kert általában két részre oszlott, egy a ház körül elhelyezkedő füvesített, virágágyásokkal díszített részre, ahol igen gyakoriak voltak a kisméretű medencék, rózsalugasok, esetleg kisebb szobrok, fenyők és más örökzöldek. A kert másik részét gyümölcsös, szőlő, esetleg kisebb konyhakert foglalta el. A kert végén helyezkedtek el a kisebb gazdasági épületek, a cselédlakás, ha volt. Garázs szinte sehol sem épült, mivel az autó a kertvárosban nagyon ritka volt, még a 40-es években is. Az eredetileg aránylag nagy telkeket később sok helyen kisebb parcellákra osztották, miáltal a házakhoz hasonlóan, sok esetben elvesztették jellegüket.

A kertváros lakossága a háború után jelentős részében kicserélődött. Az 1944-es kiürítéssel, az 1950-es évek ki- és betelepítéseiével, az életszínvonal háború utáni súlyos visszaesésével (az 1950-es években a kertvárosban az egyik legjellemzőbb foglalkozás az éjjeliőr volt), a telep társadalma bomlásnak indult, és ez külső képen is nyomot hagyott. A házakat több kisebb lakásra, a kerteket apróbb parcellákra osztották. Sok ház sérült, illetve semmisült meg még a háború alatt, mivel a környéken igen súlyos harcok folytak. A házak állapota nagyon leromlott, és ma már csupán néhány épületen fedezni fel az eredeti ornamentikát. A felújításukkor nagyon kevés házat állítottak helyre korábbi formájában, általában leverik az eredeti stukkókat és a mai kor divatjának megfelelően renoválják őket.

Konnotációs jelek a Kertváros építészetében

A telep architektonikus konnotációiról azt feltételeztem, hogy jellemzőek voltak az ott lakó rétegre. De ha igazat adunk Umberto Econak, és a kultúra minden elemét mint kommunikációs tényrt fogjuk fel, ugyanígy vizsgálhatnánk részletesebben az enteriőröket, vagy e réteg viselkedésének, öltözködésének, sőt akár gasztronómiájának a nyelvezetét. Mivel az épületek ornamentikája csak kevés helyen látható, elsősorban az épületek frontjának kiképzését vizsgáltam. Természetesen mindez azon a feltevésen alapul, hogy létezik egy architektonikus jelrendszer, illetve nyelv, és annak van valamilyen társadalmi olvasata, magyarázata. Ehhez azonban egy rövid szemiotikai magyarázat szükséges.

Ötven éve, hogy megjelent Charles Morris klasszikus műve a szemiotikáról (Morris 1938), azóta a kezdetben csak nyelvészeti szemiotika jellegzetesen interdiszciplináris tudománnyá vált, behatolva a társadalomtudományok számos területére. A történeti tudományok azonban, a néprajz kivételével, mintha kevésbé alkalmazzák e módszert, pedig, véleményem szerint, jól kiegészítheti a más módszerekkel végzett vizsgálódásokat. A szemiotika abból indul ki, hogy a kultúra minden jelensége jelek rendszere, illetve kommunikáció. Nincs mód arra e helyütt, hogy a jeltudomány Peirce-től Derridáig vagy Gadamerig terjedő történetét összefoglaljuk, néhány fogalom ismertetése azonban szükséges, amelyek, véleményem szerint, alkalmazhatók egy történeti vizsgálatban is.

Peirce jeltipológiája (Peirce 1938) megkülönböztet:

1. ikonokat — amikor a jel és tárgya között valamely minőség azonos (hasonlóság);
2. indexeket — amikor a jel és tárgya között valamely valódi kapcsolat áll fenn (kapcsolat); és
3. szimbólumokat — amikor a jel és tárgya között a viszony hozzárendelés-jellegű (hozzárendelés).

Ezek a jelek lehetnek minőségi jelek (quali-jelek), egyedi tárgyak vagy események (sin-jelek), illetve általános összefüggések kifejezői (legi-jelek). Ugyancsak Peirce vezette be az ún. "hármasságot" is — a jel, annak tárgya, illetve interpretálója közötti összefüggést. Az interpretáns számára a jelek lehetnek "rhémák", vagyis közlések, „dicentek”, vagyis megállapítások, illetve „argumentumok”, vagyis érvek és következtetések. Természetesen a jeltudomány ezt a felosztást azóta finomította, és vannak több száz jeltípust használó jeltipológiák. Frege nevéhez fűződik a jelentéstartalom „jelentésre” és „értelemre” való felosztása, ami azt jelenti, hogy valaminek akkor is lehet értelme, ha nincs jelentése, tehát a valóságra nem vonatkoztatható.

Egy építészeti tárgy esetében például nincs (denotatív) jelentése egy homlokzati loggiának, amely, mondjuk kis mérete miatt, mint loggia nem használható, mégis van értelme, mivel konnotál valamit. Charles Morris különböztette meg a szemiotikai vizsgálódás három területét: a szemantikait — amely a jelek jelentésével foglalkozik, a szintaktikait — amely a jelek jelrendszerré szerveződését tanulmányozza, és a pragmatikait — amely a jelhasználat kérdéseit vizsgálja. Roland Barthes dolgozta ki a denotáció—konnotáció fogalom párt és terjesztette ki számos területre. Ezek szerint minden jelentésnél van egy egyszerű jelölés (denotáció) és egy ráépülő együttjelölés (konnotáció). Umberto Eco az, aki az egész világra mint „szemiotikai apparátusra” tekint, és ezen belül az építészetet mint az egyik legfontosabb kommunikációs tényt értelmezi (Eco 1975). Voigt Vilmos osztotta a jeleket a társadalmi szemiotika szempontjából a következő négy csoportra: elemi jelek (spontán vagy természetes jelek), elemi jelekként használt nem-jelek (szignálok), elsődleges jelrendszerek és másodlagos (kulturális) jelrendszerek (Voigt 1975). A történelem kutatóját elsősorban ezek a másodlagos jelrendszerek érdekelhetik. Vizsgálatomban én is a szimbólum típusú jelek szemantikai vizsgálatára koncentráltam.

Az építészet esetében a denotatív és konnotatív funkciók keverednek, mivel az építészet tárgyait elsősorban funkcionálásra gondolták ki, és csak másodsorban kommunikálnak. Eco szerint azonban a használati tárgyak is a kultúra tényei közé tartoznak, és minden használat előbb-utóbb átalakul e használat jelévé, előmozdítja és jelöli a használatnak egy bizonyos módját, vagyis kommunikálja azt a módot, ahogy használják. Hajnóczy Gábor az építészet esetében megkülönböztet egy eszközszintet és egy kommunikációs szintet, amely kulturális, ideológiai, művészeti stb. tartalmakat hordoz (Hajnóczy 1977). Egy építészeti objektum nem a funkciót kommunikálja elsősorban, amit kielégít, hanem a módot, ahogy ezt a funkciót kielégítik. Egy építészeti objektum természetesen nem kezelhető teljesen egységesen, mivel bizonyos részei inkább az eszköz-szintet szolgálják, míg más részei, bizonyos építészeti formák együttese (az ún. morfémák), konnotatív tartalmakat hordoznak. Az építészeti tárgyait főleg szemantikai síkon vizsgálják, bár természetesen a szintaktikai és pragmatikai szint is vizsgálható lenne. Eco osztotta fel a konnotációkat tisztán építészeti, társadalmi-történeti és esztétikai konnotációkra.

Felfedezhetők-e ilyen társadalmi-történeti konnotációk a Szent Imre Telep építészetében, és valóban jellemzik-e az ott élt csoportot? Erre a kérdésre próbálok válaszolni a következő néhány kiragadott példával.

Mivel az olyan egyértelmű jelek mint a házak homlokzatán stukkóból felrakott nemesi vagy vitézi címerek és az eredeti ornamentika, már eltűntek, az épületek architektonikus kiképzésére kell támaszkodnunk.

Ezek a házak nem különösen szépek, építészetileg nem különösen érdekesek, együttesen mégis kifejeznek valamit. Tükrözik egykori építetőjük ízlésvilágát, „világképét”. Ezért fontos vizsgálni, hogy milyennek látták, illetve szánták létrehozóik, milyen vágyakat tükröztek, mi volt az „értelmük”. Úgy gondolom, felfedezhetünk számos olyan jegyet, korábbi építészeti stílusok parafrázisait, korábbi tradíciók analógiáit, amelyek csak erre a rétegre voltak jellemzők, és megkülönböztették ezeket a házakat Budapest más külvárosaiban, más társadalmi rétegek által épített házaktól.

A következőkben, természetesen a teljesség igénye nélkül felsorolt építészeti szimbólumokban, véleményem szerint, felfedezhetők ezek a fenti sajátosságok, analógiák. (5—6. kép)

A „*családi ház*” szimbóluma. Ez a fogalom önmagában is a funkcióján túli jelentéssel bír, nyelvi és építészeti egyaránt. Ez, szinte programszerűen, a kertváros Értésítőjében is megfogalmazódott. Egy darab földdel körülvett, több nemzedéknek otthont nyújtó családi lak, fészek megteremtése kezdettől fogva vágya és elsődleges célja volt a szövetkezet tagjainak. E törekvés — és ez meg is fogalmazódott — az egykor elveszett családi kúriát vagy vidéki udvarházat mintázta, fogalmilag és külső megjelenésében is ezt követte (5. kép). A házak szimmetriája, a torony-, vagy kupolaszerűen kiugró középső szoba erő sugároz. A gyakran rizalitokkal tagolt homlokzat a hármaskapcsolt, néha íves ablakok, a díszes oromzatok és oromfalak eleganciára törekcszenek. A gyakori manzárdtetők és -szobák, tetőteraszok és loggiák kiképzése változatos egyediséggel fejezi ki építetőjük ízlésvilágát. Ez az ízlésvilág építészeti megnyilvánulásaiban is különbözött a kereskedő, iparos vagy munkásrétegek ízlésétől. A belmagasság, a padlómagasság, a gyakori tornyok és kupolák, melyeknél nem ritka az aránytalanság és túlméretezettség, a család „nagyságát”, méltóságát, társadalmi rangját hivatottak kifejezni. A 6. kép szinte bátyaszerűen kiképzett sarokszobája mintha várkastélyt vett volna mintául. Láthatunk gótikára vagy reneszánszra emlékeztető tornyokat is. E tornyok felső szintjén esetenként kiképzett helyiségek belmagassága gyakran oly alacsony, hogy fel sem lehet egyenesedni bennük, szinte semmire sem használhatók. Éppen úgy aránytalanok és funkciótlanak (használati értelemben), mint a grandiózus lépcsőfeljárók, amelyeket néha egészen kis épületek elejéhez ragasztottak. Az eredeti felvételeken olyan megoldást is látni, mintha egy kis erdélyi templom tornyát tették volna a sarokszoba fölé. A *manzárdtetők*, *tetőteraszok*, *erkélyek* és *loggiák* már egy urbánusabb hatást tükröznek, de többségük oly kicsiny, hogy használni nem lehetett őket, csupán jelző funkciójuk volt. (7—8. kép) A *kerteknél* is felfedezhetünk hasonlókat, különösen a ház körül parkszerűen kiképzett rész esetében. A kavicsal felszórt kis kerti utak, a kis medencék és tavak, sziklakertek, a nyírott sövényvel szegélyezett, kör és ovális alakú virágágyások szintén parkokat utánoztak. Az *utcák* és *terek* kiképzése és használata is rurális-rezidenciális mintákat követett. Utcafronton elhelyezkedő zárt házsorokat, üzleteket nem terveztek és nem is engedélyeztek a telepen. Az üzletsorok a telep határain kívül helyezkedtek el. Erősen korlátozták bármilyen hirdetőmenny vagy cégér kihelyezését.

Az itt kiragadott néhány építészeti elem természetesen nem abszolutizálható, és csak egyéb ismereteinket kiegészítendő használható. Jelentésük közel sem olyan sokréttű és specifikus, mint például a népviselet jeleié. Mégis úgy gondolom, az építészeti szimbólumok esetében is találhatunk olyanokat, ame-

lyek jellemzőek egy adott korban egy adott társadalmi rétegre. Egy jellegzetesen kisvárosi negyed, mint a Szent Imre Kertváros (amelynél azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy egy nagyváros közepében épült) építészetének elemzése adalékokat szolgáltat a társadalomtörténeti vizsgálódáshoz. Új lehetőségeket nyújthat a komparatív kutatásoknál is, mivel lehetővé teszi az anyagi kultúrák összehasonlítását egy-egy társadalmi réteg esetében illetve egy térség különböző országaiban. Ezekből az összehasonlításokból, úgy gondolom, olyan „világkép”-beli tényezőkre is következtethetünk, amelyekre az egyéb gazdaságtörténeti elemzések nem szolgáltatnak adatot.

Természetesen, az itt elmondottak egy vizsgálódás kezdeti szakaszát tükrözik, és további kutatást igényelnek.

Jegyzet

- ¹ Liber Endre: Budapest a menekült ügy szolgálatában, Budapest, 1927. "Vagonlakók a pályaudvarokon" *Népszava*, 1919. november 23. "Ahol a menekültek városa épül" *Virradat*, 1922. március 25.

Irodalom

- Barthes, R. (1984.) *The Eiffel Tower and Other Mythologies, Empire of Signs*.
- Bogatyrev, P. (1971) *The Functions of Folk Costumes in Moravian Slovakia* (The Hague — Paris: Mouton). Eco, U. (1973) *Social Life as a Sign System, in Structuralism*, (Oxford).
- Eco, U. (1975) A Theory of Semiotics, In: *Architecture and Communication*, ed. Th. Seboek (Bloomington: Indiana University Press).
- Hajmóczi G. (1977) „Építészet-szemiotikai vizsgálódások”, *Építészettudomány*, 2.
- Hamvas B. (1985) *Az öt génusz*, (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem).
- Jacobs, J. (1961) *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Random House).
- Marshall, B. (1982) *All That is Solid Melts into Air*, (New York: Simon and Schuster).
- Morris, C. (1938) *Foundations of the General Theory of Signs*, (Chicago University Press).
- Peirce, Ch. (1938) *Collected Papers I-V* (Cambridge).
- Székfü Gy. (1934) *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest) 404 o.
- Voigt V. (1975) *Bevezetés a szemiotikába*, Budapest.

ST. EMERIC GARDEN CITY

by ISTVÁNT TEPLÁN

The present paper is based on the assumption that the one-time spirit of a place leaves the most telling evidence on the material cultures it once created, and of all these, architectural objects are the most accessible. Every building, even the simplest one, carries with it communicative, connotative signs beyond the primary, denotative (functional) meaning. By analyzing these signs, we can tap a pool of information which could, in the author's view, provide important additional data and complement the traditional analyses of urban studies and historical economy.

The area chosen, St. Emeric Garden City, was an individual region of Budapest. Although it had no two identical buildings, a homogeneous intent and spirit were apparent—the manifestation of some kind of style which could not be called purely architectural.

The area in question was previously called „St. Emeric Colony”, and later was also known as the „Officials' Colony”; now its inhabitants mostly refer to it as „Garden City”. Geographically, it is located in the outskirts of Budapest, in the suburb of Pestlőrinc. The idea of building the settlement was introduced in 1920.

„The Pestlőrinc Garden Estate Home of Civil Servants” was founded in October 1920 with 250 members, a number that later grew to 800, settling finally (around 1930) at about 280-300. A lot of non-refugee joined the originally mostly Transylvanian and North- and South-Hungarian members. The majority of the owners of the houses belonged to the so-called „Christian middle class”.

In the little world of this garden city, we see an almost urban life which is a mixture of bourgeois and gentry elements. The residents wishing to defend their lost world in their new neighbourhood, reestablished their beloved but sometimes old-fashioned little society based on values which they cherished but which were fast disappearing. This settlement was on the edge of the modern city, both time and space representing the contradictory social development of interwar Hungary.

E. Dunai's translation summarized by L. Timár

POLGÁROK EGY SVÁB FALUBAN

A két világháború közötti Németbóly társadalmának
alapvonásai

KOVÁCS KATALIN

Mindazoknak köszönettel tartozom, akik bizalmukkal megtiszteltek, elmondták élményeiket, emlékeiket; leveleket, naplókat, feljegyzéseket bocsátottak rendelkezésemre. Külön is köszönetet mondok azoknak, akik évek óta munkatársaim, elsősorban Fűrész Józsefnek. Hálával tartozom Abai Ferencnek és feleségének, Bárdos Jánosnak és nejének, özv. Mihályi Istvánné-
nak és népes családjának, nemcsak az általuk nyújtott számtalan információért, hanem azért a melegségért, amely igen sokszor segített át nehéz pillanatokon. Kutatótársaim közül Váradi Mónika Máriának mondok mindenekelőtt köszönetet, aki nemcsak mély átérzéssel készített interjúival, hanem Németh Béla könyvének fordításával is segítségemre volt. A vizsgálat egyik szakaszát Hadas Miklóssal közösen folytattuk. Az általa készített tanulmány, amely a Bourdieu-féle fogalomrendszer keretébe vonva értelmezi a bólyi társadalmat, igen erős ösztönző hatással volt rám e munka megírásában. Mindazonáltal fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy jelen tanulmány a levéltári adatok rendszeres feldolgozása nélkül született. E dokumentumok áttekin-
tését sürgős feladatomnak tekintem.

Bevezetés

Nincsenek a társadalmi szerveződésnek olyan mikro- vagy makrorégiói, amelyekhez egyedi, csak rájuk jellemző vonások ne volnának köthetők — ezek teszik e tereket meghatározhatóvá. A két világháború közötti bólyi társadalmi rendnek azonban olyan aurája volt, amely majd fél évszázad múltán is érzékelhető, sőt, olyan tényező, amely hat, működik — jóllehet lényegesen kisebb hatásfokkal — a mai bólyi társadalomban is. Őslakosok és bevándoroltak egyaránt tudatában vannak annak, hogy életük egy "külön világban" zajlik, s e világot a bólyiak definiálják, mindenekelőtt azok, akik részesei lehettek, *élhették* a múlt század végén kialakuló keretek közötti bólyi életet, amely legfontosabb vonásait tekintve nem változott meg 1945-ig. 1945 után az addig etnikai és vallási összetételét tekintve gyakorlatilag homogén közösséget — tudniillik a lakosság túlnyomó többsége német nemzetiségű és katolikus vallású volt¹ —, megbontották a csoportosan beköltöző magyar agrárproletárok², valamint az ide telepített felvidéki magyarok, és az 1948-49-től kibontakozó új rendszer alapján tette lehetetlenné a régi keretek működését mély, lényegbevágó eltéréseiből következően. A két világháború közötti bólyi társadalom ugyanis családi és lokális autonómiára törekvő *polgári társadalom* volt.

Polgári társadalom volt bár, de nem függetlenül attól a közegetől, amelyben létezett: a polgárosodó *vidéki* Magyarországon, egy különös délvidéki, soknemzetiségű mezőváros, Mohács körzetében, és nem sokkal nagyobb távolságra Pécestől, a megyeközponttól. E városok közötti

pozíciójából adódóan, s mert környezetéhez képest 3.000 fő körüli lakosságával³ népes településnek volt mondható, továbbá uradalmi székhely volt és mindebből adódóan természetesen önálló jegyzőség; e tényezők együtt jelöltek ki Németboly számára egy, a városokéhoz nem mérhető, mégis határozott központi hely funkciót. E gazdaságföldrajzi pozíciójának is köszönhető, hogy a 19. század végére igen jelentős számú és erejű iparos társadalom alakulhatott ki a nagyközségben, a helyi polgári társadalom egyik fő pilléréként.

A németbolyiak lokális közössége

Amikor *magáról a lokális közösségről* beszélünk, nem érthetünk ide mindenkit azok közül, akiknek lakóhelye a huszas, harmincas években Németboly volt, csak azokat, akiket áthatott a *közös származás* tudata és a hajdani nincstelenségben való osztozás, a *telepessors közössége*. A bolyi svábok méltóságérzetének két igen fontos összetevője táplálkozik idegen és nincstelen múltjukból: az egyik egy sajátos *self-made-man ideológia* és az ennek megfeleltethető *egyenlőségeszmény*, melynek értelmében bármely nincstelen előtt nyitva áll az örömök kertje, ha a kulcsot, mely a kaput nyitja, a kezében tartja. A másik — ezzel összefüggő, az egyenlőségeszménynek más hangsúlyú megfogalmazása —, hogy mindazok, akik kívülmaradtak az örömök kertjén, lehet, hogy érdemtelenek is egyben, hisz a bentlétők élő bizonyítékai annak, hogy a kaput ki lehet nyitni.

Mi ez a kulcs? Mindenekelőtt a *szorgalom*, az olyan *életvitel*, amelynek központjában a munka áll; annyi, amennyit csak erejével bír az ember, és oly módon elvégezve, amilyen jól, szépen, rendszeren, pontosan stb. csak kitelik tőle. Ugyanilyen fontossága van a megtermelt javak védelmének, a *takarékosságnak* és általában a *mértékletességnek*, vagyis a fogyasztás szigorú szabályozásának. Aki olyan életvitel kialakítására kényszerül vagy szánja önkéntesen magát, amelynek központjában a fenti értékek szerepelnek, annak rendkívül fontos a *békesség*, azon nyugodt körülmények, amelyek lehetővé teszik a megfeszített munkára való koncentrációt, és nem borítják fel az aszketikus életrendet. Talán ez a magyarázata annak a *lojalitásnak*, ami az ilyen életvitelű egyének vagy csoportok viszonyát jellemzi azokhoz a felsőbbbségekhez — legyen bár szó égi vagy földi hatalmokról —, amelyeknek e létfeltételek megteremtését tulajdonítják. A felsőbbbségek iránt érzett lojalitás, s hogy ugyanez elvárásként nyilvánult meg a társadalmi állásuk tekintetében alattuk állókkal szemben is, más-más irányokban ugyan, de mind az *alázat* mind az *öntudat* érzetének hangsúlyt adott. Ennek is része lehetett abban, hogy az egyenlőtlen-ségeket jól tűrte a németbolyi társadalom. Ugyanakkor az aszketikus életrendet vállalókat teljesítményük, önmaguk és a hozzájuk hasonló életvitelűek közösségének gyarapodása, eredményessége *méltóságérzettel, önbecsüléssel* töltötte el.

Ezek voltak annak a méltán *polgárinak nevezhető ethosznak* a legfontosabb összetevői, amely a németbolyi sváb telepések (származási) közösségét jellemezte, lényegében függetlenül attól, hogy a telepítésük óta eltelt másfél-két évszázadban milyen differenciálódási folyamatok hatottak köreikben.

A bolyiak lokális (származási) közössége a kívülmaradókkal szemben, hozzájuk képest mérte magát. Ilyenek voltak azok, akik, bár egy faluban éltek velük, de nem tartoztak a származási csoporthoz, így az ún. „intelligencia” beszármazott tagjai, elsősorban zsidó családok és a her-

cegi uradalom tisztviselői, sőt maga a hercegi család is, valamint azok a szolgálónépek, akik uradalmi cselédként vagy parasztgazdaságok szolgálóiként, esetleg házi cselédként állottak a módosabbak szolgálatában. Ők túlnyomórészt a környező falvakból jöttek, és sokan közülük magyar vagy sokac nemzetiségűek voltak.

A németbolyiak ugyanakkor elhatárolták magukat más lokális közösségektől, amelyekhez képest kiválóbaknak tartották önmagukat, azt a helyi közösséget, amelyben számos szorgalmas, hatékony, ezért módos család élt. Büszkék voltak a pallérozottság és a továbbhaladás garanciáit biztosító szervezetekre (Kaszinó, Zárda, Katolikus Legényegylet, Ifjúsági Egylet), a fejlett infrastruktúrára, a reprezentatív építményekre, amelyek a község egyszerű polgárainak szolgáltak lakóhelyül stb.

A szegény rétegeket munkaerőként foglalkoztató, eredményesen működő gazdaságok és üzemek széles paraszt és iparos középrétegek számára biztosítottak gazdasági autonómiát. Emellett a társas érintkezés rétegenként elkülönülő autonóm szervezetekben zajlott, és a polgárok kiegyensúlyozott képviselőket kaptak a helyi önkormányzatban is. A háromévenként változó, kerületenként két-két választott előljárából álló képviselőtestületben ugyanannyi parasztember ült mint iparos, egyik ciklusban paraszt volt a bíró s iparos a helyettese, a másikban fordítva. S bár előfordult, hogy a modell nem a szokott módon működött, ez mindenképpen a szabályt erősítő kivételnek számított.⁴

A gazdálkodással és a társas érintkezésekkel kapcsolatos intézmények rendszere kisebb részben a németbolyiak által szerveződött, nagyobb részben megszervezték számukra, s a "felülről" kezdeményezőik túlnyomórészt a katolikus egyház helyi képviselői voltak. Így a majd fél évszázadig plébánosként működő, 1887-ben elhalálozott Kubinyi Elek ösztönzésére alakult meg a Katolikus Magyar Népművelési Egylet, hogy a magyar nyelvű nevelés ügyét előmozdítsa. Az 1873-ban életre hívott „Német-bolyi Kölcsönös Segélyző Egylet” azonban „alulról jövő kezdeményezésként” született, amint az 1881-ben felszerelt telegráf is.⁵ A tejszövetkezet „jelentőségét nem fogták fel Német-Bolyban” rögtön azután, hogy életre hívásukat a megye 1894-95-ben kezdeményezte, de azért „1896-ban megalakult végre és 1895-ben már 106 taggal, 258 részvényessel működött”.⁶

Bizonyára segítette megértetni a gazdákkal a szövetkezet hasznát az 1890 óta működő Ifjúsági Egylet, amely az egy évvel korábban, papi kezdeményezésre létrejött Római Katolikus Legényegylet mintájára, de ezúttal paraszti kezdeményezésre, az országban elsőként alakult meg, a paraszti ifjak szórakozását és művelődését előmozdíttandó. Ugyanebben az évben jött létre a Római Katolikus Olvasóegylet, a felnőtt, házas parasztok társas köre és 1910-ben a Római Katolikus Iparoskör, amely a Legényegylettel volt hasonló szervezeti viszonyban, mint az Olvasókör az Ifjúsági Egylettel. (Közös épület, a fiatalok egyletének támogatása a pártoló tagság révén, akiből a választmány tagjai kikerültek, valamint az általuk titkosan megszavazott világi elnök is.)

Mindezen szervezetek — a bálóktól és színi előadásoktól eltekintve — a két legnépesebb foglalkozási csoport alapján és életkoruk szerint két-két csoportra oszlott férfiak társas kapcsolatainak színterei voltak. Ugyancsak a férfiak köreiben működtek — föltehetően mióta szőlőtermelés volt Bolyon — és működnek napjainkig az ún. „pincetársaságok”, amelyek általában 6-8 azonos évben született, tehát az iskolából együtt kimaradó és a sorozásra is együtt induló „rekrutából” álltak. A társaság tagjai hetente egyszer kimentek valamelyik szőlődombi pin-

cébe, ott megvacsoráztak, beszélgettek, kártyáztak, énekeltek és iszogattak. Voltak olyanok, akiknek több pincetársaságuk is volt, de pl. a Községi Képviselőtestület mindig pincetársaságot is képezett egyben. Ez utóbbtól eltekintve a pincetársaságok *baráti körökként* működtek, és bár az elsőszámú szempont alakulásuk alkalmával a születési év volt, a rekruták közül iparosok az iparosokkal, parasztok a parasztokkal verődtek inkább össze, ez a szempont azonban közel sem volt olyan szigorúan kizárólagos mint pl. az egyleteknél.

A férfiak spontán szerveződésű társas köreinél maradvá: fiatal diákok alapították 1935-ben az ETE, vagyis az Erzsébet Torna Egyesület nevű sportkört, amelynek az volt a célja, hogy „az Erzsébet utcai fiúkat sportemberekké nevelje”. 1939-ben már 30 fő tartozott az egyesületbe, mikoris az elmaradt olimpia helyett megrendezték a németbolyi Olimpiádész négy csapat: a Legényegylet, az Ifjúsági Egylet, a Diákok és az ETE részvételével.

A leányokat oktató és szabadidejüket megszervező *apácák* voltak *legkevésbé* tekintettel a gyerekek származására. (Ők 1882-ben foglalták el az az évben felszentelt zárdát.) A cseléd-, paraszt- vagy iparosszülőktől származó leánykák egészen apró koruktól felserdülésük lezárulásáig különböző „társaságokba” voltak osztva, s mindegyik „társaságnak” más-más színű szalag volt a „jelvénye”.⁷ Az irgalmas rendhez tartozó nővérek igyekeztek a leányok szabadidejét teljes egészében lefoglalni, s ebből nem kevés konfliktus származott, főleg azért, mert a serdültebbeket még az egyletekbe sem igen engedték el, amikor pedig az ott játszott színdarabokhoz feltétlenül szükség lett volna rájuk. (Akadtak lányok, akik ezért hagyták ott a zárdát. Kimaradásuk a falu közvéleményében nem támasztott erkölcsi kételyeket velük szemben, ami azt mutatja, hogy a zárdát inkább a leányok „egyleteként” fogták fel, mint az erkölcsi tisztaságukat garantáló intézményként.)

Egyedül a férjes asszonyok maradtak ki a társadalmi szervezések és szerveződések bolyi rendszereiből: a háziasszonyok a fenti intézmények tagságát toborzó egyik szempont (nem. életkor, foglalkozás) szerint sem alakítottak önálló szervezeteket. Maradt számukra a templom, az utcai beszélgetések a kispadokon, vagy a tél-esti kötögetések szomszédok és leánykori barátnők társaságában.

A szolgák, a cselédek és az „urak” nagyobb része nem tartozott a németbolyiak származási közösségéhez. (Ha igen, akkor a fenti szervezetek valamelyikének, esetleg közülük többnek is tagjai voltak.) Az „urak” a Kaszinóban keresték egymás társaságát, a szolgák és cselédek a községi kocsmában tartottak bált évente egyszer.

A közös származás tudatán kívül az együvé tartozás érzése erősödhetett meg a bolyiakban, valahányszor zászlóikkal felvonultak az ifjúság szervezetei, ami minden hónap első vasárnapján megtörtént a nagymise alkalmából, valamint egyházi, nemzeti és „feljebbvalói” ünnepeken, gyásznapokon. (Főleg a hercegi család ünnepein.) De most nézzük az *elkülönülések* és az *oda-tartozások* szimbolikus jegeit, s ami ezen jelek mögött meghúzódott: a németbolyi társadalom két világháború közötti szerkezetét.

Az iparos polgárság

A céhek végleges felszámolását célzó 1884. évi törvény Németbolyban három céhet érintett: a szabók, a fa- és építőmunkások, valamint a molnárok és pékek tömörüléseit.⁸ Feloszlásuk után az 1886-ban megalakult Ipartestület vette át a kisipart szervező, még inkább az azt ellenőrző funkciókat, intézte az iparendéyek kiadását, egyes szakmákban a mestervizsgák lebonyolítását, a tanoncoktatást stb.

Az Ipartestület iratanyagának feldolgozása jelenleg még folyamatban van,⁹ ezért most kénytelenek vagyunk a népszámlálási adatok segítségével tájékozódni az iparosság arányáról és belső megosztottságáról.

Eszerint 1910 és 1930 között alig változott az iparban dolgozó keresők száma: 527 fő volt az előbbi és 530 fő az utóbbi időpontban. 1930-nál maradv: ha eltekintünk a női keresőktől, és csak a (nem házi és nem vándor) iparban dolgozó férfiak számát viszonyítjuk az összes férfi keresőhöz, azt láthatjuk, hogy a férfiak 45 %-a volt ipari kereső, ami — lévén Németboly 1930-ban s ma is falusi település —, igen magas arálynak tartható. Az összemérhetőség kedvéért a korabeli Baranya megye jelentősebb, központi szerepkörű falusi településeiről és Mohácrról gyűjtöttem ki néhány, a foglalkozás-szerkezetre vonatkozó mutatót. Az 1. táblázat adatai azt bizonyítják, hogy valóban kiugróan magas volt az ipari kereső férfiak aránya a többi községhez képest, s ugyanakkor a 221 iparvállalat között viszonylag alacsony volt a segédszemélyzet nélküli műhelyek hányada (102 üzem, 46,2 %), tehát — ami ennek a másik oldala —, nem volt kevés a legalábbis "nagyobbacská" üzem.

I. TÁBLÁZAT

Néhány mutató Baranya megye központi szerepkörű falusi települései és Mohács foglalkoztatási viszonyairól az 1930. évi népszámlálás alapján

Települések	Mezőgazdasági	Ipari	Önállóak az ipari keresők %-ában	Segédek	Összes segédszemélyzet %-ban, ha az önállóak = 100%	A segéd nélküli iparvállalatok az iparvállalatok %-ában
	kereső férfiak a kereső férfiak %-ában					
Mágocs	67,3	19,8	46,7	89,5	113,7	62,1
Sásd	19,9	38,1	37,9	93,8	164,2	37,9
Dunaszekcső	74,4	15,7	48,6	83,5	105,7	59,0
Pécsvárad	45,3	31,3	37,3	128,1	167,8	58,6
Beremend	57,9	31,4	31,4	185,7	218,7	64,3
Vajszló	48,7	29,8	41,4	89,3	143,3	51,2
Sellye	44,2	32,8	39,2	114,0	155,3	50,4
Szentlőrinc	44,8	13,9	39,6	102,7	152,7	56,1
Siklós	31,8	32,5	45,6	84,2	119,5	68,4
Mohács	46,8	23,4	30,8	168,6	223,7	53,5
Németboly	38,3	44,9	38,5	125,0	159,8	46,2

Forrás: Népszámlálás, 1930.

Ami a németbólyi iparosság szakma szerinti megoszlását illeti, már az 1910-es adatok is jól dokumentálják három szakma képviselőinek koncentrációját, nevezetesen az asztalosiparosokét, a fonó- és kötőiparosokét és az építőiparosokét. Az előbbi táblázatban szereplő települések közül már csak a „versenyársakat” megtartva, az alábbi táblázat néhány szakma reprezentációját mutatja.

2. TÁBLÁZAT

Az ipari keresők megoszlása néhány szakma szerint 1910-ben

	vas és fém- ipar			gépi- és hajógyártás	asztalos	fonó- és szövőipar	ruházati ipar			építőipar			Melléke- sen iparos		
	kovács	lakatos	egyéb				szabó	cipész és csizmadia	egyéb	kőműves	ács	egyéb	szálloda, vendéglő	férfi	nő
Dunaszekcső	20	8	10	8	16	23	26	18	21	71	11	6	14	13	7
Pécsvárad	13	25	3	14	14	7	24	34	34	63	6	29	17	17	10
Beremend	10	2	5	12	6	2	11	10	14	36	13	6	16	24	10
Sellye	9	2	5	12	6	2	11	10	14	36	13	6	16	24	10
Siklós	29	23	21	37	53	26	113	93	96	109	22	40	87	27	31
Mohács	48	38	37	96	61	258	179	186	189	140	13	72	139	59	129
Németbóly	12	19	9	15	70	130	36	24	33	77	19	37	17	16	34

Forrás: Népszámlálás, 1910.

A számok jól tükrözik, hogy mely településeken volt jelen a városi vagy városias ízlésű polgárság 1910-ben, mert az ő igényeik éltették a ruházati iparban működőket éppúgy, mint az építőipari szakmákban dolgozókat. Siklós és Mohács után Németbólyban volt a legtöbb szabó és kőműves, akik közül az utóbbiak nemcsak helyi, hanem környékbeli módos polgárok megrendelésére is dolgoztak. (Schlinghoffer István kőműves mester pl. 104 házat épített Németbólyon — többek között a községházát — és 42 épületet vidéken.¹⁰)

*Az iparostársadalom belső tagolódása;
 az összetartozás és az elkülönülés intézményei és szimbólumai*

Az iparból élők „vagyonosság” szerinti megoszlása a másutt megszokott képet mutatta Németbólyban: az iparosság túlnyomó többségét a segédek és a segédzemélyzet nélkül dolgozó önálló mesterek tették ki, s e többség számára „iparkodásuk” csak szerény jövedelmet biztosított. Múltjuk is szegényes volt, hiszen az ipari foglalkoztatottak oly nagyarányú jelenlétének csak egyik összetevője volt a település bevezetőben említett központi hely funkciója. A másik feltétel egy széles, iparossá lenni kész réteg jelenléte volt, amely a szegény, a paraszti létfeltételeknek eleve híján lévő, és az osztatlan öröklés rendszere folytán a parasztságból kiszorulók közül rekrutálódott. 1878-ban 104 12/100, átlagosan 32 k. holdas birtokot jelöltek ki, amelyek 105 birtokos polgár tulajdonába kerültek. Ugyanekkor az ún. „Kleinhäuslerék” vagyis a földtulajdonosi polgárjogokkal nem rendelkező „kisházások” csoportjába 157 családfő tartozott.

Rajtuk kívül még az uradalmi cselédség soraiból is kerültek ki olyanok, akik vagy parasztknál alkalmazottként, vagy iparosként keresték meg kenyerüket.¹¹

Az iparosok nagyobb része tehát szegénysorból indult, s akik parasztsaládból származtak, azokat is ez a sors fenyegette. Annak, hogy kinek-kinek — a módosabbak köreiben is — a saját pályafutása alatt, vagy — a szerencsésebbeknél — édesapjuk, nagypapjuk idejében a szegénység talajáról indult karrierje, igen nagy jelentősége volt. A szorgalmas munkájukkal magukat felverekedő elődökről szóló „szép történetek” táplálták egyrészt a telepesebb közösségekben amúgy is életerős self-made-man ideológiát, másrészt kifejezték az összetartozást, a múlt, a származás közösségét, és ezáltal *legitimáló funkciót* is betöltöttek. Mintegy igazolásképpen szolgáltak a vagyonosok — így a vagyonosok — születéséhez. Az igazán nagy kiugrások magyarázatához azonban a közösség tapasztalata szerint kevésnek bizonyultak a kispolgári, aszketikus életvitel központi értékei, a szorgalom és a takarékoság imperatívuszainak való megfelelés. Ez magyarázza annak a „kincsmondának” helyi előfordulását is, amely szerint a legnagyobb üzem, a Fűrész Testvérek Cég alapítói meggazdagodásukat annak köszönhetnék, hogy a ház udvarán, amelyet az első gyapjúfonó ős 1871-ben megvett egy fazekas mestertől, egy tele korsó kincset találtak.

A kincsről a 86. életében járó unoka természetesen nem tud, ő a cég fejlődésének magyarázatát egészen más indítékokban véli megtalálni, így a kezdeti időszakra vonatkozóan abban az *induló tőkében*, amelyet a *becsületes munkájával bizalmat kivívott* nagypapa hitelként kapott egy helyi zsidó családtól.¹² Ez tette lehetővé a készletezést, a szezonban felszökő gyapjúáraktól való szabadulást. A jólmenő üzem stabilizálását és továbbfejlődését a két fiú — ők a Fűrész testvérek — „megfelelő” *házasságkötései* is szolgálták. (Ezek a házasságok a századforduló táján kötöttek.) Mindkettő jómódú parasztlányokat vettek el, és így jártak el a módos iparos ifjak a legtöbb hasonló helyzetű családban is. *Az okos befektetés* (az első világháború idején áruba és földbe, majd gyapjúba investált pénz), *az ügyesség és vállalkozó szellem*,¹³ majd a *racionális üzletvezetés, az üzem folyamatos fejlesztése és modernizálása, a piacok és a nyersanyagszolgáltató körzetek kiépítése*,¹⁴ amely a harmincas évek elejére következett be — *ezek voltak a felfutás legfontosabb tényezői*. Az első két generáció feltörekvő tagjai esetében (az 1871-ben cégalapító nagypapa szülei cselédemberek voltak a hercegi pusztán, Békáson), a szorgalmas, kiegyensúlyozott, megbízható, mértékletes, takarékos, becsületes, egyszerűval *puritán életvitelnek* is döntő fontossága volt. A következő generációhoz tartozók számára, akik már nem a kispolgári pozíciók alacsonyabb vagy magasabb grádusai felé törekedtek, hanem egy tágabb világban, *a már elnyert gazdasági pozícióik talaján* kívánták az ezeknek megfelelő tetsző *társadalmi rangot megszerezni*, azon rétegek életvitelét vált érdekessé, azokat figyelték — s helyel-közzel utánozták —, akiknek társadalmi köreiből bejutni kíváncsiak — ezt nevezi Bourdieu „előlegző szocializációnak”. Nos, a fiatalok számára a puritán életvitel értékcentrumai inkább csak példázatokot jelentettek, s nem öltöttek formát olyan szigorú, föltétlen érvényű és az élet minden területére kiterjedő szabályrendszerben, „fogatókönyvben”, mint az elődök esetében.

Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy a termelő munkára és a megtermelt jövedelmek felhasználására vonatkozó *polgári érték és értékelő rendszer alapjaiban* a németbolyi módos iparosok körében is megmaradt. Az alkalmankénti költsékezésnek, pénzszerűzésnek, „rongyarázásnak” — ahogy a parasztkok ítélték esetenként —, *reprezentációs*, vagyis *szimbolikus jelentősége* volt, s nem tudok olyan esetről, ahol túlmélt volna a kívánatos határon, s az üzlet,

az üzem érdekei csorbát szenvedtek volna. Ennek a tisztán, vagy legalább tisztábban kapitalista vállalkozó rétegnek az értékrendszerében erősödött meg az üzleti becsület, a korrektség követelménye is. Ugyanennél a pár vállalkozónál dokumentálható legtisztábban a polgári ethosznak egy fontos eleme: a magán- és közérdek szubjektív összeegyeztetése, amely a „kenyéradó” nemese felelősségének pozíciójába emeli a tőketulajdonost, aki ily módon nemcsak üzemeért, magáért és családjáért, hanem munkásaiért is felelős, sőt, fizetett adói és adományai révén a szélesebb közösség, a helyiek, mi több: az ország épülését segíti elő. Olyan ember, aki egyszerre istápolja a szegényeket, és gyarapítja vagyonát.¹⁵

S hogy mekkora is volt ez a módos iparos réteg? Ha a cselédlányt tartó, nem „úri” vagy intellektüel családokat (kb. 15 család), a legalább két segédet foglalkoztatókat (kb. 50 mester), a kaszinó iparos tagjairól szóló visszaemlékezéseket (kb. 10 üzemtulajdonos),¹⁶ egymásra vetítjük, akkor kb. 10-12 család esetében mondhatjuk,¹⁷ hogy *működtetett üzemük, vagyonuk, fogyasztásuk, a helyi társadalomban kivívott presztízsük és a következő generációra vonatkozó családi stratégiáik sajátos kombinációja alapján egy, az iparos társadalom középrétegétől elkülönülő, felső réteghez tartoztak.*

Természetesen nem lehet azt mondani, hogy mind az öt kritérium szerint azonos képet mutatnának az ide sorolható családok, a középrétegtől elütő vonások inkább csak tendenciákat fejtenek ki. Ilyen vonásnak kell tekintenünk az önálló üzemet, s hogy ez hozzon annyi profitot, amely lehetővé teszi — a termelés folyamatos és legalább szintentartó biztosítása mellett — a réteghez tartozás reprezentációját. Az iparosság felső rétege nem adott olyan túl sokat arra — vagy legalábbis nem ez volt jellemző —, hogy praktikus igényeit messze meghaladó mutatós, nagy polgárházakat építtessen, amiként a parasztság felső és középső rétege tette. A „házvagyon” az iparos családoknál közvetlen üzleti célokat szolgált vagy tőkebefektetés célzatú volt.¹⁸ Annál nagyobb súlyt fektettek az öltözködésre — a legjobbnak tartott, főként az iparosok számára dolgozó helyi szabókon kívül Mohácson is varrattak ruhát, sőt, a hölgyek Pécsset is. Ugyanez vonatkozott a cipőkre, egyáltalán az öltözködés összhangjára; a színharmoníára és a különböző stílusú kiegészítők illeszkedésére való odafigyelés is a módos iparosokra jellemző fontos elkülönítő tényező volt.¹⁹ A „nagyságos asszonyok”²⁰ frizuráját hetente, kéthetente fodrász ondolálta, aki természetesen házhoz jött. E családok többsége cselédlányt alkalmazott, s a legmódosabbakhoz ezen felül járt még mosónő, akit általában a nagytakarításhoz is elhívtak. Vasárnapként házhoz szállították a friss péksüteményt — ezt minden család megengedhette, míg a középrétegnél csak némelyek. A férfiak vagy tagjai voltak a Kaszinónak, vagy ettől csak egyéni ízlésük, akaratuk tartotta vissza őket, mert „Kaszinó-tag-képesek” voltak, azaz vagyonos, jó adófizetők, becsületesnek tartott, köztiszteletben álló emberek, akik bármikor megszerezheték (volna) maguknak a két ajánlót. Ugyancsak a férfiak reprezentációs gyakorlatához tartozott, hogy lehetőleg a négy vendéglőben felváltva (a „barátság” fenntartása, vagyis az illem követelményei kedvéért, valamint az üzletek kiegyensúlyozott támogatása végett) fogyasztottak valamit vasárnapként vagy más ünnepnapokon. Ez a „valami” legtöbbször zónapörköltet jelentett mérsékelt italfogyasztással, amit a vasárnapi pincetársaság, vagy valamilyen más, de nem véletlenszerűen összeálló körben költöttek el.²¹ E réteg pincetársaságai — vagy ha több ilyen volt, akkor az egyik ezek közül — kifejezték a fent említett különállást, és csak a módos iparosság és/vagy az „úriemberek” közé tartozó tagjai voltak.²²

Gyermekeiket az üzem érdekeivel összhangban — képességeik függvényében — felsőfokú

tanintézetekben taníttatták vagy szándékoztak taníttatni. (Legalább két családról tudok, ahol úgymond „kicsúsztak az időből”, és a gyerekeik az új rendszerben már nem tanulhattak tovább.²³) *Tőkeerős vállalkozással, a megszerezhető lehető legmagasabb fokú szaktudással kívánták ezek a polgárok megerősíteni és tovább mélyíteni tevékenységük integrációját a kapitalista nemzetgazdaságba.* Ez volt számukra az első számú szempont, de azért nem volt elhanyagolható az sem, hogy a „nagy társadalom” elismerését kívánják. Ebből következett az a *tudatos asszimilációs törekvés*, amely a családok nyelvhasználatában is megnyilvánult: igyekeztek magyarul (is) beszélni. Fűrészéknél pl. a német nyelv használata, a „fiatalúr” 1936-ban kötött házassága után visszaszorult az idős családtagokkal és a kívülállókkal folytatott beszélgetésekre, s az 1936-ban, 38-ban, illetve 42-ben született gyerekek azon kevés németbolyiak közé tartoznak, akik valóban magyar anyanyelvűeknek mondhatók. Másutt — s ez volt a gyakoribb — a gyerekek az édesanyjukkal s a nagyszülőkkel németül, az édesapjukkal *főleg* magyarul beszéltek. Ez nemcsak a családfő nemzeti érzelmeit fejezte ki, hanem — hiszen ő volt az, akihez az üzlet tulajdonosaként a nagy társadalommal való kapcsolattartás kötődött — a családi, intim szféra, az „asszonyok nyelve”, s a munka, az érvényesülés, a pénzkereset nyelvhasználatban is elkülönülő, a férfiak számára otthonos világának szembenállását.

Fontosnak tartom hangsúlyozni a nyelvhasználat „deklaratív” jellegét, azt, hogy az „emancipáció”, a kapitalista nemzetgazdaságba való bekapcsolódás és az ennek megfelelő társadalmi megbecsültség, a helyi korlátokon való fölemelkedés többé-kevésbé *tudatos szándékát* fejezte ki. A nyelv jelrendszer mivolta tehát megkétszereződött e feltörekvő réteg számára, de mert a „nyelvválasztásnak” szimbolikus és nem praktikus jelentősége volt, még az iparosság e legfelső rétege is elsősorban a „fórumokon” beszélt magyarul, nem „fórum”-szituációban főként a német nyelvet használta.

Kevés kivételtől eltekintve, a családi élet és a műhely nyelve a német volt, annál is inkább, mert az asszonyok és az inasok, segédek zömmel németül beszéltek. Nem tudok olyan üzemtulajdonosról, aki — mint Fűrész József — az üzemben is magyarul beszélt volna, de még nála is, abban az üzleti könyvben, amelybe napi bejegyzéseket írtak, és nem a hatóságok számára vezették,²⁴ keveredik a magyar és a német nyelv, ahogy Schlinghoffer Miklós építőmester feljegyzéseiben is.

Ráadásul egyéni hajlamok, képességek, alapvető személyiségvonások is befolyásolták a nyelvhasználatot, nemcsak az imént említett, szociológiai jellegű tények. Fűrész József unokaöccse például alig-alig bírta a magyar nyelvet, holott a két unokafivér társtulajdonosként vitte tovább a céget.²⁵

Igaz: házasságkötéseikben is más stratégiát követtek az unokafivérek: Viktor — aki a háború után a keresztnévét is magyarosította „Győzőre” —, az édesapja példáját követte, és az egyik legmódosabb parasztcsalád lányát vette feleségül. Fűrész József ezzel szemben nem élt az alkalmalmmal, amely pedig kínálkozott neki, hiszen nem az egyik, hanem a leggazdagabb parasztlány nagyanyja járt édesapjánál, hogy a két fiatal egymásra találását elősegítse, s az apa boldogan adta volna áldását a frigyre.²⁶ Ehelyett ő előbb egy módos mohácsi szabó lányának udvarolt, majd végül a tanító kisasszonyt vette feleségül.²⁷

Nagyon nehéz megbízható adatokat gyűjteni a járatott újságokról, egyáltalán a könyvekről, az olvasásról. Az a benyomásom, hogy az iparosságnak még ez a legfelső rétege is legfeljebb

egy napilapot és egy képeslapot járatott (általában a Dunántúlt és a Tolnai Világlapját), ezen kívül német nyelvű kalendáriumok, s 30-40 könyv — magyar és német nyelvűek vegyesen — volt általában egy-egy házban, igaz, hogy a leányok pl. sűrűn olvasták a zárdai könyvtár könyveit, s az egyleteknek is voltak könyvtáraik. Ami a Dlusztus családban dívott, az mindenképpen példa nélkül állott a községben. Egyedül ebben a családban tettek említést arról, hogy sok könyv volt otthon és az olvasás minden családtagra jellemző, közös szenvedély volt. Ezek után az sem tekinthető véletlennek, hogy az öt gyermek közül egy leány nem tanult csak tovább, s hogy a három fiúgyerek felsőfokú végzettséget szerzett.²⁸

Dlusztusék nem tartoztak az iparosság eddig tárgyalt módos, kapitalizálódó rétegébe, éppen az ide sorolhatókétól eltérő mentalitásuk következtében. Ők nem is kívántak „jobb körökben” forogni, nem töltötte volna el őket büszkeséggel, ha tarokkozhatnak a Kaszinóban, esetleg vásárnap délutánoként a pap, vagy valamelyik tanító lakásában. Cselédre nem futotta, mert kellett a pénz a gyerekek taníttatására. Pedig Dlusztus Antal, túl azon, hogy a bortermelő bolyi iparos és paraszt polgárok között is széles vevőköre volt, a hercegi uradalom számára is dolgozott. Mindeme vonások azonban, s főleg, hogy „veszni hagyta a szakmát”, az iparos kispolgároktól is elkülönítették ezt a családot: ők már akkor is „intellektüel” polgárokhoz hasonlatosan szervezték meg családi életüket, a szakszerűség, a műveltség, a tudás, a jámborság és vallásosság középpontba állításával, amikor még egyetlen diplomás sem volt a családban. Ezért is lettek közülük a későbbiekben oly sokan „igazoltan” intellektüelek.²⁹

Az olvasmányokkal kapcsolatban jellemzőbbnek tarthatjuk azt a magatartást, amely a Fűrész Józseffel folytatott beszélgetésekből is kirajzolódott. Ő ugyan sajnálkozva említette, hogy el kellett tüzelnie azoknak a *nagy magyar íróknak* (Tamási, Nyíró) *a sorozatban megvásárolt* könyveit, amelyeket a Kaszinó Könyvtára számára is megrendelt (ő volt a könyvtáros), de néhány újságcikktől eltekintve, olvasmányélményekről alig-alig esett szó elbeszéléseiben. Ő is a Dunántúlt járatta, néhány textil szaklapot és a tőzsdei árfolyamok miatt a Pesti Hírlapot. A *reprezentációs funkciójú könyvsorozatokkal* szemben az újságok szolgáltatták számára a tényleges olvasmányanyagot.

A magyar nemzethez való tartozás, a tudatos asszimilációs törekvés alapvető eszközeként és egyben e szándék szimbólumaként említettem a magyar nyelvhasználatot, és a gyermekeknek az üzleti érdekekhez kapcsolódó, felsőfokú taníttatását, illetve az ezirányú családi célokat. Ami ugyanezekből a törekvésekből következett, de csak igazán kevesekre volt jellemző, az egy „társasági stíl”, az alkalmankénti „*úri stílusú*” *szórakozás*. Mind a parasztok, mind az iparos kispolgárok erkölcsi kételyekkel telve beszélnek még ma is a Kaszinóról, ahol mindenféle gyanús dolgok történtek. A tivornyázásban Fűrész úr járt elől, aki a mohácsi Koronában éppúgy törzsvendég volt mint a budapesti Arizonában.³⁰ Ha Németbólyban mulatott, mindig akadt néhány társa, s legtöbbször ő fizette a számlát, ahogy az egy „úriemberhez” illett. Nemigen volt más, aki ezt meg akarta vagy tudta volna engedni magának. Összefüggött ez azzal is, hogy a dzsentroid gesztusokra, az olcsó munkaerőt kihasználó dologtalan életre a német paraszt és iparos polgárok nem voltak olyan fogékonyak, mint egyes vidékeken magyar társaik. Az ormánysági falvakban a 25-30 holdas parasztpolgárok jó része már nem dolgozott, hanem földjét bére adta, vagy nagyrészt dolgoztatta, míg ő maga főleg irányított, és módjával végzett fizikai munkát. Németbólyon vagy Nagynyáradon a hatvan holdas paraszt is keményen dolgozott. Nemcsak kiadta a munkát, hanem saját mozdulataival diktálta a ritmust, az iramot. S ha Fűrész

József alkalmanként megmutatta, hogy nem marad el egyetlen „vagány magyar úr” mögött sem, úgy nem munka és takarékoság helyett, hanem munka után és spórolás mellett mulatott.³¹ Társai pedig élvezték bőkezűségét, s nemigen foglalkoztak (ők sem) e gesztusok szimbolikus jelentőségével: a kékfestő mester például, akinek bátyja ügyvéd, „igazi úriember” volt Pesten, egyszerűen „hülyének” tartotta rendszeres vendéglátóját.³²

Az eddigiekben a két világháború közötti németbolyi iparosság felső rétegét úgy próbáltam meg leírni, hogy azokat a jellegzetes vonásokat ragadtam ki életvitelükből, amelyek a náluk szerényebb körülmények között élő iparosoktól, „kispolgároktól” elválasztotta őket, s egyben azokhoz a rétegekhez vitte közelebb, amelyek felé törekedtek, akiknek öltözködését, viselkedését stb. mintaként követték.³³ Az elegáns, jó minőségű, városi szabónál varratott ruha szimbolikus jelentősége tehát kettős volt: *egyszerre fejezte ki az elkülönülést*, a tudatos távolságtartást a társadalom azon csoportjaitól, amelyekhez képest a ruha viselője magát legalábbis *másnak*, de általában felette állónak, *különbnek* akarta láttatni, *és az odatartozást* a mintát szolgáltató, társadalmi pozícióit tekintve fölötte álló csoporthoz, amely felé éppen a *hasonlóságot*, az *egyenrangúságot*, az *azonosulást* volt hivatott demonstrálni pl. az öltözködés, de emellett sok más, szimbolikus jelentőséget kapó tárgy, gesztus stb. is.

Weberi kategóriákkal élve, úgy vélem, mondhatjuk azt, hogy az iparosságnak ez a legfelső rétege, miután piaci pozíciója talaján az őt körülvevő gazdasági térben a vagyonosodó középpolgári *osztályba* érkezettnek érezhette magát, kivívott *státusza* alapján a társadalmi térben is meg kívánta szerezni az őt megillető *pozíciókat*, amelyek szükségképpen, per definitionem elegyei az osztály-jellegű, tehát a piacon, és a rendi jellegű, tehát a fogyasztás, a viselkedés, a becsület színterein való megmérettetésnek és elkülönülésnek.

A *Kaszinó* volt az az intézmény, amely a módos polgárok társas érintkezése rendies szerveződésének színteréül szolgált, és egyben biztosította a szükséges exkluzivitást. Amint említettem már, az iparosság felső rétegébe tartozó férfiak közül nem volt mindenki Kaszinó-tag, s más oldalról nemcsak iparosok léptek be, illetve vétettek föl a Kaszinóba.³⁴

Összevetve a *Németbolyi Kaszinó* alapszabályát például a siklósival, azt tapasztalhatjuk, hogy az előbbiben *nagyobb hangsúlyt kapott a szórakozás*, így a táncos rendezvények, *határozottabban volt exkluzív* (2 ajánló és választmányi szavazás kellett a tagfelvételhez további megkötésekkel; a jelölt elutasítás esetén egy évig nem próbálkozhatott újra), és politikai tekintetben *kifejezetten konzervatív* volt amaz liberális beállítottságával szemben. A vizsgált periódusra abszolút túlsúlyba került a szórakozás a Kaszinó életében. Legfényesebb rendezvénye volt az évente egyszer megrendezett Kaszinó-bál, ahová egyszer a herceg is ellátogatott „bál-képes” mostohalányával. Éttermében cigányzenekar muzsikált, és alkalomadtán itt folytak a falusiak többségének nem éppen tetsző, „nagyszabású” tivornyák. A ráérő tagok azonban minden vasárnap délután eljöttek beszélgetni, újságot olvasni, sokan kártyázni. Mindent játszottak itt, amit a falu többi egyletében. Egyetlen kizárólagos kártyajáték volt a Kaszinóban, éspedig a tarokk. Az is jellemző, a konzervativizmussal és a tekintélyelvvel összefüggő vonása a helyi közéletnek, hogy a papok és tanítók nem tarokkoztak a Kaszinóban — efféle világi, illetve kétes játék nem illett nyájvezetői szerepeikhez —, hanem vasárnap esténként felváltva hol egyikük, hol másikuk lakásán tartották a tarokkpartikat.

Az egyesületeknél maradva, de rátérve a „módos (iparos) polgárok rendjéből” kimaradó iparosság bemutatására, a *Róm. Kath. Iparos Kör*, és az 1989-ben 100 éves jubileumát ünneplő

Római Katolikus Legényegylet volt az az egymással szervezetileg is összekapcsolt két intézmény,³⁵ amely az iparos középréteg és a szegény iparosság társasági életének színtere volt. Említettem már, hogy a Római Katolikus Legényegylet születése felett az akkori plébános bábáskodott, sőt, Németh Béla szerint némi erőszakot is bevetett, hogy Kolping Adolf eszméinek szellemében az iparos ifjúságot összefogja egy kulturális egyesületbe. „Alig volt Streicher József plébános a községben, élesen látó szeme rögtön észrevette mit kell tennie a kor veszedelmes liberális áramlataival szemben, hogy a németbolyi iparoslegényekből komoly, vallásos, jellemes munkára kész fiatalokat neveljen. ... Az 50 évvel ezelőtt elhintett mag meghozta bőséges termését. ... az akkor lefektetett célkitűzések az idők szellemének megfelelően ma is élnek ...”³⁶ (Kiemelés tőlem — K. K.) A fenti célok mellett még két, igen fontos funkciója volt a Legényegyletnek, illetve az Iparos Körnek. Az egyik a felsőbbbségek oldaláról kezdeményezett szerep, a magyar nyelv használata és általában a magyarosító törekvések érvényesítése, a másik a „legények” (vagyis a felszabadult tanoncok) társas érintkezésének, a szórakozásnak és továbbképzésnek a biztosítása volt, mégpedig függetlenül attól, hogy az illető milyen vagyoni helyzetű család sarja volt. Kétségtelen, hogy a németbolyi társadalom felső rétegét átható konzervativizmus mély nyomokat hagyott az egyleti életben, mindenekelőtt a kirívó paternalizmus tekintetében. A fiatalok egyleti eljárásokhoz fűződő viszonya mindazonáltal nemigen vezetett konfliktusokhoz, egyrészt mert összhangban volt a családok, a műhelyek,³⁷ a parasztgazdaságok életének és munkaszervezetének tekintélyviszonyaival, másrészt mert kárpótlásul a szigorú rendelkezések betartatásáért, maguk között az ifjak között az önbecsülés, a méltóságérzet, az egyenjogúság érzése dominált, amelyre életük alkonyán is jólesően emlékeznek vissza.

A Legényegylet tisztikarának élén az egyházi elnök, a mindenkori plébános állt. A világi elnököt és helyettesét az egylet választmánya választotta meg, amely a pártoló tagokból, vagyis az Iparos Kör tagjaiból állt össze. A „felnőtt” tisztikar mellett az ifjúság is megválasztható titkos szavazás útján a maga „dékány”² ját, ennek helyettesét és a rendezőket, akik szalaggal a gomblyukukban vigyáztak arra, hogy a rendet senki meg ne sértse. Hetente háromszor volt egyleti est, kétszer hétköznap, amikor előadások is voltak, vagy ha más nem, gyakorlás: számtan, írás, versmondás. (A Historica Domus bejegyzései szerint a papok évente 60-60 előadást tartottak az iparosok és a parasztok egyletében.) Szombaton pedig tekéztak, sakkoztak, kártyáztak az ifjak, s a 18 éven felüliek bort vagy sört is ihattak, amint illett: mértékkel. Egy évben hat bált rendeztek az iparosok egyletében és ugyanennyit a parasztoknál. A fiatalok ezen alkalmakkor, vezetőik előzetes „tárgyalása” után, átmehtek a másik csoport egyletébe, de ott tartózkodásuk korlátozott volt, csak „három sort” táncolhattak. Aki leány csak tehetett, minden bál szezónra varratott magának új ruhát, s nagy volt a szomorúsága annak, aki otthon nem kapott erre fedezetet.³⁸ Bármilyen volt is a leány ruhája, kicsi esélye volt annak, hogy nem akadt táncosa, mert a rendezők gondoskodtak arról, hogy senki se érezze magát rosszul, megszegyenülve azért, mert nem volt legény, aki felkérje. A fiatalemberek is mindent elkövettek, hogy elegáns öltözékben jelenjenek meg; a januári bálban — ez volt a legelőkelőbb és a legtovább, három napig tartott —, kötelező volt a sötét ruha és a fehér glaszékesztyű, s máskor is a polgári divat szerint, a Heil vagy Bende szabóságban, a Kresz-féle boltban vásárolt anyagból varratott öltönyben, fűzős félcipőben, nyakkendővel jelentek meg a legények. A legszegényebb család is törekedett arra, hogy fiuk ünnepi ruházata megfelelő legyen. A szabályok betar-

tásának egységesen kötelező volta, a tisztikar, a vezetők titkos megválasztása, a vagyoni különbségeket lehetőleg elfedő öltözködési normák, a glaszékesztyűben járt francia négyes, amelyet az egyszerű "stricker" is emelkedett lélekkel táncolt, mind-mind a Legényegylet működésének „felfelé nivelláló” hatásáról vallanak. Nagy szerepet játszott az egylet abban, hogy az iparosság egységes közlésmódját látványosra keltette, holott igen sok kifejezetten szegénysorsú család volt körükben. A Római Katolikus Legényegyletben a tárgyalt időszakban cigányzenekar muzsikált, a huszas években volt már táncitanítás, sőt néhányan a negyvenes években fiatal legények közül arra is emlékezni vélnek, hogy a zenekarok repertoárjában a dzsessz is megjelent. Az Egylet „hivatalos nyelve” a magyar volt, ezért természetesen így vezették a jegyzőkönyveket is, ami nem jelentette azt, hogy a fiatalok egymás között ne németül beszéltek volna. Az egyletek téli életében központi szerepe volt a színjátszásnak: egy német és egy magyar nyelvű művet adtak elő minden télen többször is, ami főleg a közös szórakozást és művelődést célozta, de bevételi forrást is képezett az Egylet számára. Nem kis büszkeséggel jegyzi meg az 50 éves jubileum alkalmából készült kiadvány, hogy „Az 1929-től 1937-ig előadott magasnívójú darabjai mellett, az 1938-as új gárdánk már operett darabok előadására is vállalkozott. A siker fényes volt. Háromszori telt ház hangos kacagásának örvendhettünk, úgy, hogy előadásunk bevételéből a „Magyar a magyarért” mozgalomra is tudtunk nagyobb összeget juttatni.”³⁹

1939-ben készült a fent idézett jubileumi kiadvány, a háború kitörésének évében, amikor a községben is három éve működött már a Volksbund szervezet. Attól kezdődően még nagyobb jelentősége volt annak, hogy az egyletekben hangsúlyt kapjon a magyar nemzethez való tartozás, a „magyarság”, a hazafiság eszméje, s mivel a „Heim”, a Volksbundisták „otthona” közel sem volt képes az együttlét, a szórakozás akár csak megközelítő mértékű színvonalát nyújtani, az egyleteknek nyilvánvalóan jelentős szerepük volt abban, hogy a mozgalom nem terjedt el széleskörűen Németbolyon. (Összesen 160 tagja volt a Volksbundnak.)⁴⁰ Az egyletekből nem zárták ki ugyanis a Volksbundistákat, csupán jelvényeik viselését tiltották meg nekik, és továbbra is kötelezték őket a szabályok betartására.

A Volksbund-mozgalom megjelenésétől kezdve a magyar nyelvhasználat szimbolikus jelentősége mind az érintett társadalmi csoportok, mind a reprezentáció színterei tekintetében megnövekedett. Hogy ki milyen nyelven köszönti az utcán szembejövőt, az ebben a korban kapott jelentőséget, s így lett pl. "Herr Jónapot" az akkori parasztegylet világi elnöke is. Ezúttal már a köszöntő formula nyelve is másodlagos jelentést kapott: a nemzetválasztás, illetve a Volksbund-mozgalommal kapcsolatos állásfoglalás kódját.

Ettől eltekintve: parasztek és iparosok — mondják — "másképpen" beszéltek mind a német, mind a magyar nyelvet. Voltak, akik e különbséget úgy jellemezték, hogy az iparosok „osztárkos” kiejtéssel szóltak, mások szerint az írott német nyelvhez közelebb álló volt a beszédük. A magyar nyelv használata, a tájnyelvi és a köznyelvi változat között nem érzékeltek különbséget, de úgy tartották, hogy a magyart nagyobb arányban használták gördülékenyen az iparos férfiak, mint a parasztek. Természetesen kicsiny, a kívülálló számára nem vagy alig érzékelhető különbségekről lehetett szó csupán,⁴¹ amely megint csak tendenciaszerűen, sok pro és kontra kivétellel tartható érvényesnek. E nyelvi különbségnek volt azonban tényszerű alapja is, amely a két foglalkozási csoport szakmai szocializációjának eltéréseiben gyökerezett. A Monarchia felbomlásáig ugyanis az iparos legények — bár nem minden iparágban — leggyakrabban osztárkó műhelyekben csiszolták néhány évig szaktudásukat, ami egy kívánatos továbbképzési mód

volt, s határozottan megnövelte az illető mester szakmai tekintélyét. 1920- tól lényeges változás következett be e tekintetben: a vándorlás presztízse lecsökkent, nem Ausztriába, hanem Magyarországra (elsősorban Budapestre) irányult; főleg az elsőként említett szempont miatt, s mert a válság múltával nem volt oly mértékben kényszerítő a helyi piacon való késleltetett megjelenés, végül mert azután a háború lehetetlenné tette a külföldre vándorlást. Summa summarum, felszabadulása után kevesebb legény vállalt Németbolyon kívül hosszabb-rövidebb időre munkát.

Volt már szó arról, hogy a Legényegylet „hivatalos nyelve” a tízes években is a magyar volt, ami akkor még nem volt jellemző a parasztfiatalok együletére. Ez a tény is nyilvánvalóan erősítette a szakmai szocializációból következő, a nyelvhasználatban az iparos fiatalok javára megmutató különbségeket. Ugyanakkor — bár erre vonatkozóan sajnos nem végeztem rendszeres adatgyűjtést —, a huszas évekig néhány parasztcsalád élt az etnikailag vegyes összetételű területeken elterjedt intézmény, az ún. „cseregyerek” vagy gyerekcseré adta lehetőségekkel. Ők nagyharsányi magyarokhoz küldték gyermekeiket magyar szót tanulni, s cserébe fogadtak gyereket onnan egy-egy évre. Úgy gondolom azonban, ha rendszeres kutatást végeztem volna gyerekcseré tárgyában, akkor sem találkoztam volna sokkal több esettel mint így (két személyről tudok, akik a századforduló táján voltak „cseregyerek” Nagyharsányon), mert az első világháború utáni években a parasztcsaládoknál is az iskoláztatás vált a nyelvi és a műveltségbeli elszigeteltségből való kilépés — tegyük hozzá, sokkal hatékonyabb — eszközévé.

A parasztpolgárság

Nem véletlenül esett egyre több szó a parasztságról abban a fejezetben, amely az iparosság középrétegéről szól. Ennek az a már említett, szükségképpen körülmény az oka, hogy az iparosság középrétegének *distinkciós, elkülönítő reprezentációja a parasztokhoz képest nyert szimbolikus, demonstratív értelmet*. A Legényegylet — amint erről már szó esett — a vagyoni különbségeket elmosó, ugyanakkor paternalisztikus jellegű, a felsőbbeségek iránt mindenkor tiszteletet követelő szervezetként működött. Ilyen értelemben egyrészt az iparosság együvé tartozását (beleértve a legmódosabb iparosréteget is, mert ők valamennyien pártoló tagok voltak), és a parasztságtól való elkülönülését demonstrálta. Másrészt az öltözködési mód, a muzsika, a ceremóniák üzenete az volt, hogy a bolyi iparosság döntő többségében tisztes (jó)módban él — egyet s mást úgymond „megengedhet magának”⁴² —, hogy haladott, a városi mintákat követni képes, és ami ezzel egyet jelenthet — tudniillik a reprezentáció szintjén — „magyarabb”.

Ezek az üzenetek azonban sem tartalmukat, sem formájukat nézve nem voltak függetlenek azoktól, akikhez mindenképp szóltak. A szimbolikus formák kialakításában a parasztoktól való elhatárolódás mellett a kompenzáció szándéka tükröződött az iparosság oldaláról. Ráadásul hatásos és ellenhatásos e tekintetben kölcsönösök voltak. A németbolyi paraszttársadalom ugyanis határozottan módos volt, s tőkeereje, gazdagsága öntudatosá, a kívülrekedtek, sőt az egyszerű kívülállók szemében is mondhatni gőgössé tette. A huszas évek végéig a parasztok, kevés kivétellel, ragaszkodtak népviseletükhöz, és még a háború alatt is csak a legfiatalabb asszonyok jártak városias ruhában, a 30-35 éven felüli korosztály zömmel még „sokszoknyá-

san” öltözködött. E tradicionális ruházathoz képest — amely népviseletként igen polgárosodott volt — a modern világ üzenetét jelentette az iparosok öltözéke. S miként a viselet, úgy a muzsika és tánc, a nyelvhasználat is jobban kötődött a tradícióhoz a paraszti kultúrában. Mivel emez *német népi kultúra* volt, az iparosság elkülönülésének szimbólumrendszerében a *magyar* elemek is szükségképpen nagy hangsúlyt kaptak. S ami ennek a másik oldala: ily módon a parasztság számára is valami mást, többet jelentett hagyományos öltözékeikhez, táncaikhoz, stb. való ragaszkodás: *e tradicionális jegyek vállalásával éppen úgy az iparostársadalomtól való elkülönülésnek adtak hangsúlyt mint amazok e jegyek elvetésével.* A leghívebben az új asszonyok viselete mutatja e státuszjelző szerepet a harmincas évek végén. A parasztlányok ekkor már városiasan jártak, a „sokszoknyát” először menyasszonyként, sőt esetleg csak a lakodalom után öltötték magukra. Az iparoslegényhez kerülő leány pedig kénytelen volt olcsón eladni stáfirungijában összegyűjtött parasztruháit, mert sohasem hordhatta őket.

A németbólyi paraszttársadalmat az iparosoktól elválasztó kulturális jegyeket két alapvető tényezőnek tulajdoníthatjuk. Az egyik e társadalom *paraszt mivolta*, a másik a *módos középréteg nagy aránya* soraikban. A parasztcsaládok között is volt 4-5 család, amelyek kiemelkedett a többi közül, és kifejezetten vagyonosnak volt mondható, nem rendelkeztek azonban a náluk kevésbé vagyonos családok javainak többszörösével, mint az iparos társadalom felső rétege: míg a „középrétegen” 30-40 hold földje volt, ez a néhány család 50-60 katastrális holdon gazdálkodott.

Németbólyban 1930-ban, az akkori népszámlálási statisztika szerint a keresők 47,4 %-a volt mezőgazdasági kereső. (Ugyanez az arány Dunaszekcsőn 76,8 %, Pécsváradon 47,7 %, Beremenden 63,7 %, Sellyén 51,5 %, Siklóson 38,1 %, Mohácson 50,8 %.)⁴³ A 3. és 4. táblázat adatai azt bizonyítják, hogy azoknak a településeknek a sorában, amelyeket az ipari tevékenységet elemezvén már szemügyre vettünk, Németbólyon volt a legmagasabb a 10-50 k. holdon gazdálkodó önállók aránya, s 1941-re ez az arány nem csökkent, hanem keveset emelkedett: 46,6 %-ról 47,4 %-ra. 1930-ra vonatkozóan nem tudjuk megállapítani, hogy a mezőgazdaságban önálló keresőként dolgozók mekkora hányada művelt 20-50 k. hold közötti birtokot, de az 1941-ben felvett adatok szerint akkor Németbólyon az önállók 32,9 %-a tartozott ebbe a kategóriába, háromszor annyi, mint pl. Dunaszekcsőn. Sajnos az 1941-es népszámlálási adatok jelentős része elveszett, ezért a hat település helyett csak kettővel, Pécsváraddal és Dunaszekcsővel tudjuk a németbólyi adatokat összehasonlítani. E két községhez képest csak Bólyon volt az önálló mezőgazdasági keresők legjelentősebb csoportja a 20-50 k. holdon gazdálkodóké, mind Dunaszekcsőn, mind Pécsváradon az 5-10 k. holddal rendelkező birtokosok vagy bérlők voltak túlsúlyban az önálló mezőgazdasági keresők között. Mindez abból következett, hogy a mezőgazdasági önállók között Bólyban volt a legmagasabb az osztatlan öröklés elvét alkalmazó *sváb parasztok* aránya.

3. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági keresők megoszlása birtokkategóriák szerint
 Baranya megye néhány központi szerepkörű községében és Mohácson 1930-ban

	Az												
	1 kh-nál kisebb		1-10 kh		10-50 kh		50 kh-nál nagyobb		összes				
	területen gazdálkodó önálló birtokosok és bérlők										mező- gazdasági keresők	önálló	az ön- állók aránya**
	száma	%-a*	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a					
Dunaszekcső	14	1,6	591	69,0	230	26,9	11	1,3	1819	856	47,1		
Pécsvárad	9	3,6	167	67,6	70	28,3	1	0,4	583	247	42,4		
Beremend	1	0,5	114	55,9	81	39,7	3	1,5	656	204	31,1		
Sellye	—		97	69,3	39	27,9	1	0,7	496	140	28,2		
Siklós	11	4,1	154	57,7	78	29,2	11	4,1	820	267	32,6		
Mohács	64	4,0	1077	67,5	365	22,9	15	0,9	3630	1595	43,9		
Németbóly	12	5,5	92	42,0	102	46,6	12	5,5	590	219	37,1		

* Az önálló mezőgazdasági keresők %-ában.

** A mezőgazdasági keresők %-ában.

Forrás: Népszámlálás, 1930.

4. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági keresők megoszlása
 birtokkategóriák szerint 1941-ben három alsófokú központban

Települések	Összes me- zőgazdasági keresők	Ebből önálló	a						
			0-1	1-3	3-5	5-10	10-20	20-50	50→
			kh-on gazdálkodó birtokosok és bérlők száma						
Németbóly	633	240	16	34	22	38	35	79	8
Dunaszekcső	2020	954	122	189	132	200	170	105	14
Pécsvárad	641	270	34	65	35	64	61	11	—
%									
	Az önálló birtokosok és bérlők aránya**	0-1*	1-3*	3-5*	5-10*	10-20*	20-50*	50—*	
Németbóly	37,9	6,6	14,2	9,2	15,8	14,5	32,9	3,3	
Dunaszekcső	47,2	12,8	19,8	13,8	21,0	17,8	11,0	1,5	
Pécsvárad	42,1	12,6	24,1	13,0	23,7	22,6	4,1	—	

*Az önálló mezőgazdasági keresők %-ában.

**A mezőgazdasági keresők %-ában.

Forrás: Népszámlálás, 1941.

Parasztnak lenni Erdei szerint azt jelenti, hogy a földműves *társadalmi leszorítottságban él*, s végeredményben ugyanez a magja Redfield s számtalan követője definíciójának, melyben a paraszttársadalmat résztársadalomként határozzák meg.⁴⁴ Résztársadalomként, amelyet sajátos kultúra jellemez, s ez bár az ún. „magas kultúrától” nem független, mégis föltétlenül jellemzi egyfajta lépéshátrány. Redfieldet és követőit többen bírálták,⁴⁵ éppen azért, mert kritikusai szerint téziseit az európai paraszttársadalom sajátosságaira építve fogalmazta meg.

A németbolyi parasztságot jellemezve a *paraszttársadalom* mivoltából következő jegyek közül két vonást tartok fontosnak kiemelni. Az egyik a *hagyományos kultúrához való, többször említett, nagyobb mérvű ragaszkodás*, amely a mindenkori, nem paraszti környezethez képest értendő, a másik a *társadalmi presztízsnak egy belső, többé-kevésbé önálló rendszere*.

Ami a *tradíció* és a viszonylag független „*belső*” *értékelési rendszer* szerepét illeti, a németbolyi paraszttársadalomban ezek az alapvonások a *gazdasági racionalitás szolgáltatásban állottak*, és ilyen tekintetben egyfajta szabadságot is nyújtottak a paraszttársadalmon kívüliekkel szemben. Némi leegyszerűsítéssel: egy módos bolyi parasztnak nem kellett ahhoz hajnalig húzatni a vonót, hogy gazdasági és társadalmi pozícióit kiegyensúlyozottnak érezze: nem akart úri módon viselkedni, öltözködni, fogyasztani. *A németbolyi parasztcsaládok a legfontosabbnak, mindenek előtt valónak a birtok sorsát tekintették*. Azt valakinek mindenáron tovább kellett vinni, egy fiú vagy egy nő mindenképpen gazdálkodó maradt; a harmincas évek végére kirajzolódó tendenciák szerint vélhetőleg egyre kevésbé *paraszt*, egyre inkább egyszerűen csak *földművelő polgár*. Ezért — bár a harmincas években felnövekvő paraszt fiatalok (fiúk és lányok egyaránt) lényegesen képzetebbek voltak az előző generációnál, és sokan, hacsak tehetségük hiánya nem gátolta őket ebben, legalább a négy polgárit elvégezték —, a parasztcsaládoknak a gyermekek iskoláztatásával kapcsolatos stratégiái mégis szignifikáns különbséget mutattak az iparosság felső és felső-közép rétegéhez képest. Nem látszik nyoma annak a törekvésnek, hogy az öröklésből kimaradó gyerekek fölső, de legalább középfokú végzettséget szerezzenek, mert többségük a házassági preferenciák révén szintén birtokossá lett. *A parasztlak elsősorban parasztlak akartak gyermekeikből nevelni*, s csak különös ok készítette őket — általában a gyerek könyörgése és a tanító unszolása —, hogy ettől eltérjenek, de *magas iskolákba kivétel nélkül csak akkor engedték gyermeküket, ha a törzsvagyon sorsa biztosítva volt*. S mivel legtöbb földműves családban legfeljebb két gyermek volt, nem kerülhetett ki közülük oly sok diplomás.

Köztudomású, hogy a *német parasztközösségeket* — szemben például a magyar paraszttársadalmakkal (de vidékünkön maradvá: a szerb és sokac parasztlakhoz való összehasonlításban is) — szinte mindenütt a *polgári értékek*, főleg a szorgalom és takarékoság érvényesítésével jellemezték a környezetükben élők, és általában sikereiket is ennek tulajdonították.

A magyarázó tényezők után kutatva igen sok elméletileg tisztázandó, nyitott kérdésre bukkanunk. Hiszen nyilvánvalóan nem hagyható figyelmen kívül a *magukkal hozott kultúra*, amely, bár a környező német telepés falvakkal tömböt alkotva, mégis *egy más kultúra közegében, szigetszerű helyzetben élt tovább, és így erőteljesebben őrizte meg eredeti vonásait*. Bizonyára legalábbis egyenrangú szerepe van a polgári értékvilág dominanciájában a bevezetőben már említett *telepés ethosz* érvényesülésének, ráadásul *„szigetszerűség” és „telepesség” egymás hatását felerősítő tényezőkként működhetnek*. A polgárosodás tendenciájának irányába hatott még két tényező, mindkettőre Andrásfalvy Bertalan hívta fel a figyelmet.⁴⁶ Az egyik, hogy a

német telepesfalvak nem vagy csak mérsékelten illeszkedtek be a táji munkamegosztásnak a magyar falvak között kialakult rendszerébe, és a *szűk kistáji piacon átívelő, nagytáji rendszerekhez kapcsolódtak*. A másik az, hogy a német parasztcsaládok belső munkamegosztásának rendszerében az *asszonyok és a férfiak által végzett munkák között lényegesen kisebb az eltérés*. A német paraszttasszony éppúgy hajtott fogatot, rakott szénát, mint az ura, s nem ült a 20. században is a szövőszék mellett, hanem megvásárolta a kívánt vásznat, valamikor takácsá lett atyafiától. E két tényező *mind a termelés mind a fogyasztás polgári rendszerének kialakulásához hozzájárult*.

Visszatérve Németbolyhoz, véleményem szerint *a tradíció a gazdasági hatékonyság szolgálatába állított sikeres eszközrendszerként* működött a helyi paraszti kultúrában. Nevezetesen: *mindvégig fentmaradt az osztatlan öröklés*, azaz a törzsöröklés rendje, vagyis csak különleges, a közösség szemében általában elítélendő esetekben fordult elő, hogy a „birtokot”, a törzsvagyont megosztották a gyerekek között. Túlnyomórészt a legidősebb fiú vagy a legidősebb leány, illetve a vő vitte tovább egy tagban a birtokot. (A két világháború közötti időszakban a családok tulajdonában álló területek már különböző kiterjedésűek voltak, de eredetileg egységesen 32 kat. hold volt egy-egy „birtok”. A már idézett Németh könyv szerint 1878-ban 105 ilyen birtokot osztottak, és amennyire a statisztikai adatokból ez megbecsülhető, ennél kb. hússzal kevesebb volt a harmincas években.)

Az első világháborút megelőző időszakban, amikor a születésszabályozás még csak korlátozott gyakorlatként létezett, az osztatlan öröklés e rendszeréből következően igen sok parasztcsaládból származó fiú tanult iparos mesterséget. A későbbiekben azonban inkább *a családok születési és házassági stratégiái szolgálták azt a célt, hogy ne jussanak szegény sorba az öröklésből kimaradó fiúgyermek*, mert a leányok számára preferált eshetőség maradt a módos iparos sarjakkal kötendő házasság. Parasztcsaládokban a huszas évek után átlagosan jóval kevesebb gyerek született, mint az iparosok családjában, ritka volt a kettőnél több gyerek, s volt természetesen néhány gyermektelen házaspár, valamint néhány egykés család is.⁴⁷ A birtokok megtartását szolgálták az ún. „csereházasságok”, amikor pl. „A” család egyik örököse összeházassodott „B” család nem örökös tagjával, míg „B” család örököse elvette „A” családnak a törzsvagyon örökléséből kimaradó leányát. Ez a gyakorlat mindkét családban érintetlenül hagyta a „birtokot”.⁴⁸ Emellett előfordultak *unokatestvér-házasságok* is, és az szinte törvényszerű, hogy ha volt még nőtlen vagy hajadon testvére egy elhalálozott házasság embernek vagy asszonynak, *akkor az elvette özvegygé vált sógornőjét, illetve feleségül ment sógorához*. (A birtokmegőrző házassági stratégiák gyakorlata nemcsak a németbolyi parasztnál volt eleven és hatékony, hanem pl. a szomszédos Nagynyáradon is. Két birtok „összeházassítása” előfordult, de nem volt jellemző törekvése sem a nagynyáradai, sem a bolyi parasztcsaládoknak.)

Ha a fenti módozatok egyike sem volt alkalmazható, akkor lehetőleg olyan házasságot próbált kötni az örökös gyermek, hogy házastársa annyi *hozományt* kapjon, amennyi elegendő az öröklésből kiszoruló testvér (testvérek) kifizetésére. Bár erre szolgáltak azok a birtokdarabok, amelyek nem képezték a törzsvagyon részét, legelőnyösebb mégis az volt, ha a háztartás új tagjának hozománya (a személyes holmikon és a bútoron túl legtöbbször pénz vagy búza) képezte a testvérek kielégítésének legfőbb vagy egyedüli forrását.

A bolyi parasztság 32-40 holdas birtokain a kor mezőgazdasági kistermelésének színvonalához képest átlagon felül haladott gazdálkodást folytatott. A szántóföldeken vetésforgót alkalmazva főleg búzát, kukoricát és pillangósokat termeltek, s egy ekkora birtok kb. 10-15

szarvasjószág tartását tette lehetővé. A harmincas években kezdték építtetni az ún. svájci istállókat, amelyek legmodernebb változataiban csillék szállították a takarmányt be és a trágyát ki, a friss víz a vályúba folyt, a jószágok „teljesítményeikhez” és igényeikhez mérten kapták a takarmányt, azaz egymástól elválasztva etették őket. A szarvasjószág-tartás volt az állattartás leghangsúlyosabb ágazata: általában szimentáli fajtát tartottak, de voltak kifejezett tenyésztők is, akik Svájból hozott, törzskönyvezett, ellenőrzött teheneket vagy bikákat tenyésztettek.⁴⁹ A sertés fajtaváltás is ezidőtájt zajlott: a községi kanok még mangalicák voltak, de két parasztgazdának is volt már kornwald kandisznója. Legalább három, de inkább négy lovat tartottak (nagy becsben) egy-egy parasztbirtokon, mert legalább egy „munkás” és egy kiségitő fogatra volt szükségük a mezei munkáknál.

A családi munkaerő befolyásolta a fogadott szolgálégyenyek és -leányok számát, de legtöbb helyen egy (valamelyik környező településről) felfogadott legény és egy leány szolgált. A munkaszervezetben *mindenki dolgozott, beleértve a gazdát és a gazdasszonyt* is. A legtöbb helyen a szolgálfiúk és -leányok a gazdacsaláddal együtt étkeztek, azt és annyit vettek az asztalról, amit és amennyit akartak.⁵⁰ A szolgálány általában a konyhában aludt, a legény az istállóban, de nemcsak ő, mert a gazdacsalád férfitagjai közül az egyik szintén kint hált, nehogy a jószágoknak baja essék.⁵¹ Tavasztól őszig egy parasztcsalád reggel 4-5 órától este 9-10 óráig dolgozott.

Az állatállományon és a búzán kívül jelentős bevételi forrást jelentett a parasztgazdaságok számára a *bortermelés* — általában 1-2 kat. hold szőlőterülete volt egy-egy birtokosnak. Nem hallottam olyan parasztcsaládról, amelyik vincellérral műveltette volna a szőlőket, de napszámosokat a szőlőmunkánál és az aratás-cséplésnél minden nagy gazdaságban alkalmaztak.

Szemben a szolgálókkal, napszámosokat általában a faluból fogadtak a gazdák, jobban mondva tartós, helyenként több generációra terjedő munkáltatói - munkavállalói kapcsolat alakult ki a föld nélküli vagy törpebirtokos, 2-3 gazdacsaládnál rendszeresen napszámos munkát vállaló családok és egy-egy gazdacsalád között. E kapcsolatot általában számos paternális mozzanat „díszítette”, „emberítette”, így pl. a gazdáék ingyen fuvarral, pénzkölcsönökkel stb.-vel segítették a házát építő szegény családot. Olyan családokkal, amelyekkel ilyen tartós munkakapcsolat alakult ki, nem alkalmazták az igás munka/gyalogmunka szigorú elszámolási rendjét, általában például kukoricaszárért szántottak. (A takarmányhiány képezte a jószág-tartás legkeményebb korlátját, ezért a bolyiak 20 km-nyi távolságra voltak kénytelenek réteket bérelni. Így a kukoricaszárnak nagy értéke volt.) A szőlőkben legtöbbször a család egy idősebb férfi vagy nő tagja irányította a munkát. A szőlőföldek több darabban helyezkedtek el, egy-egy kisebb területe mindenkinek volt a falut övező alacsony dombokon, az értékesebb termőhelyeket azonban Versend és Monyoród határában vásárolták a bolyiak, parasztok és módos iparosok egyaránt. Németbolyban már az 1880-as évek elején négy cséplőgéptulajdonos volt.⁵² A harmincas években volt már néhány családnak kéverakó aratógépe is, és két gazda traktort is vásárolt. A vetőgépek, fűkaszák, villanymeghajtású darálók és szecskavágók általánosan elterjedtek voltak.

A parasztgazdaságokhoz általában másfél-két kat. hold erdőrész is tartozott. Jellemző a németbolyi birtoklás individuális tendenciájára, hogy az erdőt nem ún. „erdőbirtokosság” keretében művelték a gazdák, amint az a környéken is széleskörűen elterjedt közös művelési mód volt, hanem mindenki a maga darabját gondozta.

Ami a parasztgazdaságok piacait és fogyasztását illeti: helyi és mohácsi terménykereskedők

vásárolták fel a gabonát helyi és környékbeli vásárokon (évente 4 vásár volt Bólyon). A szarvasjóságok ezen felül pécsi és budapesti kiállításokon, valamint a Kaposváron székelő Déldunántúli Állattenyésztési Kamara közvetítésével keltek el (utóbbi testületnek két bolyi gazda is tagja volt), s lovakért a helyi vásárookra olasz kereskedők éppúgy jöttek mint a hadsereg megbízottai, s környékbeli parasztok. A tejet a helyi tejszövetkezet gyűjtötte be, és a hercegi család tulajdonában lévő sajtüzemben dolgozták fel, ahol rokkfort-jellegű sajtot készítettek. A bolyiak nem törekedtek szoros értelemben vett önellátásra: a táji munkamegosztásban ők elsősorban vásárlóként kapcsolódtak be a növénytermesztés oldaláról: legfeljebb a háztartás burgonyaszükségletét termelték meg, a zöldségfélét jobbra megvették a heti piacokon Siklós-környéki falvak kisgazdaitól.

Szemben az iparos polgársággal — beleértve annak felső rétegét is —, a parasztházaknál nem takarékoskodtak a „betéví falattal”. Egyrészt nem szorultak rá (évi 5-6 hízót vágtak, és igen sok baromfit tartottak), másrészt úgymond kellett a kalória mindenkinek, így a családi munkaszervezetben dolgozó szolgáltnak és napszamosoknak is.

Ami a viseletet illeti: volt már róla szó, hogy bár a vizsgált korszakban az asszonyok viseletében elindult a „kivetkőzés” folyamata, a túlnyomó többség a háború utáni évekig — ha parasztházban maradt vagy oda került férjhez —, megtartotta a népviseletet. Iparosok és parasztok kislányai egyformán, városiasan öltöztek, amiben talán a *zárdának*, mint a leányok társas életét egységesen szervező intézménynek is szerepe lehetett. A harmincas évek elején az irgalmas nővérek gondoskodása alól kikerülő, eladósorba lépő leányok, az évtized végétől pedig már csak és legfeljebb a férjhezmenők „öltöztek be” lakodalmukra és a házasságkötés után.

Télen át, idősebb parasztasszonyok által fenntartott „varrodákban” (1-1 szoba, amelyekben 2-3 varrógép állt) a leányok 6-8 fős csoportokban maguk varrták alsóruháikat, s az útmutatásért 2-3 q búzát tartoztak fizetni a háziasszonyoknak. Felsőruháikat varrónők készítették.

A férfiak esetében elsősorban a kalap formája, az ing és a cipőviselet, az öltöny színe tért el az iparosok öltözkédétől. A parasztok általában alacsony, kerek kalapot viseltek, előbb fűző nélküli, ún. „cúgos cipőt”, majd magasszárú, fekete fűzőset, az ünneplő ing fehér volt, apró ráhajtásokkal díszítve, szigorúan kemény gallérral és nyakkendő nélkül,⁵³ s az öltöny mindig sötét tónusú volt.

A paraszt fiatalok társas összejöveteleinek színtere, amint arról a második fejezetben már szó esett, az Ifjúsági Egylet volt. Ez egy évvel a Legényegylet után, 1890-ben alakult meg. Az Ifjúsági Egylet szervezeti felépítése megegyezett a Legényegyletével, csak éppen „szenior”-nak és nem „dékány”-nak hívták az ifjúság vezetőjét, helyettesét pedig „vice-szenior”-nak. A pártolótagok itt is az idősebb gazdák Római Katolikus Olvasóköréből kerültek ki, akik maguk közül választották meg az Ifjúsági Egylet választmányának tagjait, s titkos szavazás döntötte el, hogy közülök ki lesz a világi elnök, annak helyettese és a pénztáros. Az egyházi elnök itt is a mindenkori plébános volt.

1934-ig németül vezették az egyleti jegyzőkönyveket, s a jubileumi kiadvány szerint is gyakoribb volt a német szó, mint a Legényegyletben. Ugyanannyi bál volt a paraszt mint az iparos fiatalok egyletében, de az előbbieket sváb fűvószenére táncoltak, s csak a harmincas évek végétől tanította őket tánctanárr.

Talán az iparos tevékenységek sokfélesége az oka, de az Iparos Körben nem működött *szakmai jellegű* könyvtár, ellentétben az Olvasókör könyvtárával; ide az újságokon kívül szaklapok

jártak, és a gazdák a *szakkönyveket is olvasták*. ("1913-ban 109 kötetes FM könyvtárat" kapott az Olvasókör.⁵⁴)

Ahogy az iparosság felső rétege szervesen „benne volt” még a középrétegben, legalább annyira odatartozónak érezte magát, mint az „úriemberek” közé, úgy a legmódosabb paraszt polgárok (4-5 család) is belesímultak a „birtokosok” széles és erős, öntudattal teli csoportjába. Ketten azok közül, akiknek egy parasztbirtoknál nagyobb földterületük volt, a Kaszinónak is tagjai voltak, de mint említettem már - legalábbis Fűrész József emlékei szerint - nem vettek részt a Kaszinó életében, csupán a tagdíjat fizették. Kaszinóbéli tagságuknak tehát főleg szimbolikus jelentősége volt: azt volt hivatott jelképezni, hogy ők nemcsak a parasztok, hanem a község társadalmának legfelső rétegébe is beletartoznak, azaz, hogy nincsenek közöttük rendi korlátok.

Pedig voltak, még ha a parasztokon múlt is, hogy működni hagyták őket. Voltak, még ha nem kívánták is élni, gyakorlattá tenni a vagyonos iparosok kialakulóban lévő, úri mintákat bőven követő rendjének életvitelét. Azzal, hogy nem vettek részt a rendies elkülönülését „megszentelő” intézmény, a Kaszinó életében, végső soron mégis a rendi elkülönülést demonstrálták, bár tagságuk azt is jelezte, hogy osztályhelyzetük, vagyonosságuk, tőkeerejük a rendi betagozódást is bármikor lehetővé tette volna számukra. Maradtak tehát saját „rendjükben”? Egyáltalán: „rendies alakulatot” képeztek-e a parasztbirtokosok s ha igen, mennyiben volt más ez a „rend”, mint a „vagyonos iparosok rendje”?

Úgy gondolom, hogy igen, *mondhatjuk, hogy a németbólyi parasztok „rendies” alakulatot képeztek a lokális közösségben, a vagyonos iparosok rendjétől azonban alapvetően különbözött*. A parasztok rendje úgy volt exkluzív, hogy a rendbe kerülés végeredményben születési előjog volt.⁵⁵ A paraszttársadalom zárt volt, bár paradox módon egyetlen, mégpedig mélyen e társadalom alatt lévő csoportból érkezők, *a paraszti munkát végző szolgák számára* néhány kivételes esetben bebocsátást engedett. Azért jöhettek csak ők számításba, és például nem az „urak”, mert a *rendben maradás legfontosabb garanciája a munkavégzés, a szorgalmat és szakértelmet ötvöző paraszti elhivatottság* volt. A rendhez tartozást *rendi jelvények* is kifejezték, így mindenekelőtt az 5-6 szobás, reprezentatív küllemű ház, a bútor, az öltözék. Főleg a férfiaké, akik többségükben *vállalták* ruházatuk úri, városi mintáktól eltérő „viseleti” jegyeit, s nem sóvárogtak a nyakkendő, magas kalap, drapp vagy galambszürke könnyű nyári öltöny, netán barna fűzős félcipő után.

A „*vagyogyos iparosok rendjébe*” ehhez képest nem kellett beleszületni, a vagyon, valamint egy vállalt és/vagy vágyott életvitel elegendő volt a belépéshez és befogadáshoz. *A rendi elkülönülés reprezentációja nem — mint a parasztnál — elsősorban a termelői, hanem a fogyasztói magatartásmódok, a társas érintkezés színterein zajlott*. Míg tehát az egyik, *a parasztok rendje* magában hordta azoknak az archaikus érintkezési viszonyoknak a nyomait, amelyek közegében megformálódott — tudniillik, hogy nem egy már *kialakult osztályhelyzet* függvényében, hanem *amellet* születő alakulatként jött létre, *mint a bólyi „vagyonos iparosok rendje”, hanem egy olyan korszakban, amelyben „osztályhelyzet” és „rendi helyzet” differenciálatlanul együtt létezett*. Ezért jutott nagyobb hangsúly a munkavégzéssel kapcsolatos imperatívuszokra, és ezért őrződött meg a rendbe kerülésnek születési előjogként megfogalmazható kritériumrendszere. Így *mondhatjuk, hogy míg a parasztoké egy rendies vonásokat maradványként őrző, addig a vagyonosoké egy születőfélben lévő rendies alakulat volt Németbólyon*.

Nincsenek próbáink, hogy kijelenthessük: erős földművelő polgársággá alakulhatott volna a bólyi parasztpolgárság, ha a kapitalista tendenciák erősödtek volna tovább a termelési és érintkezési viszonyokban, és nem torpantak volna meg ezek a tendenciák már a huszas években, nem szólván a háborút közvetlenül megelőző időszakról, magáról a háborúról és az 1949-ben bevezetett nyers kommunista diktatúráról, amely szétverte a háborút átvészelt paraszttársadalmat maradványait is. (Szándéka szerint legalábbis.) Mégis úgy gondolom, hogy azzá alakulhatott volna. Hiszen gazdasági teljesítőképessége tekintetében a bólyi parasztság megméretetett, és még a szélesre nyílt agrárról melletti nyomott árak korszakában sem találtatott könnyűnek. Így lett volna, mert az a németbólyi parasztokat jellemző polgári habitus lett volna erre a fő garancia, amely „barátságos” (polgári) és nem ellenséges („szocialista”) viszonyok közepette az érintkezési viszonyokban is minden valószínűség szerint a polgári tendenciákat erősítette volna. Annál is inkább, mert a tradíció már a két világháború közötti időszakban is „piackonform” módon működött, mondhatni: jobb híján. És főleg azért, mert földműves polgárokként a politikai érdekképviselet, egyáltalán a politizálás irányába is megmozdultak a németbólyi parasztok, ha ebben több öröm is termett részükre, mint öröm. Az egyetlen németbólyi képviselőjelölt parasztember volt — igaz, csak miután átadta fiának a birtok irányítását! Ő, bár a választásokon megbukott, és így semmiképpen sem mondható, hogy példája jó, s főként vonzó lett volna a következő generáció számára⁵⁶, az elzárkózásból való kilépés, a politika színterén való szereplés szándékát azonban feltétlenül jelezte. Erősítette ezt a tendenciát a Kisgazda Párt megjelenése a harmincas évek közepén, amikor Németbólyon is megalakult egy helyi szervezet, tudomásom szerint az egyetlen tulajdonképpeni párt a faluban. A körzetben olyan jelentős bázisa volt a Kisgazda Pártnak — amelybe ekkor még csak a parasztok léptek be —, hogy egyik képviselőjelöltjét sikerült bejuttatni a parlamentbe is. Máig tisztázatlan okok miatt azonban a képviselő átállt a Kormánypártba, amit az akkori politizáló parasztok fiai szerint senki nem tudott megbocsátani neki.

A Kisgazda Párt fiaskója egybeesett a Volksbund- mozgalom kialakulásával és megerősödésével, ami a politizáló energiákat az ezzel kapcsolatos állásfoglalás irányába terelte. A Volksbund-mozgalommal, tágabban a nemzetválasztással kapcsolatban nehéz bármit is leírni, mert az érintetteknek nincs mód megkérdezni: ki meghalt, ki Nyugat-Németországban él. Az iparosság fölső, módos rétegének már említett, tudatos asszimilációs törekvéseiből következik, hogy őket még csak meg sem érintette a Volksbund-mozgalom szele.⁵⁷ Más oldalról az is érthető, hogy a Volksbund szociális demagógiája miért hatott éppen a legszegényebb rétegnél. Ami igazán magyarázatra szorul, az a módos parasztság viszonylag nagymérvű csatlakozása a mozgalomhoz. A faluban közkézen forog egy lista, amelyben azok a családok, illetve egyének vannak feltüntetve, akiket kitelepítettek és akik kivándoroltak. A lista nem teljesen pontos, az arányokat azonban jól tükrözi. Eszerint 33 parasztcsalád (14,3 %) élt Nyugat-Németországban a háború után, részint elmenekülő Volksbund-tagok, részint 1946-ban kitelepítettek,⁵⁸ 20 önálló iparos (8,7 %) — többek között egy-egy remek asztalos- és cipézmester, aki főleg a módos parasztnak dolgozott —, 11 értelmiségi (4,8 %), 86 nem önálló iparos (37,3 %), 50 napszámos, fuvaros, kisparaszt (21,6 %), 9 cseléd (3,9 %), 4 új kivándorló (1,7 %) — 18 főt nem tudtam azonosítani foglalkozása és üzeme/gazdasága nagysága szerint (összesen 231 családfő, 100 %).

A magyarázattal, hogy miért csatlakozott a birtokos parasz családfők közel kb. egynegyed része a Volksbundhoz, adós maradok — a válaszadás kísérletéhez is további kutatásokra van

még szükség. Sem a parasztság (német) hagyományörző magatartása, sem a családi alapon beszerzett gazdag parasztok hatékony toborzása,⁵⁹ sem a kisgazda politikusokban való családásra való reakció emlegetett indokaiban nem találok sem egyenként, sem együtt elég magyarázó erőt. Ráadásul itt ismét olyan jelenségről van szó, amelyet egyéni jellemvonások erőteljesen befolyásolnak, hiszen családokon belül is, tehát a szociológiai paraméterek tekintetében majdnem azonos helyzetű egyének különbözőképpen foglaltak állást.

Összegzés

Talán sikerült érzékeltetni e tanulmányban, hogy miért is ér el napjainkig a két világháború közötti németbolyi társadalom kisugárzó ereje. A széles középrétegek családjainak gazdasági hatékonysága (autonómiája); a helyi társadalomban élők szinte teljes körét lefedő, spontán módon és „felülről” kieszközölve létrejött szervezetek gazdagsága, e szervezetekben ható, „felfelé nivelláló” tendenciák, amelyek megadták a méltóság és önbecsülés lehetőségét a szegény háttérből érkezőknek is; az éles társadalmi különbségek bénító hatásait tompító — bár paternalista színezetű, de a gondoskodás mégiscsak „értékes” gesztusaival telített — érintkezési viszonyok munkaadók és munkavállalók között: ezek a legvonzóbb vonásai a bolyi polgárok által kialakított társadalmi rendnek. Átfogóan érvényesülő érték-konszenzus talaján képzelhető el csupán az ilyen tetemes egyenlőtlenségeket is áthidalni képes rendszer működése, amellyel semmiképpen sem szeretném azt sugallni, mintha valamiféle konfliktusoktól mentes, békés modellről volna szó. De az ellentétek elmélyülése ellen hatottak az elkülönülő társaságok, szervezetek, amelyek folyamatosan megmérkőző riválisai voltak egymásnak, s ez az előrehaladás, a hatékonyság egyik mozgó erejeként működött. Míg az egyleteknek, társaságoknak *konfliktust kioltó* szerepük volt, addig a németbolyi társadalomban aktívan működő konzervativizmus és tekintélyelv *konfliktus elfedő* hatást fejtettek ki.

Utóbbi vonásokból következett az is, ami kevésbé volt vonzó a németbolyi társadalomban: bár bővelkedett autonóm háztartásokban és szervezetekben, szabad akaratú személyiségekben mintha hiány mutatkozott volna. A társadalmat áthatotta a felsőbbbségek iránti tisztelet, amely egyben az egyéni akaratok megtörésének egyik legfontosabb eszköze volt. A polgári viszonyok, továbbfejlődvén bizonyára nagyobb teret engedtek volna az egyéni autonómiák kialakulásának, a konzervativizmus, paternalizmus háttérbe szorítása révén, és — főleg — a tradicionális megoldásoktól eltérő, új utak, vállalkozások, törekvések sikere nyomán. Végül is a minták léteztek már, csak a rendszerváltás tette őket értelmetlennek és alkalmazhatatlanná.

Jegyzetek

- ¹ 1930-ban 3018 katolikus vallású, 28 izraelita és 49 más vallású személy élt Németboly közigazgatási határain belül. A belterületen azonban csupán 25 olyan egyén tartózkodott a népszámlálás idején, akik nem tartoztak sem a katolikus, sem az izraelita hitközséghez. Ugyanakkor 2078 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, 982 fő magyarnak, 35 fő szerbnek, horvátnak vagy bunyevácnak. A helyi adatgyűjtés alapján azonban az a meggyőződésem, hogy az a 14,7 %-os csökkenés, amely 1910 óta a német anyanyelvet vallók arányában bekövetkezett (1910-ben 2698 fő, az akkori népesség 81,8 %-a vallotta német anyanyelvűnek magát), nem az anyanyelvi viszonyokról informál bennünket. Főkéntül tükrözi, hogy kb. ilyen arányban növekedett azoknak a száma, akik jól beszéltek magyarul, jöllehet anyanyelvük a német volt. Igazából azonban az identitástudat, a magyar nemzethez való tartozás tudatos megjelenése, az e tekintetben bekövetkezett változás hatása húzódik meg e számok mögött. Ugyanezt fejezi ki az 1930 és 1941 közötti 5,3 %-os növekedés a német anyanyelvet vallók arányában. (Ekkor 3085 fő közül 2290 német anyanyelvű lakost írtak össze.)
- ² Bolyban még a szegény eredetű új betelepülők is „másként viselkedtek”, mint a környező településeken, amelyben bizonyára igen nagy szerepet játszott a zaklatottságában is kontrollképes helyi közösség. A környékbeli falvakhoz képest itt lényegesen kisebb volt az olyan családok aránya, akik miután fölélték egy vagy több parasztporta javait, továbbálltak. Az erre vonatkozó felmérés szerint a 40-es évek végén 443 Bolyban lakó férfi családfő közül 90,5 % maradt a faluban. A Bihar megyéből érkezett 26 családfő közül például mindössze egy költözött Pécsre. Az asszonyok közül is egy fő távozott. A második generációban a teljes vizsgált populációban (706 fő) 67,6 % a nem költözők aránya a férfiaknál, és 66,3 % a nőknél (674 főből). A bihari eredetű, második generációs férfiaknál 61,5 %, a nőknél 68,0 % a megfelelő arány, a férfiak közül tehát valamivel többen költöztek el az átlagnál, a nők közül valamivel kevesebben, az eltérés azonban egyik esetben sem számottevő. Forrás: saját gyűjtés.
- ³ Németbolyban 1890-ben 3045 fő lakott (jelenlévő népesség). A mai közigazgatási körzetéhez tartozó 5 község (Borjád, Kisbudmér, Nagybudmér, Pócsa, Ráctöttös) átlagos lakosság száma ugyanakkor 707 fő volt. 1930-ban 3107 fő lakott Németbolyban, és 612 fő volt a környező községek átlagos lakosság száma.
- ⁴ Tekintettel a háború utáni zűrzaváros politikai helyzetre, az utolsó képviselőtestület is két ciklusban működött, de a Historica Domus tanúsága szerint arra máskor is volt példa, hogy egy bíró hat évig hivatalában maradt. 1931-ben jegyezte be a plébános: „Ez évben igen élénk hatást váltott ki a pol. községben a bíróválasztás, melynek hullámai ... lassan üttek el. A főjelölttel szemben Hauptmann Ferenc most már másodszor lett bíró. Igaz, derék polgár, aki a község érdekeit tűzön-vízen képviseli. A nehéz gazdasági krízis közepette hatalmas inszégakció indult a nyomor enyhítésére.”
- ⁵ Németh, 161, 122. o.
- ⁶ Németh, 241. o.
- ⁷ Az első-második osztályosoké volt a „Kised Jézus Társaság”; az ő szalaguk rózsaszín volt. A harmadik-negyedik osztályosoké az „Őrző Angyal Társaság”-ba tartoztak, s lila szalagjuk volt, az ötödik-hatodikosok piros szalagot viseltek a ruhájukra tűzve, s társaságuk neve: „Órangyal Társaság”. Sárga szalag volt az iskolából frissen kimaradt lányok „Eucharisztikus Társaság”-ának a jele, zöld az „Esdő Mária Társaság”-belieké és világoskék a „Mária Társaság” tagjaié — ők voltak a 16-17-18 évesek.
- ⁸ Ezekről Németh Béla és Kubinyi Elek is említést tesz. Ld. Németh 1900, Sonkoly 1988.
- ⁹ Az Ipartestület iratanyagát az egyik bolyi kisiparos, Reisz János mentette meg. 1950-ben, a feloszlatakor eldugta a könyveket és az íveket, s csak jó 20 évvel később, a konszolidáció biztos tudatában vette őket újra elő.
- ¹⁰ Forrás: Schlinghoffer Miklós építőmester feljegyzései (Zoltai Jánosné tulajdona).
- ¹¹ Németh, 168-171. o.
- ¹² „Öregapám szülei békási cselédek voltak. Mikor önálló lett 1871-ben, elment az öregapám a Sziebert családhoz, aki egy gazdag család volt, és azt mondta: „Sziebert úr, én önálló lettem, ha kaphatnék 500 korona kölcsönt!” Azt mondta erre neki az a dúsgazdag ember: „Maga olyan rendes, becsületes ember, hogy adok magának 5000 koronát.” És öregapám elfogadta, és egykettőre a többi iparosokon, akik mondjuk gazdag polgárlányokat vettek el, azokon túltett.”
- ¹³ „Volt itt két zsidó, az mindig azt mondta az én édesanyámnak: „Fűrészné, maga rosszabb, mint hat zsidó”. Egy egyszerű 6 elemis parasztlány volt az édesanyám. Az fölment 1916-ban Pestre, mert benzínmotorunk volt és nem lehetett benzint kapni. Volt két fonott kosarunk, azt becsomagolta zsírral, liszttel, sonkával, szalámmal, a létező mindennel. Jön a fiákeres, fiatal ember volt, megfogja, azt mondja: „Fűrészné, mi van ebben? Terméskő?” Elment egy horvátországi benzínlerakat budapesti képviselőjéhez. Megkérdezte a portást, hol lakik a vezérigazgató. Megadta neki a címét, beült egy fiákerbe és elment a vezérigazgató lakására. Bemutatkozott: „Én vagyok a Fűrészné Németbolyról. (A vezérigazgató nem tudta, ki az a Fűrészné Németbolyról, ugye.) Ezt meg ezt hoztam a vezérigazgató úrnak.” Másnap reggel az édesanyám bement a vezérigazgató irodájába. Azt mondta: „Fűrészné, öt hordó benzín

megy a maga címére, de hogy ne legyen szemrehányás, a Reisznek, a Müllernek és a Czelhánnak is küldtem két-két hordót." Édesanyám eljött haza, betettek egy hordó benzint próbaképpen. Nem megy a motor. Nem olyan keverék volt, mint ami nekünk kellett volna. Azt mondja édesanyám a háztartási alkalmazottnak: „Mári! Elmész és hozol 2 petróleumlámpát bélel. És holnap elmész haza és akkor jössz vissza, amikor akarsz. Nem kell neked itt lenni este hétkor.” A lány elment, meggyújtotta az édesanyám a petróleumlámpát, kiég az egész. Meggyújtja még egyszer, este nyolcig megint kiég az egész, nem robban. Azt mondta erre az anyám a munkásoknak: „Holnap mindenki jöjjön el a petróleum kannájával és kap egy kanna petróleumot.” Ezek a munkások vagy egy iparosnál vagy egy parasztnál laktak, otthon meggyújtották a petróleumlámpát, s a házigazdák megkérdezték: „Honnan van ez?” „A Fűrésznétlől.” Közben jött a múmalmos: „Fűrészné, magának állítólag van benzine.” Egy korona volt akkor a benzin, s az 10 koronát ígért érte. Elfogadta az anyám, az nem volt szívbaraj. Én nem fogadtam el soha, hiába ígértek a fonálért feketén többet. ... Akkor 1918-ban vett az édesanyám Babarc határában 58.000 négyszögöl földet.”

¹⁴ A piacok kiépítése csak részben történt egyszerű és békés úton, egy kefékkel is ügynökölő utazó segítségével. A konkurensok kiszorítása éppúgy fontos szerepet játszott, méghozzá a legfontosabb gócpontokban, Pécssett, Bajján, Bátaszéken.

¹⁵ Jól szemlélteti ezt az a levél, amelyet 1942. november 3-án Fűrész József írt Horváth István alispánnak.

Méltóságos Uram!

Baranya vármegye szegény sorsú magyar gyerekeinek téli ruha segítészésére a fronton lévő társam és a magam nevében felajánlok 110-110 pár egyszéges fonálból készült jégzoknit.

Tisztelettel kérem közölni, hogy az árut hova szállítsam. Arra kérem Méltóságodat, hogy ha ezen felajánlás a napilapba kerülne, úgy név nélkül kérem betenni.

Alázatos tisztelettel:
Fűrész József

¹⁶ Ahhoz, hogy egészen pontos adatokat lehessen mondani, még további kutatásra volna szükség, mert néhány családnak nem él ma a faluban leszármazottja, s igen nehézkes így (szomszédok, jó ismerősök, munkásaik visszaemlékezései alapján) csoportokba sorolni őket.

¹⁷ Tudomásom szerint cselédlányt az alábbi családok tartottak: Kőnig (szítás), Göller (földműves) Arnold (hentes), Dr. Schneider (orvos), Dr. Róth (orvos), Keszler (sajtmester), Dr. Kutas (orvos), Kresz (kereskedő), Hirman (pék), Beck (kereskedő), Fűrész (gyapjúfonó), Járomi (gyapjúfonó), Csikos (gyapjúfonó), Dr. Guth (orvos), Guth (kereskedő), Elm (kereskedő), Schneider (asztalos), Eöry (patikus), Czelhan (asztalos), Maninger (uradalmi intéző), Piry (uradalmi számtartó).

¹⁸ Négy-öt módos iparos családnak Pécssett is volt háztulajdona, amelyet bérbe adtak. De Fűrészék pl. Bólyon vettek több házat, hogy alkalomadtán a munkásaiknak bérlakást is tudjanak adni, vagy ha az üzem fejlesztése úgy kívánná, fel tudják ilyen célra használni őket.

¹⁹ „Mentem a körúton és volt egy Sugár és Barna nevű üzlet. Ez egy rövidáru és rőfös kereskedő volt. Kint a kirakatban megláttam egy zöld árnyalátú inget és egy zöld krepdesin nyakkendőt, sötétebb zöld lencse nagyságú pöttyökkel rajta. Bementem, kértem azt a zöld inget, ... látok egy szövetet, mondom: „Mutassa csak meg!” Angol szövet volt. „Mennyibe kerül?” „Hatvan pengő.” „Hatvan pengő?” (Negyven pengő volt Mohácson a Káldornár egy tropikál ruha készen csináltatva méretre!) Mondom a főnöknek vagy a segédnek, hogy most vettem a Senglernél (Váci u.) negyven pengőért két ruhát, angol szövetet. Azt mondja: „Uram, ebből ha vesz, csak 50 lesz az országban, mert évente 50 ruhára valót kapunk egy kis angol gyárból. És ezt csak mi kapjuk. Magyarországon nincs még valakinek ilyen ruhája.” Mert minden öltöny más mintájú volt. A Petőfi Sándor utcában az Egyetem templommal szemben volt egy Kovács nevű cipős. (A Ferenciek templomával szemben.) Elmentem oda, vettem egy pár cipőt 42 pengőért, fekete. ... Hazajövök, kérdezi a húgom: „Mennyibe került?” Mondom: „26 pengő.” „Bolond vagy, a Sugár és Barnánál 16-ért kapsz egy ... Sevrót!” „Angol szövetruhája minden embernek volt a Kaszinóban. Csak mondjuk az a minta speciel.”

²⁰ Az idézőjelek csupán azt jelzik, hogy ez volt a megszólító terminus.

²¹ A Fűrész testvérekkel sohasem fordult elő például, hogy ne együtt mentek volna valamelyik vendéglőbe vasárnap délutánonként, ahol legtöbbször egy-egy zónapörköletet s egy-egy korsó sört fogyasztottak.

²² „A mi pincetársaságunk volt a 'keddisták'. Egy írrok, két szaktársam, a főjegyző, egy tanárember, egy segédjegyző és két malomellenőr volt benne. Minden kedden mentünk a pincébe. Hozta mindenki a vacsoráját, bor volt, s mehetett a duma.” (Fűrész József)

- ²³ A Fűrész gyerekek nagy nehezen tudták a középiskolát is elvégezni — arra utaló nyilvánvaló jelekkel, hogy az alapvetők a papa „kulák, kizsákmányoló” bélyegzettsége volt. De aki eljutott az egyetemre vagy főiskolára, az sem volt biztonságban — a Közgazdasági Egyetemen vörösdiploma várományos Zoltai Józsefet pl. az utolsó évben távolították el az egyetemről az ötvenes évek elején, mert nem volt hajlandó megtagadni vallását.
- ²⁴ 1932-től könyvelő dolgozott a Fűrész Testvérek cégnél, s az általa vezetett üzleti könyvek természetesen magyar nyelvűek.
- ²⁵ Fűrész Viktor 1942-ben írta egy tábori levelezőlapra az alábbi sorokat, amelyekből szinte kihallatszik az általa beszélt magyar nyelv.

Kedves Józsi!

Teirtál márnem vónult besenki az üzemből, akkór teljesen mehet az üzem. Légy szives Józsi tetöbször begyösz Pécsre vegyél nekem egy önműkötő borotva készletet 50 dr penkével és szappan hozzá a mihozávaló. Meriten kevés borbélyvan és minten másnap mekkel borotválkózni, a tisztasák vékett gyobban, mintothon... légy szives és küleszt-nekemel, Meren aszthiszem lehet akkár mikkor külteni mereznem élelem Az Annusnak írtam hogy monja mek neket teén neketis megíróm. Akkór ... szépen tolkoszkatok bár csakénis othonlennék tenem lehet. Mintenkit üdvözölök. Sokszor Csókól: Viktor
S jól érzékelteti a nyelvi és íráskészség különbségét a válaszlevél:

Kedves Viktor!

Lapodat megkaptam. Örülök, hogy még jól vagy és csak nézd, hogy egészségesen haza kerülj. A papát vett egy borotva készületet Elm Dezsónél, amit el is küldtek már. — Bizonyára már meg is kaptad. Az üzem még megy. Jelenleg mind a két fonoda megy néhány napig, aztán az öreg megint leáll. Gyapjút nagyon keveset kapunk. — Rongyot kaptunk eddig elég szép mennyiségben és azért tudunk még dolgozni. Itthon mindenki jól van még. —
A viszontlátásig minnyájan sokszor csókolunk. —

Józsi

- ²⁶ A leány később még jobb partit csinált — ha lehet egyáltalán ilyet mondani —, mert egy bognármester ügyvédnek tanult fiához ment feleségül, aki Budapesten praktizált. Az ügyvéd fivére Németbolyon volt módos kékfestő mester.
- ²⁷ Az elhagyott mohácsi leány, akivel véletlenül találkoztam a szomszéd községben folytatott kutatásaim során, 60 évvel a történet után úgy ítélte, hogy a fiatalúr hűtlensége mögött nagyon is racionális tények húzódtak meg, gyanús egybeesés volt ugyanis az udvarló elmaradása és a leány édesapjának csödbe jutása között. Fűrész József meglehetősen sokáig, hat évig várt az esküvőre, mert Kászdorf Károly igazgató tanító úr csak tanítói oklevéllel a zsebében engedte leányát férjhez menni. Egyébként Kászdorf Károly igazgató tanító nem lelkesedett a gazdag iparos vőért. A rossznyelvek szerint azért, mert a fiatalúr bizony kicsapongásairól is híres volt, Fűrész úr azonban nevével együtt úgy tudja, hogy egy bizonyos „lehányt képű” tömzsi tanítónak szánta a lányát. (A jelző természetesen a riválistól származik.)
- ²⁸ Dlusztus Antalék a családfőnek szánt német szaklapon túl járattak egy német nyelvű, havonként megjelenő képeslapot, a Stadt Gottest, amelyet a család minden tagja olvasott, egy Rafael című képeslapot a fiúknak, s egy Schutzengel nevezetűt a kicsiknek, amelyben mesék voltak, a „Mónika” című képes újságot pedig a nagylányok és az édesanya olvasták.
- ²⁹ Jellemző, hogy a család egyik Pécssett élő jogász tagja kezdeményezésére összeállították a familia családfáját a 18. század végéig visszamenően. A családi krónika szerint 3 Dlusztus testvér indult el Morvaországba a 18-19. század fordulóján. Közülök ketten Németbolyban telepedtek le, ők azok (Anton és Johannes), akik bőrfeldolgozással foglalkoztak, és felvették 1822-ben a varró céhbe. A harmadik testvér Horvátországba vándorolt tovább, s a feltevések szerint az ő unokája lehetett az a Dlusztus Ljuboje, akit a Révai Nagylexikon 5. kötetének 626. oldala az 1912. évi kiadásban úgy említ, mint horvát pedagógust és költőt. (A Dlusztus család 300 éve. 6. o.) A Bolyban maradt testvérek leszármazottai az I. világháború után indultak el ezen az úton, és — mint a családi krónika írója büszkén megjegyezte a 7. lapon —, „1977-ben mintegy 20 fő egyetemi, 40 fő felsőfokú képesítéssel rendelkeznek: orvos, jogász, teológus, bölcsész, műszaki, illetve pedagógus vagy technikus”. Néhai Rózsás Józsefné (1919-1984) arra a kérdésre, hogy ki volt az a családban, aki a tudópályák felé irányította a gyerekeket, így válaszolt: „... szüleim mind a ketten, mert már édesapám is tanulni akart, de akkor olyan viszonyok voltak, hogy nem tanulhatott, meg hát egyetlen gyerek volt, négy leánytestvére kiskorában meghalt... Ő volt az egyetlen fiú a családban, s akkor az természetes volt, hogy őneki az apja mesterségét kell megtanulnia. Hát nálunk is volt egy ilyen vita a legkisebb fiúval, a Mátýással, mert (édesapám azt akarta), hogy azt tanulja meg (a kádár szakmát). Ő meg azt mondta, hogy megtanulom, de előbb

leérettségiztek. És hát akkor nagyon nehezen tudtuk (taníttatni), mert jogot tanult az egyik, a másik Szegeden járt egyetemre, ő Pécsen volt az egyik nagynéninknél, aki kevés pénzért el tudta látni. ... lehetett volna elhelyezkedni a jezsuitáknál, vagy hát ők a ciszterekhez jártak, de ... annyi pénzt édesapám nem tudott keresni, hogy kollégiumot tudjon fizetni. ... Hát, amikor leérettségizett — ő mindig fizikus akart lenni —, egyszer hazajött és azt mondta, hogy pap lesz. És hát így pap lett. ... Elég az hozzá, hogy novíciátusba került, és így került aztán Rómába. ... a műhelyt az édesapám egészen a haláláig folytatta. 80 éves volt, amikor meghalt. ... ő sokakat tanított, mindig volt nála inas, és akkor ezek úgy visszasegítettek neki, mikor idős lett."

³⁰ A következő történet ugyan egy másik nevezetes "mulatóhelyen" játszódott, de több szempontból is tanulságos: "Mondom a hűgomnak: Ide figyelj! Volt egy nagy bőrdő, azt becsomagolta, tiszta angol ruha, fehérnemű, minden, mondom az anyátok hétszentségét, elmegyek a Magyar utcába. Ott volt a kupi. Elmegyek oda, így felöltözve, nem egy csúnya gyerek voltam, jó ruha, elegáns, minden, benyitom az ajtót, a kurvanénik éppen sminkölték egymást, be se csukva az ajtót, azt kérdezi: na fiacskám, mi újság van vidéken? Úgy elszégyeltem magamat, én cepelem azt a nagy bőrdődet a jó ruhákkal és egyből a pofámba olvassák, hogy „mi újság van vidéken ...” Volt egy pesti haverom, megkérdeztem tőle, hogy honnan tudták ezek, hogy vidékről vagyok. Hát, azt mondja, onnan, hogy pesti ember józanul este nyolckor nem megy kupiba csak éjfél körül, amikor már félig be van rúgva."

³¹ Hogy mennyire betartotta a takarékoság követelményeit Fűrész József, számtalan példát írhatnék például az étkezésről, a papírfelhasználásról, a villanypalástaló takarékoskodásról úgy saját üzemeiben, mint a Temaforg vállalatnál, ahol főművezetőként is ő volt az állandó lámpaoltogató, mert nem bírta elnézni a pocskékolást. Takarékos szemléletének számomra egyik legkedvesebb — nyilván, mert személyes — dokumentuma akkor született, amikor kértem őt, hogy küldjön el bizonyos fényképet, hogy közölhessük őket. Nem tudtam pontosan a fényképek méreteit, ezért nem a legkisebb borítéktípust küldtem el neki felbélyegezve, hogy a képeket csak bele kelljen csúsztatnia a borítékba, s ne legyenek kiadásai, bár tudtam, hogy ez nem fog neki tetszeni. A következő válaszelevelet kaptam: „... Nem vagy bent ebben az MSZMP-ben? Tiszta pocskékolás. Nagy boríték, express, ami egy 5 Ft-os borítékban odaért volna, ahová kell. Bélyeget nekem ne küldjél. Holnap kapok nyugdíjat és meg tudom venni a bélyeget is. ...”

³² Amiről volt inasa és segédje számolt be.

³³ Jellemzőnek tartom, hogy ki kire figyelt, milyen életmódot tartott követendőnek, és milyet vetett el. Fűrész József például Piry számtartóék étkezési szokásait éppúgy számon tartotta, mint az őt közelítő vagyoni helyzetű szakátársát. Igazi példaképei a magukat semmiből felverekedő kapitalista nagyvállalkozók voltak, így a simontornyai bőrgyár tulajdonosa is. „Amikor megvolt még az üzemem, tekintve hogy sok bőrtalppal dolgoztam és gypajúval, jártattam a textilipari újságot és a bőr szaklapot. Ebben olvastam, hogy Simontornyan volt egy hercegi uradalom, ahol szintén időközönként vágtak egy marhát a dolgozók részére szétosztva. Ástak egy gödröt és a marhabőrt elásták. Az öreg Szrit egy handli zsidó, bement az uradalmi igazgatóhoz, és azt mondta, hogy ezt a bőrt adják neki, és adjanak egy kocsisfészert. Azt mondták mit akar? Hát abba a kocsisfészerbe ások egy gödröt, azt mondja, beteszem a bőrt, kimegyek az erdőbe és szedek makkot, ami jó cserzőanyag, és 7 hónap múlva lesz egy prima talpbőr. A háború alatt az ország egyik legjobban, legszebb árut termelő bőrgyára volt a simontornyai. Így született ebből a handli zsidóból a híres simontornyai bőrgyár. *Aki saját magát kizsákmányolta, gödröt ásoott, makkot szedett, vizet hozott rá, és csinált egy jó minőségű krunon talpat. Ilyen és hasonló emberek voltak ezek a rohadni kapitalisták.*" (Kiemelés tőlem: K.K.)

³⁴ A hajdani Kaszinó- tagok közül csak Fűrész József él, így csak a levéltári iratok feldolgozása során nyerhetünk pontosabb adatokat. Azt tudjuk feldolgozásokból (Mórá Mária Anna 1977, 184. o., Márfi Attila 1986, 204), hogy a németbolyi Kaszinó 1864-ben alakult Német Casino néven. Alapszabályát 1895-ben magyar nyelvűre módosította, akkor 38 tagja volt, 1912-ben pedig tízzel több, 48 fő.

Az 1895-ös módosított alapszabály szerint a „Németbolyi Kaszinó”-nak tagja lehetett „minden tisztességes, feddhetetlen jellemű, önálló polgár, ki magát e célból két (2) rendes egyleti tag által ajánlatja.” (6. paragrafus) ... „A felvétel iránt a választmány ... titkos szavazattal határoz.” (7. paragrafus) „A határozat érvényességéhez az elnökön és jegyzőn kívül legalább három (3) választott választmányi tagnak jelenléte és a szavazók kétharmadának a hozzájárulása szükséges.” (8. paragrafus) A herceg jelenléte természetesen megtiszteltetésnek számított, tag volt az intéző és számtartó, a jegyző, az orvosok és a patikus, a papok és a tanítók, két zsidó nagykereskedő, két parasztember és hat iparos. Fűrész József emlékei szerint egyik parasztpolgár sem járt el a Kaszinóba, csak tagok voltak. (Válósíni- núsíti ezt, hogy az érintettek fiai sem tudtak arról, hogy édesapjuk járt-e Kaszinóba vagy sem.) Az alapszabály szerint „Az egyesület célja a hazafias szellem ápolása, a művelti társasélet fejlesztése, barátságos összejövetelek által a kellemes szórakozás és olvasás”. (2. paragrafus) „Az egyesület céljának megfelelően annak helyiségeiben minden politikai pártoskodás és törvényileg meg nem engedett játék tilos; netán sorshúzások rendezését vagy bármilyen aláírási ívek köröztetését is egyedül a választmány engedélyezi.” (3. paragrafus) „Az egyesület, a tagok szellemi üdülése céljából, rendelkezése alá bocsátja könyvtárát; járat irodalmi, gazdasági és politikai lapokat; barátságos estélyeket, szórakoztatásokat és táncvigalmakat rendez, valamint tanulságos mulattatós felolvasásokat tart.” (4. paragrafus) Érdemes a Németbolyi Kaszinó alapszabályainak ezt a négy paragrafusát összevetni a „Siklósi Casinó és Olvasóegye-

- let” 1860-ban megfogalmazott szabályzatának megfelelő paragrafusaival. Eszerint utóbbi „rendes” tagja lehetett „minden feddhetetlen jellemű, önálló, kellő műveltséggel bíró egyén, ki egy *rendes* tag ajánlata folytán a bizonyítvány által felvétetik és nevének az egyesületi főkönyvbe történt aláírása által magát az alapszabályok megtartására kötelezvé az meghatározott tagdíjt befizeti.” (4. paragrafus) „Az egyesület célja: a *hazafias és szabadelvű koreszmék és társadalmi műveltség fejlesztése, a megyei és járásbeli érdekek előmozdítása, végre a társadalmi élet kellembesbítése.*” (1. paragrafus) „Az egyesületi cél elérésére tisztességes és a célnak megfelelő helyiség, hol a tagok egymással háboríthatatlanul érintkezhessenek, továbbá *hírlapok, tanulságos könyvek* szolgálnak eszközül.” (2. paragrafus) (Márfi Attila, 1986. 209. o.) (Kiemelések tőlem — K. K.)
- ³⁵ Az 1910-ben megalakult Római Katolikus Iparoskör a házas, idősebb mestereberek egyesülete volt. A Legényegylet épületében működött, tagjai a Legényegyletben pártolótagok voltak, közülük kerültek ki a választmányi tagok, így a Legényegylet elnöksége is.
- ³⁶ A németbolyi Római Katolikus Legényegylet 50 éves jubileuma alkalmából felolvasott jelentése. Összeállította és felolvasta Budavári László káplán, egyleti titkár. Pécs, 1939.
- ³⁷ A paternalista viszonyt munkás és tulajdonos között jól tükrözi az alábbi levélváltás egy fronton lévő katona és Fűrész úr között: Tisztelt Fűrész Úr! Tisztelettel tudatom a Fűrész Úrral, hogy még egészséges vagyok, amit viszont szívvel kívánok az egész Fűrész családnak. Hogy vannak más különben a fatalpas pacskerek mennek és vagy talán talpat sem lehet kapni. Gyapjút lehet-e sokat venni. Miújság más különben oda haza az üzlet hogy megy reményem hogy már talpas pacsker van raktáron. A nagyságos asszony és a b. család reményem, hogy ők is még egészségesek és az öreg urak mit csinálnak dolgoztatnak azt hiszem hogy önékik is sok a munka hisz most van a permetezés ideje. Tisztelt Fűrész a Dalos Úr már oda haza van már, vagy talán még Pécsváradon. A suszterok mit csinálnak és a fonoda dolgoztatnak dolgozának hisz énis szívesen dolgoznék köztük ha lehetne. Zárom soraimat a viszont látásig csokolok és üdvözlök mindenkit Feri

Tekintetes

Maul Ferenc honvéd,

Tábor posta szám: 220/45. 2.VII.8.

Kedves Feri!

Lapját a mai napon megkaptam. — Remélem, hogy korábban irt lapomat és a küldött 6 doboz pástétomot megkapta? — Én még itthon vagyok. — Dalos ur pedig elsején leszerelt. — Két hónapig volt Pécsváradon. —

Örülök, hogy még jo meg van és csak vigyázon magára, hogy mielőbb jóegészségben viszontlássuk. — Mi az egész családom jo megvagyunk. —

Fatalpat kapunk és legujjabbán az öreg varrógéppel varjuk fel. — Egész jól megy és lényegesen gyorsabban mint kézel. — Ma délelőtt felvart a Nándor 4o párat. — Sándor elment Bajára a láda gyárba dolgozni, mert az orvosok szerint nem tesz jó néki ha ül és most egy álló munkát vállalt. —

A Wirtman Jóska irt egy levelet a Stelzammer Józsinak. — Együt van Telkes, Fischer és egyik Mork fiuval. — Azt irta, hogy megegyeszer szeretne otthon lenni. —

Ha esetleg valamire szüksége van amit a felesége nem tud küldeni írjon nekem és ha van küldök. — Összes munkás társai és én sokszor üdvözlök.

- ³⁸ Szegény Elm (Élő) Márta néhány héttel azután, hogy elkezdte írni „kedves naplóját”, agyhártyagyulladásban meghalt. Élőék kereskedők voltak, a módos iparossághoz tartoztak, ha nem is a leggazdagabbak közé. Mégis három dolog keserítette az 1946-ban 17 éves leánya napjait: a legnagyobb fájdalma az volt, hogy mivel ő volt a legidősebb lány, nem tanulhatott tovább, hanem a boltban kellett dolgoznia. A másik, hogy a család gúnyosan nyilatkozott a zongorázásról, mert akkor néhány fiatalat már tanítottak zongorára. A harmadik a báli ruha-ügy volt, hogy tudniillik nem volt pénz új báli ruhára Élőéknél, miközben a „Csikós Emmus” gyönyörű új ruhát varratott. (A napló Zoltai Jánosné tulajdona.)
- ³⁹ Jubileumi Kiadvány, 13. o.
- ⁴⁰ A Volksbund tagok listájának másolatát a Nemzeti Bizottság iratanyaga tartalmazza. (Fűrész József tulajdona.)
- ⁴¹ A kékfestőnél inas, majd segéd Sárdi János, aki nagyváradi fiú volt, csak azt érezte, hogy a bolyiak német tájszólása másféle volt, mint a nyárádiaké, de a parasztok és iparosok közötti különbség nem tűnt fel neki.
- ⁴² Zónapörkölt fogyasztása nélkül nem is volt iparos az iparos. Szegény mesterekről szólnak az alábbi idézetek: „... elmentem egyik árusunkhoz, mondom: Ide figyelj! Holnaptól kezdve 13 pengőt kapsz egy tutyáért. Nem kell Pécsre menni — 6 pengő 20 fillér volt oda-vissza a költség, nem kell elmenni a Bergmannhoz, megenni a pörköltet és 3 üveg sört meginni, itthon maradsz és dolgozol. Érted?” (Fűrész J.) „... el tudja maga azt képzelni, hogy az embernek ne legyen más vágya, mint hogy fölszabaduljon, bemehessen egy kocsmába és megehessen egy zónapörköltet és ihasson egy sört? ...” (Kovács János)
- ⁴³ Forrás: Népszámlálás, 1930.

⁴⁴ "A paraszt és a paraszt-típusú társadalmak struktúrája tartalmazza a kulturális hatás és példa mozzanatát a nagyobb társadalmi rendszer „elit” és „paraszt” része között. Ez a viszony nem feltétlenül úgy írható le, mint uralkodók és alávetettek vagy kizsákmányolók és kizsákmányoltak viszonya, ámbar ezek az elemek nagy valószínűséggel jelen vannak. ... A paraszt „vidéki” és ezt tudja. A művelt ember, akinek élete részben a falusi közösségben, de részben — leginkább mentálisan — urbanizáltabb körökben zajlik, lenéz a parasztra. ... A paraszt úgy tekint magára, mint aki nem ér fel a „magas kultúrához”, de mindazonáltal olyan életvitelt folytat, amely erkölcsileg a városiaké felett áll.” (Redfield, 1969 38. o. Ford.: K.K.)

⁴⁵ Ld. erről részletesen: Silverman Sydel, Ethnographia, 1983. 89-105. o.

⁴⁶ Ld. Andrásfalvy Bertalannak a táji munkamegosztásról írott cikkét. In: Ethnographia, 1978. 231-243. o.

⁴⁷ Természetesen mindez anyakönyvi elemzéssel volna legtisztábban igazolható, de a statisztikai adatokból is kiolvasható, mert pl. 1930-ban a népszámlálás szerint 594 „őstermelő” keresőre 663 eltartott jutott és 533 ipari keresőre 702 fő. Forrás: Népszámlálás, 1930.

⁴⁸ Egyik 65 éves adatközlőm saját generációjában hat ún. „csereházasságot” említett. Ez a kérdés természetesen csak anyakönyv vizsgálatokkal tisztázható megnyugtatóan.

⁴⁹ Valamikor a harmincas évek elején hozott a herceg Molnár Antal szerint hat svájci üszőt, amelyek közül három maradt az uradalomban, kettő bolyi és egy nagynyárádi gazdához került. Vannak olyanok is, akik szerint a svájci tehének azért adtak sok tejet, mert igen igényes volt a takarmányozásuk. Tény, hogy Bachesz János pl. az alábbi összetételű takarmánnyal etette a teheneiket: kukoricaszárat, répaszeletet, takarmányrépa levelet, melaszos vizet 30-40 cm-es rétegenként raktak le, vizet adtak még hozzá 6 héten keresztül levegőtlen helyen erjedni hagyták, s azután kezdték etetni.

⁵⁰ Id. Simon Ferenc arra a kérdésre, hogyan határozott úgy, hogy inkább szolgáljon áll parasztcsaládhoz, az alábbi választ adta: "Egyszerűen. Mert az ipar nem volt érték. Olyan szegény volt az ipar, ugye, tegyük föl, több gyerekek voltak akkor. Rengeteg inasok voltak akkor itten. Gyerekek. Ugye mink gyerekek belátnak a családunk asztalára is. És kérem szépen akkor előfordult az, hogy olyan silányan tartották az inasokat, ha vidékről jött az a gyerek, akkor kosztot kellett neki adni, pedig önekik se volt sok. Hát el lehet képzelni, hogy kosztolták azt a gyereket. Nagyon szerényen. És volt az, hogy hazuról köllöttött a krumplit hozni, meg búzát hozni, meg ezt-azt, hogy a kosztot fedezze. De hát akkor annak az iparosnak is voltak gyerekei, ugye, volt az asztal, és sok köllöttött neki. Mindenből. És ez nekem nem tetszett, hogy ilyeneket láttam, akkor inkább elhatároztam azt, hogy elmegyek cselédnek, meg mégis egy telt lábosból eszek, és nem amit kiporcoznak reggelenként, egy fél liter tejet, és más semmi. Én ott az asztalnál ettem ugyanúgy, mint ő — tetszik megérteni? — és *merőlhettem a dából*. De ennek az inasnak nem az volt a sorsa. Annak oda lett merítve 1-2 kanál leves vagy akármí, és akkor volt neki egy helye ahol megette." (Kiemelés tőlem: K.K.)

⁵¹ "Abban az időben, mikor én legény voltam, akkor már nemigen akartak az istállóban aludni a fiatalok. Az én apám is mindig mondta, hogy 'hogy-hogy nem akarnak az istállóban aludni? Majd én megmutatom, hogy az én fiam kint fog aludni!' De nem sikerült megmutatni neki, mert nem aludtam kint." (E. Guth József)

⁵² Kubinyi plébános naplójában számol be erről. Ld. Sonkoly, 1988. (Kézirat)

⁵³ Az ünneplő ingeket egy ezt a tevékenységet foglalkozásszerűen űző asszony vasalta a paraszt férfiak nagy része számára.

⁵⁴ Móró, 1973. 184. o.

⁵⁵ A tradicionális exkluzivitás és a paraszti öntudatot egyaránt tükrözik az alábbi sorok. „... Nem volt vita az iparosok és a földművesek között. A hentes vette a borjúkat és a disznókat, mi a ruhákat és a cipőket — ők ránk voltak szorulva. *Paraszt nem lehetett csak úgy valaki, arra születni kellett.* Ahhoz föld kellett, és azt csak a szülőktől lehetett örökölni. (Kiemelés tőlem: K.K.)

⁵⁶ Annál is kevésbé, mivel a korteskedésre 10 hold föld is ráment, amit bár fia soha nem hányt a szemére (legalábbis a család nyilvánossága előtt nem, amint azt Schneider József egyik unokája elmesélte), de a falusiak annál inkább megjegyezték. Mindazonáltal a bolyiak őt támogatták, amikor jelöltette magát. A Historica Domus egy 1931-es bejegyzése a következőképpen rögzíti a történeteket: „E kerületben a hivatalos jelölt Bleyer Jakab, egységes párti programmal. Bleyer megkezdte népszerűtlen. Régi propaganda szavai a „Muttersprache”-ról már nem hatnak. A múlt ciklusban tapasztalt tehetetlensége — ugyanis választóinak semmit nem tudott kijárni — teljes bukásra kárhóztatták, de Bethlen miniszterelnök tartotta és rémítő erőszakoskodással mandátumhoz jutott. Vele szemben fellépett Schneider József németbolyi kigazda, szintén egységes párti programmal. A nép hangulatára vallnak egyes epizódok — így Bleyer Németbolyban a választás estéjén „Le vele”, „Abcug” stb. kiáltással, kőzapporral és zábotjással fogadtatt. Talán jobb belátásra jutott Bleyer.”

⁵⁷ A „keddista” pincetársaságnak volt tagja a postamester is, akivel Fűrész József éveken át levelezett, miután áthelyezték Várpalotára. A levelezés központi témái a háború, a Volksbund- mozgalom (=bundások) és a bolyi közös ismerősökkel megessett sztorik voltak. Jól tükrözi a levelezőtársak közös véleményét a "bundásokról" az alábbi levél:

Kedves Pali barátom!

A szüret meg volt, 120 HLiter termett az apámnak.

A bundás társaság nagyon hallgat mostanában.-Ugyanis egy németbolyi és az összes borjádi, nagynyarádi, kisnyarádi, olasz stb. községekből a környékből bent voltak a hivatalos lapban, hogy elvesztették állampolgárságukat.-Ez már nem tetszik a pofáknak, de úgy kell nekik.-Amit főznek azt egyék meg.

⁵⁸ 1946-ban a még Bólyban maradt volt Volksbundistákat, azokat, akik az 1941-es népszámlálás alkalmával német anyanyelvűnek vallották magukat, és az SS soraiba önként jelentkezőket telepítették ki.

⁵⁹ Faulstich Egyed tudniillik egy olyan családba nősült, ahol a családfő (órászmester) felesége egy gazdag parasztcsaládból származott, és még három leánytestvére volt. Nagy szerepe volt állítólag ezeknek az asszonyoknak abban, hogy a gazdag parasztcsaládok közül ilyen nagy számban léptek be a Volksbundba.

Irodalom

Andrásfalvy B. (1978) „A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata” *Ethnographia* 2: 231-243.

A Németbolyi Kaszinó alapszabálya. Mohács, 1906.

Bácskai V. (1989) *A vállalkozók előfutárai.* Budapest: Magvető.

Bourdieu, P. (1982) *A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése.* Budapest: Gondolat. Budavári L. (1939) *A németbolyi Róm. Kath. Legényegylet 50 éves jubileuma alkalmából felolvasott jelentése.* Pécs.

Gunst P. (1976) „A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890-1914). (In: Gunst P. — Hoffmann T.: *A magyar mezőgazdaság a 19-20. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó): 275-400.

Hadas M. (1989) *Harcok égen és földön.* Kézirat

Hanák P. (1983) Magyarország társadalmi a századforduló idején (In: *Magyarország története 1890-1918*): 403-517.

Kövér Gy. (1982) *Iparosodás Agrárországban.* Budapest: Gondolat.

Márfi A. (1986) Baranya vármegye egyesületei (1867-1914). *Baranyai Helytörténetírás.* Pécs: 193-214.

Mohay T. (1983) *Felvidéki telepések Baranyában.* Kézirat

Móro M. A. (1977) Olvasóegyletek és népkönyvtárak Baranyában 1914-ig. *Baranyai Helytörténetírás.* Pécs: 169-196.

Németh, B. (1900) *Geschichte der Grossgemeinde Német-Bóly,* Pécs.

Redfield, R. (1969) *Peasant Society and Culture.* Chicago and London: The University of Chicago Press.

Service, E. R. — Sahlins, M. D. — Wolf, E. R. (1973) *Vadászok, törzsek, paraszok.* Budapest: Kossuth.

Silverman, S. (1983) A parasztság-tanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma. *Ethnographia* 1: 89-105.

Sonkoly K. (1988) *Kubinyi Elek, bólyi plébános naplója az 1852-1885 közötti évekből* (Kézirat).

Tóth T. (1983) *A dunántúli kiszütemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Weber, M. (1967) *Gazdaság és társadalom.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weber, M. (1979) *Gazdaságtörténet.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weber, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest: Gondolat.

Források

- Historica Domus. Plébániahivatal, Bóly.
- Az ETE jegyzőkönyve. Abai Ferenc tulajdona.
- Elm Márta naplója. Zoltai Jánosné tulajdona.
- Schlinghoffer Miklós munkanaplója. Zoltai Jánosné tulajdona.
- A németbolyi Róm. Kath. Ifjúsági Egylet jubileumi kiadványa. (Pécs, 1940.)
- Ipartestületi indexek.
- Fűrész József irattára: üzleti könyvek, levelezés.
- A Legényegylet és az Ifjúsági Egylet közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Előbbit a Plébániahivatal, utóbbit Bárdos Jánosné őrzi.
- A Dlusztus család 300 éve. (Pécs, 1978.)

Statisztikai adatforrások

- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest 1912, Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 42. kötet. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagy-ipari vállalatok községenként. Budapest 1913, M.S.K. új sorozat 48. kötet.
- Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest 1923, M.S.K. új sorozat IV. 40. Az 1920. évi népszámlálás. 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest 1925, M.S.K. új sorozat 71. kötet.
- Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Budapest 1932, M.S.K. új sorozat 83. kötet. Az 1930. évi népszámlálás. 2. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest 1934, M.S.K. új sorozat 86. kötet.
- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok. Budapest 1947, Stephaneum nyomda 697 o.
- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Budapest Stephaneum, M.S.K. új sorozat 99. 102. kötet 1. rész. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. 1936. 99. 1050 o.

Az alábbi személyekkel készített interjúkat használtam fel (magam készítettem az interjúkat azokkal a személyekkel, akiknek neve mögött nem szerepel monogram; Hadas Miklós, Váradi Mónika Mária és a magam nevének kezdőbetűi jelzik, hogy ki, vagy kik készítették a felhasznált többi interjú):

Abai Ferenc (K.K., V.M.M.), Abai Ferencné, Bachesz Antal, Bárdos János, Bárdos Jánosné, Bischoff Árminné, Bosnyák Józsefné, Bulla József, Bulla Józsefné, Cséplő György, Csikós Károlyné (H.M.), néh. Édelmann Józsefné, Fögler Jánosné, Fűrész József (H.M., K.K.), Ifj. Fűrész József, Gajdos Ferenc, Gajdos Ferencné, Gajdos Gyula, Gajdos Gyuláné, Guth József, E. Guth József, néh. Huba Gyula (H.M.) Húsvét Márton (H.M., K.K.) Kászdorf Gyuláné, Kovács János, Körözi Éva, Magyar János, Mausz Mihály, Metzinger Antalné, özv. Mihályi Istvánné (V.N.M., K.K.), Molnár Antal, Molnár Kálmánné (H.M. K.K.), Morvai Gyula (H.M., K.K.), Morvai József, Nagy Józsefné, Nagy Zsigmondné, Neidhardt Ádám, Neidhardt Ádámné, Neidhardt Rozika, ifj. Rózsás József, Rózsás Józsefné, néh. id. Rózsás Józsefné, Sárdi János, Sárkány Attila, id. Simon Ferenc, ifj. Simon Ferenc, Simon Ferencné, Szilas Károly (H.M.), Trischler Ferenc, Trischler József, Vajta Pálné (V.M.M.), Várkonyi Antal (V.M.M.), Wehring János, Werner József, Witzl Frigyes, Zoltai János, Zoltai Jánosné.

Elődök és utódok

A gyermeces fiatal házaspár Schlinghoffer Miklós (szül. 1883) építőmestert ábrázolja családjá körében. Öltözéke elegáns, fehér keményített állógallért, nyakkendővel. A kép kb. 1912-ben készült. A jobb felső képen (3.) Schlinghoffer Miklós szülei láthatók kb. 1910-ben. Édesapja kőműves volt, édesanyja parasztlány. A férjfi viseletében a legfontosabb jegyek mutatják, hogy iparos ember hordja őket (magas kalap, csokornyakkendő), de az öltöny fazonja nem különböztethető meg — legalábbis így képről — a parasztviselettől. Feleségének ruházata azt is jelzi, hogy az ő korosztályukban nem jelentett még azonnali kivetkőzést az iparossal kötött házasság. A felső sorú képek a fiatalasszony szüleit ábrázolják kb. ugyanebből az időből; ők birtokos (40 holdas) parasztok voltak.

Lányok, asszonyok

Az 1. képen leánybarátok álltak a fényképezőgép elé a huszas évek elején: egyikük parasztlány, másikuk édesapja iparos ember, aki nem tartozott a módos iparosok körébe. Annál inkább módos volt a 2. képen látható elegáns fiatalasszony (a kép kb. 1910-ben készült), akinek édesapja képfestő, férje kereskedő volt. Ő városi divat szerint öltözött, miként a 3. képen látható fiatal leány is. A kép azt a pillanatot örökíti meg, amikor 1942-ben az iskolába indult: egy budapesti leánynevelő intézetbe.

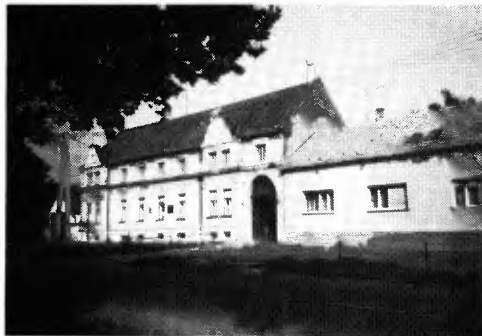
Esküvők

Paraszti párokat ábrázolnak a felső sor fotói, előkelő iparos párt az alattuk lévő kép. Hihetnénk: az első kép előbb készült, mint a második, de nem így van. Mindkettő a huszas évek végén kötött házasságot örökít meg, s módosságban sem volt különbség a két család között. A férfiak viseletében nincs is eltérés, de a 2. kép mutatja, hogy ekkortájt már voltak olyan parasztlányok, akik városi divat szerint választották ki esküvői ruhájukat. A 3. kép 1936-ban készült, a leggazdagabb iparos: Fűrész József esküvőjén. Látszik, hogy az ő családjában is több ágon találunk paraszt elődöket: mind a vőlegény, mind a menyasszony édesanyja parasztházból származik.

Parasztcsalád

A képen látható parasztcsalád nagynyárádi, de a történet, amelyet a kép megörökített, bólyi is lehetett volna. A szülők egy parasztbirtokkal rendelkeztek, s mert két gyermekük volt, az egyiket tanulni engedték: a legényke a pécsi Pius gimnázium legjobb tanulója volt a maga évfolyamán. Sajnos meghalt a birtok örökösének szánt testvér, így a fiúcskának haza kellett jönnie, sem a maga sem tanárai kérése nem befolyásolhatta a szülők döntését.

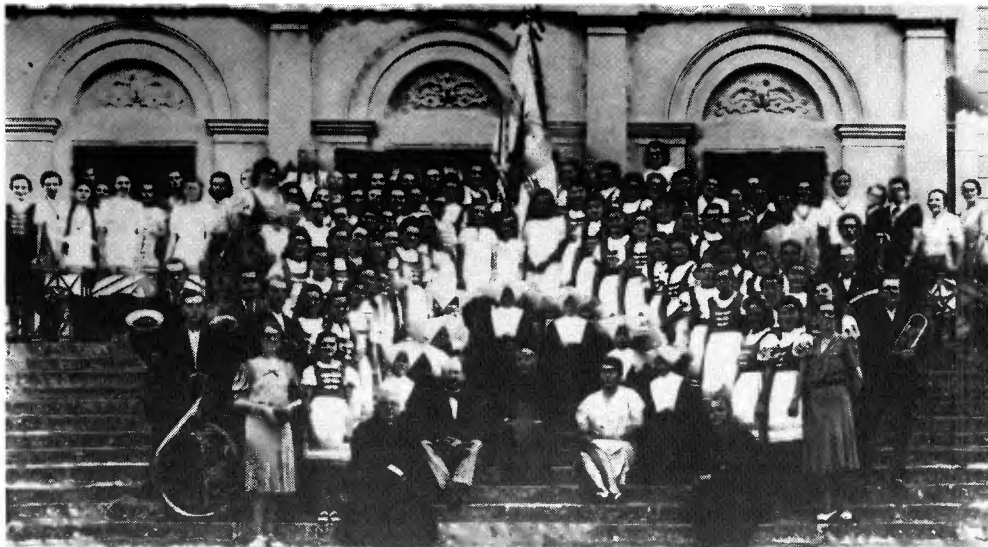
Házak

Az 1. képen látható épület egy zsidó származású földbirtokos gabona- és lókereskedő család tulajdonában állt. 1989 decemberéig a 2. képen megörökített házban lakott a volt főjegyző, s a mellette álló, mára már elbontott épület egy pékmester háza volt. A Fő utca egyik jellegzetes paraszti-polgár épületét ábrázolja a 3. kép. és Fűrész József módos iparosát a 4. fotó.

Műhelyek

Fő rész József gyapjúfonó és kötő üzemének udvarán készült az 1. kép. A fiatal úr akkor még csak az üzem várományos örököse volt, maga is munkásruhában látható (álló sor, jobbról a harmadik, magas fiatalember). Kb. ugyanakkor, a harmincas években készült a második kép: Schmidt István asztalosmester családjával, a segédekkel és tanoncokkal. A kép a familiaritást sugallja, amely az üzem dolgozóinak és a háztartás tagjainak viszonyát áthatotta.

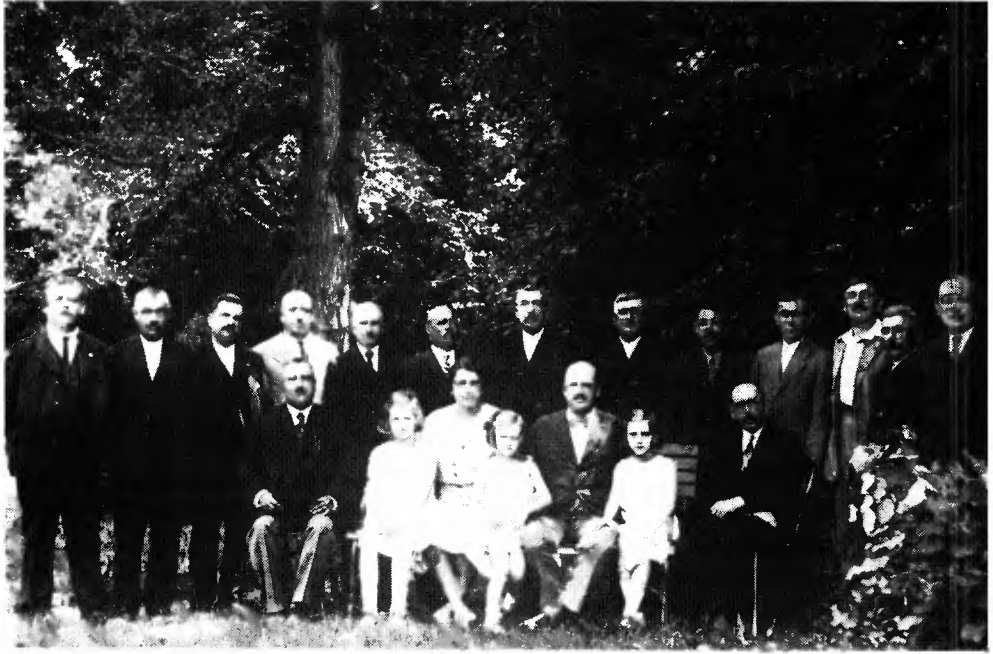

Testületek

A Mária Lányok Társaság zászlóavatásán készült az első kép 1942-ben. A herceg-lányok állnak a zászló alatt, ők voltak a zászlóanyák. A kép előterében a hercegi pár látható. A Mária Lányok ruházata a többségnél magyaros stílusú „egyenruha”, amelyet parasztiok és iparoslányok egyaránt viseltek. 1947-ben örökölte meg a falu fiatalságát

a 2. kép, amint egy Mária-szobor felavatására vonulnak zászlóik alatt. Elöl a Mária lányok, utánuk a Legényegylet fiataljai, majd az Ifjúsági Egylet következett. A harmincas évek közepének képviselőtestületét ábrázolja a harmadik kép. Akkor éppen Hauptmann Ferenc földműves volt a bíró, az ülő sorban balról a harmadik, bal oldalán Schlinghoffer Miklós építőmester, jobb oldalán Hirmann Márton főjegyző, aki egy helyi pék családból származik. (Ma is él.) A parasz-
tok és iparosok képviselői kétséget kizáróan felismerhetők a nyakkendő megléte vagy hiánya alapján.

Rekruták

Azonos évben születetteket örökítenek meg e képek. Az első a herceget, amikor 50 éves volt 1942-ben, a második az 1887-ben születetteket ábrázolja sorozás előtt. Ezen a képen a fejviseletre érdemes odafigyelni: jól látható rajta a parasztleányek alacsony, kerek kalapja. Két diákot örökített meg a kép: az egyik balról a 4. az álló sorban csokornyak-

ken tőben és sapkában, a másik balról a 3. az ülő sorban: ő nem sapkát, hanem városias kalapot visel. A harmadik sorozás előtti kép 1939-ből, amelyet a Legényegyletben fotóztak. A terem felirata ugyanaz, mint az egyleti zászlóé: Isten áldja a tisztességes ipart. (Az Ifjúsági Egyletben a zászló felirata: Isten áldja kezünk munkáját.)

Pincetársaságok

Idős „úriemberek” évtizedek óta működő pincetársaságát örökölte meg az első kép 1972-ben, tarokkparti közben. Volt közöttük tanár és jogászember, a kép jobb sarkában Fűrész József ül. Középkorú iparos mestereket ábrázol a második kép a harmincas években, és fiatal parasztfiúkat kb. ugyanabban az időben a harmadik.

THE BASIC FEATURES OF LOCAL SOCIETY IN NÉMETBÓLY BETWEEN THE TWO WORLD WARS. A SOCIO-HISTORICAL OUTLINE

KATALIN KOVÁCS

The present paper describes the most important characteristic features of local society in a (local) central village in Baranya county between the two World Wars. That time the village was called Németbóly, and it is Bóly today.

The two, probably interconnected, most important features of its local society to be mentioned: the exceptionally high level of bourgeois development and social organization. The latter took form mostly in organizations initiated from the „top” and the control of associations also remained in the hands of the local élite (priests, teachers, „the elderly” or „the authorities”), nevertheless they still had a fundamental role in consciousness-formation. The associations of both peasant and artisan youth were characterized by „upward levelling”, at least as far as the appearance, clothing and behaviour were concerned, and thereby they indeed did play the role of „social group formation”: the rules were obligatory for everyone, the officials were elected by secret vote, clothing standards facilitated to hide financial differentials, and all this raised the self-esteem of the members of associations.

Organizations operated by and for *men* reflected an almost balanced and symmetric structure along three axes: profession, age and authority. Thus e.g. the youth associations of artisan and peasant bourgeois, who represented roughly similar proportions in the community, operated so that they were linked to the organizations of adults via their supporting members and the leaders elected from among them. Peasants and artisans could delegate the same number of members to the communal corporation. There has been also an informal form of social meetings, which is still lively nowadays, the „wine-cellar club”. 6-8 men, usually of the same age, formed these clubs, who spent an evening a week together talking, singing, playing cards, and of course, drinking wine, in one of the wine-cellars in the outskirts of the village.

Girls from age 6 to 18 were supervised by the Sisters of Mercy who organized their spending the leisure time as it was thought to be the most proper, most useful and most beautiful, grouping them into six „societies” by age. Taking into account the symmetric arrangement of various informal groups, associations and clubs—organized from the top or self-organized—by their members’ sex, we can find a major asymmetry to the men’s benefit, since *married women* had no organized social life at all.

Members to associations were accepted regardless of their wealth differentials, on the basis of their status defined by occupation alone. This stood for the richest artisan and peasant bourgeois, too, who could also be members of the casino, which “consecrated” the order of the rich, if this was in line with, or even desirable for, the individual taste and family aspirations for the future. The „order of the rich” also included wealthy artisan bourgeois of Németbóly who claimed the title of „gentleman” besides their status in economic life *acquired on the market*, or in a wider sense: who claimed a *social prestige being in harmony with their fortune*.

The „order of the rich” was therefore a relatively open formation based on lifestyle and prestige, it was organized *besides* class status, while the other, the *peasantry*, which preserved feudal features as *reminiscent of the past*, formed a closed society, their members being linked together much more by an *admitted lifestyle* than a desired one. This lifestyle places work and austerity in its focus, which could only be accepted with a peasant sense of vocation, but its fruits were incontestable: the widest stratum of peasant society in Németbóly was made of well-to-do farmers having 30-70 acres of land.

The bourgeois values of hard-work and austerity were the ordering values of not only the peasants’ but also the artisan bourgeois’ lifestyle, and it was thanks to the overall prevalence of these values that the level of bourgeois development in Németbóly was relatively high when compared to its usual level in Hungarian villages between the two World Wars. All this is obviously not independent of the fact that it is about a *settled German Catholic* community in which the „settlers’ ethos”, having the above values in its very centre, was a long affecting factor. The relatively balanced division of labour between men and women also characterizing other German settlers’ communities much more than any other ethnic groups, and the production structure going beyond the limited local market, fitting in directly a wider circulation system, also contributed to the formation and christallization of a bourgeois-type structure of production and consumption.

The dominance of autonomous households and firms, the wide spectrum of self-reliant organizations and social groupings were the attractive features of the local society in Németbóly between the two World Wars because they represented signs of an advanced stage of bourgeois development. At the same time, eternal loyalty to superiors, anti-liberalism, an overall prevalence of the principle of authority and paternalism saturating all contacts and relationships, as well as the related *relative scarcity* of autonomous personalities, were undoubtedly also present in the local society of Németbóly of the time. And since the war and then forty years intervened, one cannot tell what would have happened if... , one can only hope that the previous features have become more marked while the latter have reduced in number.

Transl. E. Daróczi

A SIKER TITKA: A MAGÁNERŐS MODERNIZÁCIÓ* (SOLTVADKERT)

FERTŐ IMRE — LÉNÁRT ZSOLT — MAURER GYÖRGY
— WINKLER TAMÁS

A 8.000 lelket számláló Soltvadkert nagyközség Bács-Kiskun megyében, az egykori kiskőrösi járás területén a Duna-Tisza közén, az 53-as és 54-es főközlekedési utak találkozásánál fekszik. Vasúton a Budapest-Kelebia nemzetközi fővonalon érhető el.

Soltvadkert egyik sarkpontja a népnyelvben csak Kiskőrös- Kecel-Soltvadkert „borháromszögként” ismert területnek. Tárnyunk szempontjából fontos története a török hódoltság után kezdődik, amikor az elnéptelenedett faluba német telepesek érkeztek. A betelepülők kedvezményeket kaptak, és kevésbé érvényesültek a feudális megkötöttségek. A földesúrral szerződéses és nem jobbágyi viszonyban álltak. A 19. század végén a föld megváltása is sajátos módon történt, amikor is a falu közössége vevőtársaságot alapítva egyszerre vett meg 16 ezer holdat az uraságtól. Ez a lépés erősítette a lakosság összetartó erejét, és lehetővé tette, hogy a faluban mindenki erejéhez mérten földhöz jusson. Erdei Ferenc (akire a tanulmány során még többször hivatkozunk) szavaival élve: „Ez a vétel egyben valósította meg az örökváltást, a tagosítást és a parcellázást.”¹

A vevőtársaságon keresztül így eljutunk a birtokviszonyok alakulásához mint fontos társadalomstrukturáló tényezőhöz. Vadkertre a paraszti közép- és kisbirtok volt a jellemző, amelyekről a megtermelt árut a gazdák a környékbeli, egyes esetekben országos piacra értékesítették. Azaz viszonylag hamar bekapcsolódtak az áruterelésbe. Abból következően, hogy nincs nagybirtok és kevés a földnélküli agrárproletár, nem beszélhetünk markánsan elkülönülő osztályokról; kialakulnak „a világ lehetőségeire figyelő, a maguk útján érvényesülni akaró”² parasztgazdák tömörülései, akik a paraszt-polgárosodás folyamatába gyorsan bekapcsolódtak.

Nemcsak a birtokok nagysága, de minősége is fontos szerepet kap a falu életét alakító hatások között. Az itt található föld gyenge minőségű homoktalaj, s ez eleve a szőlő- és gyümölcsstermesztés felé kényszeríti a lakosságot. Ez az intenzív gazdálkodási forma nagy gondoskodást, hozzáértést és jelentős kézimunkát igényelt. Emellett ezt a munkát bémunkásokkal gazdaságosan végeztetni nem lehet. Így ez a termesztési kultúra igazából csak a kisbirtokon tudott hatékonyan működni. Ahogy Erdei írja: „Azt mondja a köznép Soltvadkerten, hogy a homokon az úr tönkremegy.”³

A falu társadalm szerkezetére befolyást gyakorolt a vallási és nemzetiségi hovatartozás. A települést sváb, szlovák és magyar, vallását tekintve evangélikus, református és római katolikus népesség lakta. A faluban az elsődleges szempont azonban nem a vallási vagy nemzetiségi hovatartozás volt, hanem az, hogy az ember milyen gazda, hogyan műveli szőlőjét. Így a különböző nemzetiségi és vallási kultúrák e cél minél eredményesebb kibontakoztatásáért fogtak össze.

*Ez az írás egy hosszabb tanulmány rövidített, átdolgozott változata, amely az MKKE szociológia tanszékén készült Elek Sándor irányításával. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Neki és mindenkinek, aki munkánk során segítséget nyújtott.

össze. „A szüntelen munkálkodás és a homok kemény ellenállása egyetlen szolidáris tömbbe formálta a közösséget” — fogalmazta meg Erdei Ferenc.⁴

Ezek a tényezők határozták meg és formálták Vadkertnek mind gazdasági, mind társadalmi struktúráját, mely a következőképpen kristályosodott ki századunk 20-30-as éveire:

A társadalmi struktúra csúcsát 50-250 kat. holdnyi birtokkal néhány nagygazda (Krämer, Kürti, Deutsch) alkotta, akik, miután túljutottak a paraszt-polgári életformán, vállalkozókká váltak, gyakran országos piacra szállítottak. Csak a gazdaságirányításban vettek részt, céljuk a minél nagyobb jövedelem biztosítása volt. Ez a réteg a lakosságnak igen kis százalékát (kb. 2,2 %) tette ki, de fontos szerepet kapott az intenzív szőlő- és gyümölcsstermesztési kultúrák elterjesztésében, a gazdálkodás színvonalának emelésében. Ez a nagygazda réteg, a helyi hatalmi szervezetekben betöltött tisztségei révén (gazdakör, presbitérium, községi elöljáróság), egyúttal a helyi társadalom vezető rétege is volt. Hogy vezető szerepét megőrizhesse, folyamatosan kellett bizonyítania gazdálkodói alkalmasságát, s ez megkövetelte, hogy nyitott maradjon minden új és hasznos kezdeményezés iránt, ne zárkózzon el kasztszerűen a társadalom többi csoportjától sem. Annál is inkább, mivel az öröklött földtulajdon sem jelentett megbízható bázist, mert „az agrárválság, majd a konjunktúra viszonyai között a kertészkedők, a mezőgazdasági szolgáltatások vállalkozói és a feltörekvő paraszti csoportok versenye fokozatossá és örökké változóvá tette rétegződéseiket.”⁵

A felfelé törekvő paraszti réteg alkotta a következő lépcsőfokot Vadkert társadalmi szerkezetében. Az 1-5 és az 5-50 holdig gazdálkodó kis- és középparaszti rétegről van szó, akik tevékenyen részt vesznek földjük művelésében. A középparaszti réteg egy részének gazdálkodásmódjában és életvitelében fontos szerepet kapott a polgárisultabb életforma, a vállalkozás, így közülük került ki a falu paraszti rétegének elitje. Ezekben a gazdaságokban a szőlő- és gyümölcsstermesztés mellett hasonló súllyal szerepel az állattartás és a szántóföldi termelés. Ez a réteg tette ki a lakosság mintegy 31%-át, amely nemcsak haszonélvezője a nagygazdák által felfuttatott mezőgazdasági áruterelésnek és meginduló polgárosodási folyamatnak, hanem tevékeny résztvevője is. Erejéhez mérten megpróbál bekapcsolódni a piacokért folyó harcba, állandóan versenyre kényszerítve ezzel a nagygazdákat.

A lakosság legalsó rétegét a földnélküli, vagy minimális földdel rendelkező csoportok jelentették, amelyek azonban különböztek a másutt megszokott agrárproletár rétegektől, mivel a Soltvadkerten kibontakozott intenzív gazdálkodás biztosította számukra a munkalehetőséget és tisztas megélhetést. Ugyanakkor a lakosság sokkal kisebb hányadát (kb. 25 %-át) tették ki, mint másutt. Erdei így ír erről a rétegről: „A munkáskérdés olyanféle 'megoldást' nyert, mint Kecskeméten: a jó birtokpolitika és a belterjes termelés alkalmat adott arra, hogy az erőteljesebb egyéniségek kiemelkedjenek, a többinek pedig elegendő munkaalkalom kínálkozik a szőlőben, gyümölcsösben és a szállításoknál.”⁶

Összefoglalva: *Soltvadkert társadalomstruktúrája nem piramisszerűen épült fel*, az agrárproletárok széles rétegét követő, fokozatosan a lakosság egyre kisebb hányadát alkotó kis- középparaszti és nagygazda rétegekre (1. ábra), hanem *a polgárosodás magasabb szintjének megfelelően, a domináns elem a kis- és középparasztság*, amelynél sokkal kisebb az aránya a birtokkal alig rendelkezőknek, és még kevesebb a nagygazdáknak (2. ábra).

nagygazdák
középbirtokosok
kisbirtokos parasztok
a g r á r p r o l e t á r o k

1. ÁBRA

nagygazdák
középbirtokosok
kisbirtokos parasztok
agrárproletárok

2. ÁBRA

A rétegek közötti mobilitás lehetősége adott volt, mivel a gazdasági verseny biztosította, hogy a legjobb munkát végző gazdák emelkedjenek fel, és minden korosztálynak újra kellett bizonyítani, hogy valóban alkalmas az öröklött föld megművelésére.

Ez a társadalomszerkezet 45 után jelentős változásokat ért meg. A fordulat éve után következő hibás agrárpolitika, a beszolgáltatási rendszer, a kuláklisztázás, erőszakos szövetkezetesítés megfojtotta a polgárosodott paraszti réteget. Bezárultak előttük a piaci értékesítés kapui, a gyümölcsre, szőlőre kivetett szorzókulcsok miatt a minimális földdel rendelkezőket is kuláknak kiáltották ki, és ha a földet nem vették el, jelentős beszolgáltatásra kényszerítették őket, elzárva előlük az árutermelés lehetőségét. Az a központi politika által diktált értékrend, hogy csak az állami, estleg a szövetkezeti tulajdont tekintették szocialistának, és hogy csak ezekben a „magasabbrendű” nagyüzemi formákban lehet hatékonyan termelni, éppen ellenkezője volt annak a faluban évszázadok nyomán kialakult értékrendnek, hogy a közösségtől az kapott elismerést, aki jelentős energiát befektetve, minőségi munkát végezve vállalkozott az egyre nagyobb jövedelem elérésére.

Jellemző, hogy ebben az időszakban alig van szőlőtelepítés; csak a kiöregedett szőlők pótlására fordítanak energiát. Sokan hagynak fel a gazdálkodással, és mennek el az iparba dolgozni, vállalva az ingázó, kétlaki életet a család létfenntartásának biztosítására.

Ezen a helyzeten változtatott a *szakszövetkezetek* kialakítása, amely témánk szempontjából különös jelentőséggel bír, ezért erről a következőkben részletesebben szólnunk.

Az ország egyes intenzív szőlő- és gyümölcsstermelő községeiben szakszövetkezeteket alakítottak. A kialakulás körülményeire terjedelmi okokból részletesen nem térhetünk ki, néhány tény azonban fontosnak tartunk megemlíteni. A szakszövetkezeti forma kialakítására a SZÖVOSZ keretein belül került sor (melynek akkori elnöke Nyers Rezső volt). Ez a gazdálkodási típus a termelőszövetkezetekkel szemben jelentett alternatívát. Sikeres megvalósulása alapvetően két fontos okra vezethető vissza.

Egyrészt a helyi (járási, megyei) vezetők, az 50-es évek szövetkezetesítési akcióiból leszűrt tapasztalatok birtokában, világosan látták, hogy az intenzív kultúrák kolhoz-típusú termelőszövetkezetekben való művelése megoldhatatlan. E növényi kultúrák kipusztulása a térség gazdasági visszafejlődését jelentette volna. A saját és regionális érdekek felismerése egységes fellépésre készítette a helyi apparátust. Másrészt a kollektivizálás befejező szakaszában a központi anyagi források kimerültek, így előtérbe kerültek a helyi lehetőségekre alapozó formák.⁷

A szakszövetkezetek jelentősen eltértek és eltérnek ma is a termelőszövetkezetektől:

1. A szakszövetkezetekben belépési díjat kellett fizetni, szemben a termelőszövetkezetekkel.
2. A szőlőterületet nem vonták közös művelés alá, hanem az addigi tulajdonos művelhette tovább. A szakszövetkezetnek ez a része a tagi gazdaság.
3. A termelőeszközök tagi tulajdonban és használatban maradtak.

4. Nem vezették be a termelőszövetkezetekre jellemző maradékelvű gazdálkodást, amely azt jelentette, hogy a termelőszövetkezeteknek először az állam felé kellett rendezniük kötelezettségeiket pénzben és naturáliákban, majd saját termelőalapjaik biztosítása után csak a „maradékot” fizették ki a tagságnak.

5. Kézpénzfizetés és árutermelés volt a jellemző.

6. A tagi gazdaságban termelt szőlő és gyümölcs árbevételének 10 %-át a tag köteles a szakszövetkezet számára befizetni, amely összeg a szövetkezet fejlesztési alapját képezi.

A politikai kompromisszumként megszülető, csak Magyarországon megtalálható szövetkezeti forma két fő részből áll:

1. a szövetkezeti közös mint vállalat,
2. a tagi gazdaság mint árutermelő kisüzem.

Ebben a formában tulajdonképpen a klasszikusnak nevezett skandináv típusú szövetkezetet (családi gazdaság + szövetkezeti központ mint felvásárló-beszerező-feldolgozó-értékesítő koordinátor) és a kolhoz (közös gazdaság) házasították össze.

Soltvadkertben 1960-ban öt szakszövetkezet alakult. Az Ezerjő és a Jóreménység 1965-ben az utóbbi néven egyesült. A másik három - - a Bajcsy-Zsilinszky, a Rákóczi és a Kossuth Szakszövetkezet —, 1974-re Szőlőskert néven egyesült. Így jött létre a község két jelenleg is működő szakszövetkezete.

A szakszövetkezetek megalakításával, úgy tűnik, kiszámíthatóvá válnak a viszonyok. A gazdálkodói biztonság növekszik. Újraszerveződnek a piacok, megadatik a lehetőség a háború után elejtett szál felvételére és továbbgombolyítására. A kollektivizálással a szántók elvesznek a gazdák számára, csak a szőlő marad. A veszteség érzékeny, de (mint később kiderül) jó oldala is van: egy csapásra szakosítja a gazdaságokat.

A 70-es évekre telítődnek az értelmiségi állások a faluban. Úgy tűnik, nincs szüksége a vállalatoknak több kertész- és agrárszakemberre. A szőlő azonban nagyon jól jövedelmez, s a vadkertiek számára könnyen elérhető alternatíva. Hasznosíthatják tehát szaktudásukat a tagi gazdaságban. Az országban ritka jelenségként, az agrárértelmiség jelentős része is gazdálkodóvá válik. Ez azután egy folyamat elindítója lesz: megjelenik a technikai modernizáció, ehhez szükségszerűen kapcsolódva, a természettechnikai újítások is. Ez a réteg tehát átveszi a szőlőtermelő polgárság (Krämer, Székely, Kürti) távozásával megüresedett szerepeket, az új átalakulás motorjává válik. A követő stratégiára berendezkedett termelők, akik már jelentős részben kettős státusúak, átveszik a gazdálkodási módszereket, éppoly gyorsan, ahogy azt a század elején nagyapáik tették. Ezen hatások eredményeként napjainkra tőkeerős középréteg alakul ki, amely mind termelési mind fogyasztási célok szolgálatában képes beruházni.

A szakszövetkezetek vezetése is időben felismerte a szőlőtermelésben, borkelvelésben, borkelvelésben és -feldolgozásban és -értékesítésben levő üzletet. Elkezdik a teljes vertikum kialakítását. Ez lesz az, ami megalapozza a szakszövetkezeti vállalat prosperitását, ugyanakkor enyhíti (megszünteti) a tagi gazdaságnak az állami monopolfelvásárló vállalatoktól való függőségét. A biztosabb értékesítési piac és a kedvezőbb ár stabilizálja ezeket, megindul a tőkefelhalmozás, amely, a relatív munkaerőhiánnyal párosulva, a modernizáció elindítója lesz Soltvadkertben.

A 80-as évek elejére nyilvánvalóvá válik, hogy a szakszövetkezet közös kezelésében lévő szőlőtelepek kiterjesztésére irányuló „központi akarat” egyre inkább hibás stratégia. A rendel-

kezésre álló munkaerő közelítőleg sem elegendő a munkák megfelelő színvonalú ellátására a közös gazdaságban. Egyre inkább bebizonyosodik, hogy a szőlőtermelési versenyben a nagyüzem alulmarad a tagi gazdasággal szemben. Kézenfekvő megoldásnak látszik tehát a szakszövetkezet közös kezelésében lévő szőlőterületek reprivatizálása, kisbérleti rendszerben való hasznosítása. Idejekorán bekapcsolódtak a szakszövetkezetek a melléküzemágak létesítésébe is. Ez a lépés egyértelműen a szakszövetkezet nyereségének növelését volt hivatott szolgálni, miközben megoldotta a női munkaerő foglalkoztatását is.

Nézetünk szerint annak okát, hogy a szakszövetkezet sikeres alternatívát jelentett, nem a vezetés helyes gazdasági döntéseiben, hanem a *tagi gazdaság* intézményében kell keresnünk, amely alapot teremtett arra, hogy a világháborúval, az 50-es évek beszolgáltatási rendszerével átmenetileg megrekedt, majd a kollektívizálással más területeken véglegesen megszüntetett paraszti polgárosodás folyamata új alapot kaphasson, és egy *alternatív agrárfejlődés* bontakozhasson ki a szakszövetkezetek által fémjelzett területeken.

Véleményünk szerint ebben a fejlődésben nagyon fontos mozzanat, hogy a tagi gazdaság már létrejöttének pillanatában alkalmas volt arra, hogy teljesen autonóm módon, magát szükség esetén akár a szakszövetkezettől is függetleníve, önmagában is működőképes formáció legyen, ami nem mondható el a háztájiról. Ez a tény lehet az alapja annak, hogy a szakszövetkezet irányítása nem azonos a szokásos tsz-vezérléssel. Itt a tagoknak teljes jogú szakszövetkezeti tagságuk megtartásával is lehetőségük volt egy alternatív élet- és gazdálkodási formába visszahúzódni, s ez a forma, ha nagyobb számban fordul elő, kemény befolyásolási eszköz a tagok kezében. A tagság véleménye mögött tehát olyan, a szakszövetkezet vezetésétől csak kevésbé függő, gazdasági potenciál áll, ami alátámasztja alkupozícióit, és erről az alapról sikerrel védheti esetleges elkülönült érdekeit (tagi gazdaságának érdekeit).

A szakszövetkezethez való kapcsolódás módja különböző családi stratégiák kialakítását vonta maga után, és jelentős hatással volt a falu társadalomszerkezetére.

Legfontosabb értékmérővé újra a szőlő vált. „Akinek ma nincs szőlője Vadkerten, nem is számít embernek” — mondta egy interjúalanyunk. Az általunk felmért családok közül csupán kb. 6,5 % nem foglalkozik szőlővel. Ezek nagyrészt pályakezdő fiatalok, akik még nem alapítottak családot, nem teremtettek egzisztenciát, nincsenek kikristályosodott elképzeléseik a jövőre vonatkozóan. A másik póluson állnak a főfoglalkozású gazdálkodók; kb. 32 %-os arányt képviselnek a mintában. Érdekes a kormegoszlásuk is, hiszen 47 %-uk 50 év feletti és csak 12 %-uk a fiatal, 34 év alatti gazdálkodó, holott a teljes mintában a fiatalok aránya mintegy 30 %. A megoldás kulcsa az, hogy a fiatalok kettős státusúak. A fiatal családok több mint felében mind a férj mind a feleség az első gazdaságban dolgozik, és emellett foglalkoznak szőlővel. Mintegy 20 %-uknál csak az egyik családtag dolgozik az első gazdaságban. Az idősebbeknél az arányok megfordulnak, 52 %-uk gazdálkodik, mintegy 20 %-uknál az egyik, 23 %-uknál mindkét családtag dolgozik az első gazdaságban. Ennek okait a következőkben látjuk:

1. Annak, aki családjá megélhetését csak az intenzív gazdálkodást igénylő szőlő- és gyümölcsstermelésből kívánja biztosítani, jelentős tőkére van szüksége, ami a fiatal családoknak nem mindig áll rendelkezésére.

2. A pénztőke mellett fontos szerepet kap a „kapcsolati tőke” is, hiszen a „szocialista piac” hibáit azzal lehet kompenzálni, hogy az áru értékesítésekor vagy beszerzésekor ki jut hamarabb információhoz. Ennek a „kapcsolati tőkének” kiépítése pedig hosszú időt vesz igénybe, első

lépése a biztos egzisztencia az első gazdaságban. Soltvadkerten a föld is jelentős szerepet játszik ebben a kérdésben, hiszen nincs már ebben az időben több művelés alá vonható terület a faluban, a birtokok elaprózódtak, az 1-2 holdas területek pedig nem biztosítják a családok megélhetését.

3. Ezek a fiatalok iskoláikat az 1960-as, 1970-es években végezték, amikor az „iskola által sugallt értékrendszer a mezőgazdasági munkát a munkamegosztási hierarchia alá juttatja”.⁸

4. Ezen kívül, a központi politika nemcsak a mezőgazdasági munkát nem ismeri el erkölcsileg megfelelően, de a második gazdaságban elért eredményeket is bizonytalanul kezeli.

Ha az erkölcsi elismerés el is maradt, az anyagi nem. Azáltal, hogy Vadkert lakossága a tagi gazdaság révén korán bekapcsolódott a második gazdaságba, és hogy ez sajátos módon kötődött az első gazdasághoz, lehetővé vált, hogy az egyikben elért eredményeket a másikban is kamatoztathassák. Ez a gazdálkodási forma igen rugalmasan és gyorsan tudott reagálni a változásokra, hiszen a valamelyik területen bekövetkezett negatív hatásokat a másik területen kompenzálni lehetett. Ez nemcsak a falu megélhetését, de felvirágzását is biztosította.

A rugalmasság tükröződik Vadkert társadalomszerkezetében is. A közösség alapvetően három szempont alapján ítélte meg tagjait:

1. ki mekkora jövedelmet tud biztosítani családjának az első vagy a második gazdaságból;
2. milyen jó szakember, gazda;
3. ki milyen pozíciót foglal el az első vagy második gazdaságban.

Ez az értéktétel is tükrözi, hogy a megmérettetéskor az első és második gazdaságban elért pozíció azonos súllyal esik latba.

Megállapíthatjuk, hogy az elmúlt 30 év alatt a szakszövetkezet mint a tsz-től eltérő gazdálkodási forma, a kulturális hagyományok sikeres adaptálásával alternatív társadalmi modellt alakított ki Soltvadkerten. Ebben a *lokális társadalmi struktúrában kettősség* figyelhető meg, mivel a társadalomszerkezet csúcán egymás mellett található — a második gazdaságban elért eredményei alapján —, a vállalkozó típusú gazda és — az első gazdaságban betöltött pozíciója alapján —, a szövetkezeti vezető.

Ennek megfelelően a társadalmi struktúra csúcának egyik felén a vállalkozók (szőlősgazdák, kisiparosok, virágkertészek) találhatók.

Legnagyobb súlyt — már csak a tradíciók súlyánál fogva is —, a vállalkozó típusú szőlősgazdák képviselik. Jellemzőjük, hogy kisebb területen gazdálkodnak, mint a felszabadulás előtti elődeik. A megművelt terület nagysága azonban így is akkora, hogy kénytelenek idegen munkaerőt is alkalmazni. Tehát a munkaerőpiacon is megjelennek, noha a magas napszámkiadások miatt az élőmunkát megpróbálják a minimálisra visszazorítani. Jelentős gépparkkal és bortároló kapacitással rendelkeznek, a gyümölcsstermelő gazdáknál a hűtőház is előfordul. Ezek révén jelentős mértékben ki tudják szűrni az árhullámzások okozta veszteséget, és mindig a legmegfelelőbb időpontban tudnak a piacra lépni. Gyakran vásárolják meg a kisebb gazdálkodók által termelt szőlőt, amit borként nagyobb haszonnal tudnak értékesíteni. Az eladó sem jár rosszul, mivel tőle nem vonja le a szakszövetkezet a kötelezően befizetendő 10 %-ot. A réteg sajátos jellemzője a piachoz való kapcsolódás, mivel több csatornán értékesítik áruikat; így

- bögrecsárdákban,
- borkimérésekben,

- szakszövetkezet felé,
- más állami, szövetkezeti felvásárlók felé.

Nemcsak az értékesítés, de a beszerzés is több csatornán bonyolódik:

- szakszövetkezeten keresztül,
- más állami vagy szövetkezeti eladótól,
- magánszemélyektől,
- feketepiacról.

Az értékesítés és beszerzés integrálója a „gazdakör”, a réteg sajátos szerveződési formája. A helyi presszóban délelőttönként összeülő asztaltársaság körében információk és áruk cserélnek gazdát, bizonyos fokok tehát árupiacokként működik, ahol az egyes árufajták megmérettetnek, és reális értéken gazdát cserélnek. E körben nem pusztán gazdasági jellegű információk áramlanak, de megvitatják itt a falu mindennapjait érintő problémákat, és túl ezen, gazdasági valamint társadalmi helyzetüknél és erejüknel fogva megpróbálják érdekeiket érvényre juttatni, így a helyi társadalom egyik hatalmi tényezőjét jelentik. E vállalkozói gazdaréteg sajátos csoportját képviseli a fiatal generáció. E fiatalok nagy része felsőfokú, szakirányú végzettséggel rendelkezik, s tudását saját gazdaságában kamatoztatja, meghonosítja a legkorszerűbb termelési eljárásokat. Végzettségüknél és koruknál fogva is más életvitelt képviselnek, bátrabban vállalkoznak, és ugrásra készen várják, mikor vehetik át az idősebb generáció társadalmi pozícióit.

A vállalkozói kategória következő rétegét a kisiparosok (autószerelők, lakatosok, kőművesek, festők) és kiskereskedők képviselik. Soltvadkertben a szőlő révén a 70-es évekre kibontakozó gazdasági fellendülés e réteg számára is jelentős konjunktúrát teremtett. E mesterek biztosították szolgáltatásaikkal az intenzív mezőgazdasági termelés háttérét. Ennek egyik szembeűnő példáját adja a „csettegők” készítése. Ezek olyan kis teljesítményű, gumikerekes szekerre szerelt, négykerék-meghajtású traktorok, amelyek a homoki szőlőkben előforduló valamennyi munkafázis elvégzésére alkalmasak (betakarítás, tárcsázás, permetezés, trágyakiszórás, szállítás). Ezeket házilag — sokszor roncsstelepekről összegyűjtött alkatrészekből — készítik. Mesteremberekből azonban fokozatosan vállalkozóvá nőttek ki magukat. Bémunkásokat alkalmaznak, a specializáció is jelentős mértékű. Az autószerelőknél például találkozhatunk egy bizonyos típusra (pl. Aro) vagy egy munkafolyamatra (pl. alvázvédelem) alkalmazott munkással. Jövedelmük egy részét ennek megfelelően újra speciális eszközök, célgépek beszerzésére fektetik be. E réteg integrálója a futball baráti kör, melynek vezető tagjait ők adják. A különböző rétegek szerveződési formáinál (gazdakör, focikör, tenisz klub) nem szabad merev elkülönülésre gondolnunk, gyakoriak az átfedések, keveredések.

A vállalkozók rétegén belül a legkisebb arányú csoportot a virágkertészek képviselik. Őket azért tekinthetjük külön csoportnak, mert egy sajátos termelési kultúrát honosítottak meg. Soltvadkertben ennek a vállalkozásfajtának — szemben az előbb tárgyaltakkal —, nem voltak igazán tradíciói. A csoport elkülönülését erősíti az a körülmény, hogy vallásukra nézve nagyrészt baptisták.

A társadalmi hierarchia csúcsának további szereplői az első gazdaságban betöltött pozícióik alapján foglalják el helyüket. Vadkertben azonban ez is eltér az országban megszokottól, mivel ez a szerep csupán a gazdasági élet vezetőire érvényes (szakszövetkezeti, termelőség-szövetkezeti, ÁFÉSZ-vezetők). Még a hivatalos hatalmi erők is, mint a közigazgatási és pártvezetők, csak a hierarchia alsóbb fokát képviselik, mivel mögöttük nem kristályosodott ki helyi csoporto-

sulás. Ennek, ha nem is tudományos értékű, de szemléletes példája, hogy míg az ország más részein a vadásztársaságok vezetői a közigazgatási és pártvezetők körül kerülnek ki, Soltvadkertben a vadásztársaságot a gazdák és a szakszövetkezetek vezetői irányítják. E gazdasági vezetőréteg jellemzője, hogy nagy százalékban felsőfokú végzettségűek, és munkájuk mellett, kisebb területeken, esetleg hobby-jelleggel, ők is gazdálkodnak.

A társadalmi struktúra következő sávjára is jellemző a második, illetve az első gazdaságban betöltött pozíció szerinti megosztottság.

Egyrészt ide tartoznak azok a gazdák, akik kis területet művelnek, s gazdálkodási módjukra kevésbé jellemző a vállalkozási jelleg. A beszerzést és értékesítést a szakszövetkezeten keresztül bonyolítják le. A család munkaerejére támaszkodnak, idegen munkaerőt nem alkalmaznak. Kampánymunka idején is a rokonok, barátok segítségét veszik igénybe, kalács formájában. Másrészt ide tartoznak azok az első gazdaságbeli pozíciót betöltők, akik számára a gazdálkodás csupán az adott lehetőségek — mintegy mellékes — kihasználása. Így például a közigazgatási vezetők, értelmiségiek (mérnökök, pedagógusok).

A következő lépcsőfoknál elmosódnak a két gazdasági forma közötti különbségek. Az itt szereplő családok stratégiájában azonos súllyal esik latba a két gazdasági forma. Ez a széles közép-reteg szám szerint a legnagyobb Vadkertben. Jellemzőjük, hogy első gazdaságbeli pozíciójuk mellett 1-2 holdas második gazdaságot is működtetnek, egzisztenciájukat mindkét gazdaságban építik. Az egyikben elért eredményt megpróbálják a másikban kamatoztatni, az egyikben fellépő negatív hatásokat a másikban kompenzálni.

A társadalmi struktúra alsó sávjában Vadkert szegény rétege helyezkedik el. Ezek egy részére jellemző, hogy lehetőségük volt bekapcsolódni a második gazdaságba, nem tudták azonban felvenni a modern gazdálkodás diktálta életstílust, nem volt meg bennük az állandó előrelépés igénye, családi stratégiájukat a minimális szintentartásra való törekvés jellemezte. A többiek nem tudtak bekapcsolódni a második gazdaság tevékenységébe, és az első gazdaságban is a hierarchia alján helyezkednek el.

E réteg még egy ponton kapcsolódik a második gazdasághoz, de itt már nem gazdálkodóként, hanem munkaerőként jelenik meg. Ők a napszámosok, vagy tanyasi állandó munkások.

A társadalomszerkezetről megállapítottakat összegezve az alábbi képet kapjuk:

vállalkozók	gazdasági szervezetek vezetői
nem vállalkozó	egyéb vezetők,
típusú gazdák	értelmiségi réteg

mindkét gazdaságban azonos súlyú
egzisztenciával rendelkezők

vadkert
szegény réteg

A határvonal nem húzható meg mereven, a határok a valóságban igen elmosódtak, a rétegek közötti mobilitás biztosított.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a sajátos soltvadkert fejlődés fontosabb tényezőit a következőkben látjuk:

1. A település földrajzi és társadalmi kondíciói, amelyek lehetővé tették, hogy a falu a paraszti polgárosodás útjára térjen a két világháború között. Ezáltal olyan kulturális tőke halmozódott fel Soltvadkertben, amely a jelenben is ható tényezőnek bizonyul;

2. A hatvanas években autonóm tagi gazdaság tudott létrejönni, melynek működését legalizálta a szakszövetkezet léte, s ernyőt tartott fölé a közösrre ütött „szocialista pecsét”;

3. A diplomás vállalkozói réteg;

4. A tagi gazdaságban akkumulálódott tőke lehetővé tette a folyamatos technikai modernizációt.

A sors iróniája, hogy tüzetesen megvizsgálva ezt a négy pontot, rögtön szemünkbe ötlik, hogy az adott időszakban éppen uralkodó politikai ideológia ellenében valósultak meg. Joggal tesszük fel a kérdést: *mi a siker titka?*

Véleményünk szerint a „lavinát” az indította el, hogy ez esetben (több tényező összejátszására) a gazdasági racionalitás erősebb volt a politikai racionalitásnál. Így jöhetett létre a szakszövetkezet, amelynek elengedhetetlen fontosságát két pontban tudnánk összefoglalni:

1. Időről-időre kivédte az államosítással egyenértékű termelőszövetkezeti átszervezésre irányuló politikai kampányokat;

2. Ütköző szerepét töltötte be a piacgazdaságot igénylő és feltételező formáció, a tagi gazdaság és az ezzel ellenséges, vagy éppen ezt a tényt figyelmen kívül hagyó bürokratikus koordináció által vezérelt külső gazdasági környezet között.

Mindezek ellenére kulcsfontosságúnak Vadkerten nem a szakszövetkezetet, hanem a tagi gazdaságot tekintjük, mivel a vadkerti modernizáció kizárólag a tagi gazdaságokban akkumulálódott tőkén alapul, amely nemcsak a tagi, de a 10 % által a közös gazdaság fejlődésének is mozgatója. Az anyagi alapot tehát a gazdaság teremti meg, nincs szükség nagy összegű állami juttatásokra. Ugyanakkor nem szorítkozik a technikai fejlődésre, maga után vonja az infrastruktúra és a szakképzés modernizációját is. Magyar viszonyok között sokatmondó az a tény, hogy Vadkerten lakástöbblet van, s önmagáért beszél a kötvényjegyzéssel létesült ezer telefonvonal is.

Az anyagi vonatkozások mellett oktatási-kulturális tárgyúakat is felsorakoztathatunk. Megjelent a második gazdaságon alapuló továbbtanulási stratégia. A szakmaválasztásnál figyelembe veendő szemponttá vált a második gazdaságbeli konvertálhatóság. Vadkerten jelentek meg először az országban az „érettségizett kapamesterek” és a „diplomás farmerek”, biztosítva a modernizáció intellektuális hátterét.

Végezetül leszögezhetjük, hogy a tagi gazdaság egyrészt egy olyan gazdag, sok szálon szövődő második és harmadik gazdasági hálót alakított ki, amely a soltvadkerti társadalomban szinte mindenki számára vállalható szerepeket kínált. Másrészt, ebből fakadóan, egy második gazdaságon alapuló gazdaság- és társadalomszerkezetet alakított ki, amely időnkénti lefojtottsága ellenére is joggal vált sikeresebb és elfogadhatóbb modellé, mint hivatalos társai.

Jegyzetek

- ¹ Erdei F. (1977) *Futóhomok* (Budapest: Akadémiai Kiadó) 170.
² Juhász P. (1986/87) Mai képünk a parasztságról, s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről, *Medvetánc*, 4/1, 6.
³ Erdei F. i. m. 171.
⁴ Erdei F. i. m. 168.
⁵ Juhász P. i. m. 6.
⁶ Erdei F. i. m. 171.
⁷ Erre való utalások találhatók a bevezetőben in: Simó T. (1971) Szőlő- és gyümölcsstermelő szakszervezeteink. *Szövetkezeti Kutatóintézet Közleményei*.
⁸ Juhász P. i. m. 7.

Irodalom

- Adalékok Soltvadkert történetéhez* (1972) (Szerk. Nagy Pál István), Soltvadkert, 74 o.
Elek S. (1983) *Agrárfejlődés Magyarországon a kollektivizálástól a 70-es évek végéig* (Kézirat) 38 o.
Erdei F. (1977) *Futóhomok* (Budapest: Akadémiai Kiadó) 279 o.
Galasi P. — Gábor R. I. (1985) Második gazdaság: lehetőségek és korlátok, *Mozgó Világ* 1. 10-15. o.
Gábor R. I. (1985) Második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosan tűnő tanulságai, *Valóság* 2. 20-37. o.
Juhász P. (1973) A mezőgazdaság fejlődésében megmutatkozó tehetetlenségről, *Szövetkezeti Kutatóintézet Közleményei* 93, 57. o.
Juhász P. (1982) Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem, *Medvetánc* 1, 117- 140.
Juhász P. (1986/1987) Mai képünk a parasztságról, s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről, *Medvetánc* 4-1, 5-17. o.
Kopátsy S. (1986/87) Agrárpolitikánk történelmi mozgásteret, *Medvetánc* 4-1. 19-44.
Nagy P. I. (1976) *Soltvadkert 1376-1976* (Soltvadkert: Soltvadkert Nagyközségi Tanács) 126 o.
Simó T. (1971) Szőlő- gyümölcsstermelő szakszervezeteink, *Szövetkezeti Kutatóintézet Közleményei* 174.
Simó T. (1983) A szőlő- gyümölcsstermelő szakszervezetek új modelljéről, *Szövetkezeti Kutatóintézet Közleményei* 173, 8 o.
Simó T. (1983) Két település: a társadalom szerveződésének két alternatívája, *Társadalomtudományi Közlemények* 2. 229-238.
Szakszervezetek Bács-Kiskun megyében (1987) (Kecskemét: Kiskunsági TESZÖV) 307.

THE SECRET OF SUCCESS: INDIVIDUAL MODERNIZATION

IMRE FERTŐ, ZSOLT LÉNÁRT, GYÖRGY MAURER AND TAMÁS WINKLER

Soltvadkert, a large village of 8,000 inhabitants in Bács-Kiskun county, is located in the former Kiskőrös district, 120 km south-southeast of Budapest.

The village was founded by Protestant German-speaking settlers in the 1700s. They soon became Magyarized but the Protestant belief remained important in spite of strong attempts at reversion to catholicism.

The soil in Soltvadkert (as well as in the whole district) is a mere sandy soil, thus grape and wine-growing has played a major role in farming from the very beginning. Another important impact of the poor soil was that no latifundia were formed within the area of the village.

At the end of the last century (when phylloxera devastated most of Hungary's historic vine-

yards) there was an increasing demand for wine grown on sandy soil. Soltvadkert was in a privileged position for two reasons: it had a railway as early as in 1882, and centuries old traditions in viticulture.

These were the major reasons explaining the rising development of the village, making wittingly use of the boom, at the turn of the century. Between the two wars capitalist farms appeared which introduced new technologies, new sorts of wine, new tools and other means in grape- and wine-growing. Urban-like lifestyles and social roles were on the make in Soltvadkert.

This process was interrupted by the Stalinist agrarian policy during the 1950s which also wore down Soltvadkert but (because it had a larger material and cultural capital than most Hungarian villages) it arrived in a better shape at the 1956 turning point. The post-1957 economic management created, though temporarily, better conditions for agricultural production which was then made definitely impossible by the 1959-61 collectivization.

At the end of the 1960s, luckily for Soltvadkert, collectivization here was limited: a so-called specialized cooperative was only formed. (Besides strong opposition from the part of the peasant strata, local officials also made important contributions to this luck.)

The concept of specialized cooperatives developed in 1958-59 served the purpose of mobilizing local energies: in the final stage of collectivization, central material resources got exhausted, thus more emphasis was laid on those forms of collectivization which relied more on local resources. Specialized cooperatives (spec. coops) have been essentially different from Hungarian cooperatives in general. The most important differences characteristic of spec. coops are the following:

1. An entrance fee was levied which was not the case with cooperatives;
2. Certain intensive land uses were not drawn into collective farming; owners cultivated the land individually. This segment is called (individual) members' farms;
3. The means of production used in members' farms remained in individual ownership and use;
4. Payments in cash and production for marketing have prevailed in spec. coops from the very beginning;
5. 10% of the return from selling grapes and wine produced in members' farms had to be paid by individual members to the spec. coop which (without any reduction for tax) increased its development fund.

In this way a political compromise actually united the classical agricultural cooperative (family farm plus a coop centre which coordinates collecting, purchasing, processing and selling) and the *artiel* type of cooperative (collective farming).

In our opinion it is vital that in such a construction the members' farms could be (and in Soltvadkert they actually were) apt to become viable on their own, independently, if necessary, from the spec. coop itself already at the moment of their birth. (This was not the case with household plots of coop members in general.)

This fact serves as a basis for genuine joint interests between members (particularly those with strong farms) and leaders since members' farms not only produce the capital needed for their own modernization but, due to the above mentioned 10% contribution, they are important factors of dinamizing the collective farm of the cooperative.

On the other hand, the spec. coop benefited the family farms in the period of hostile political atmosphere:

1. It provided a legal ground for their existence and thus prevented members' farms from the periodical attempts at collectivization which was equivalent to nationalization.

2. It played the role of a buffer between market-oriented farming (the members' farms) requiring and inferring a market economy and the actual economic environment which was hostile to this or was „just” neglecting this very fact.

Developments in Soltvadkert are presented here as a model, not because the efficiency of production is above national average but because the modernization generated by members' farms is not limited to economic development in a narrow sense but involves the modernization of infrastructure and motivated an educational strategy linked to individual farming: the use of knowledge in members' farms has become a factor to be considered when deciding on future trade or profession.

As a result of all this, a mobile social structure has been created by now which is characterized by ample interactions and the variety of social roles. The secret of this success is to be found in individual modernization (of members' farms) indicated in the title.

Transl. E. Daróczy

NYILT TÉR

LEVELEK EGY APRÓFALUBÓL 1989

FARAGÓ NÁNDOR — KOVÁCS KATALIN*

Bevezetés

Eredetileg magánlevélnek szánta írójuk az alább következő leveleket. Szerzőjük maga is 7 éve lakója „A²-nak, egy magyarországi törpefalunak, amelynek — s ami ezzel egyet jelent, az ott élőknek — a sorsáról olyan hiteles képet fest, ami írásait közlésre érdemesíti. A levelekben foglaltak magukért beszélnek, így az alábbi néhány sor csupán azokra a vonásokra hívja fel a figyelmet, amelyek tekintetében „A” osztozik más aprófalvak sorsában, és azokra, amelyek csak erre a községre érvényes, egyedi adottságként könyvelhetők el.

Nézzük először a *közös vonásokat*:

Elsőként kell megemlítenünk azt a nagyfokú érzékenységet, amely a kicsiny településeket pusztán méretükből adódóan a külső hatásokkal szemben jellemzi. Ez minden történelmi korszakban igaz, de különösképpen igazolni látszik e veszélyt az a végzetes hanyatlás, amely Magyarországon, az apró- és törpefalvak életében és esélyeiben az ún. szocializmus korszakában bekövetkezett. Ami e jelenséget magyarázó okokat illeti, nyilván több irányból érkező kedvezőtlen előjelű hatások összegződtek súlyos hátrányokká, ezek közül én a parasztelles politika következményeit tartom a legfontosabbnak.

Miért voltak érzékenyebbek a legfeljebb néhány száz lelket számláló kistelepülések egy országos, mi több, országokon átnyúló hatékonyságú ideológia hatásaira? Mindenekelőtt azért, mert általában nagyobb arányban éltek mezőgazdasági munkából az aprófalusiak, mint a népe-sebb községek lakói, és ezen belül magasabb volt a kis- és középbirtokosok aránya a napszámos, agrárproletár rétegekhez képest, mint a társadalmi differenciálódásra nagyobb teret hagyó településeken. Más oldalról a parasztelles politika durva kíméletlenséggel jelent meg az ötvenes, hatvanas években, s huzamos ideig volt virulens. (A kistelepülések teljes átjárhatósága nem kevésbé fokozta a hatalom képviselőinek „hatékonyságát”: ezekben a falvakban minden családhoz naponta többször is el lehetett jutni.)

Mi következik a fentiekből? Nemcsak az, amit gyakrabban szoktak emlegetni, hogy eltűnt — úgymond — a falu értelmisége. A nagyobb baj talán az, hogy nagyrészt a birtokos múltú

* A leveleket Faragó Nándor, a jegyzeteket és a bevezető sorokat Kovács Katalin írta. A levelekben említett személynevek nem valóságosak.

parasztság is elköltözött ebből a településkategóriából, először a „kulákprér” nyomása alól menekülve, majd a tsz szervezések elől, ezután hogy gyermekeiket lakóhelyükön iskoláztathassák stb., és csak legvégül említtem a sorban a tanácsok összevonásának következményeit, hogy ti. elveszítették volna „önállóságukat”. Legvégül, hiszen azoknak a szervezeteknek mondhattak az aprófalusiak a hatvanas évek elejétől búcsút, amelyek a fent említett parasztelles politika legfőbb végrehajtói voltak.

A parasztok elköltözése csak kevés helyen járt olyan drámai végeredménnyel, mint az éppen ez okból híressé-hírhedtté vált Gyűrűfűn, mert a legtöbb kistelepülésen időben kiterjedtebb módon zajlott — mondhatjuk, hogy egy napjainkig tartó folyamatról van szó. Az aprófalvak túlnyomó többségében szelekciós folyamat indult el, amelynek végeredményeképpen a birtokos múltú családok e települések társadalmának töredékcsoportjává váltak, s túlsúlyba a szegény múltú, lecsúszott vagy lemaradott rétegek kerültek. Ez a réteg a hatvanas évek második felétől jelent meg tömegesen a kistelepüléseken, ami a törzsköcs családok elköltözésének újabb hullámát indította el.

Azok a falvak jártak jobban, amelyekben a költözési hullámok kis amplitúdóval, elnyúlva zajlottak, mert a parasztok jelenléte mérsékelte a gettosodás folyamatát, és pedig a számarányukat meghaladó mértékben. Mert valamiféle mértéket, állandóságot, gazdálkodási és életvezetési mintát nyújthattak a frissen beköltözőknek, annak dacára, hogy általában a kölcsönös ellenszenv jellemezte a szélsőségesen eltérő kultúrájú, mégis egymás szomszédságába kényszerülő családok kapcsolatát, különösen „együttélésük” kezdeti szakaszában. Végző soron azonban egymásra voltak utalva: a gazdáknak — gyermekeik, a családi munkaerő híján — szükségük volt olcsó munkaerőre, az újonnan érkezőknek pedig a gazdák szak- és helyismeretére.

Annak ellenére így volt ez, hogy a jövevények közül nem mindenki kívánt „gazdamódon” élni. Sokan nem önszántukból jöttek, hanem ama állami „gondoskodás” jóvoltából, amely a hetvenes évek közepéig úgy kívánta megoldani a cigánytelepek és a „nem fejlesztendő külterületi lakott helyek” problémáit, hogy az ott élőket a „fejlesztendő külterületi lakott helyekre”, és a kiüresedésnek indult aprófalvakba terelte. Ezzel párhuzamosan vonták ki a kistelepülésekről az oktatási és egészségügyi intézményeket, kerültek mind távolabb a gazdálkodó szervezetek központjai, vagyis egyre periférikusabb helyzetbe szorultak az aprófalvak, egyre inkább magukra maradtak súlyos belső — bár jórészt kívülről gerjesztett — konfliktusaikkal. E folyamatok szerencsétlen, ugyanakkor a rendszer logikájából (azaz logikátlanságából) következő összetalálkozásának különösen káros következményei lettek, mert romboló hatásuk után az aprófalvak túlnyomó többsége számára nem maradt meg a talponmaradás esélye.

Az összekötő szálaokról az *egyedi vonásokra*, „A” sajátos helyzetére térve azt mondhatjuk, hogy „A” a szerencsés aprófalvak közé tartozik. Szerencsés, mert épen maradt néhány szép, régies parasztház a községben, mert gyönyörű, erdős, hegyes-völgyes vidéken fekszik; ezér a megyei múzeum egy tájházat alakított ki az egyik szép portán, amelyet — ráadásul — nem a szokásos módon kívánt működtetni. A kiállítászerű berendezés helyett egy alkotótábor működtetését tették lehetővé, miután felújították a hajdani „kúriát” is. A városokból érkező, a népművészet, vagy tágabban: művészetek valamelyik ága iránt érdeklődő fiatalok valamennyier az alkotótábor közvetítésével kerültek „A”-ra; közülük az első, aki le is telepedett, a levelel írója volt. Nehéz és tán hiábavaló is volna egy olyan szociológiai kategóriát keresnünk, amely alá valamennyi városból érkezett fiatal családot besorolhatnánk. Az talán közös sajátosságuk

hogymindannyian érzékeny „útkeresők”, akiket rossz közérzetük, választott hivatásuk küzdőterében szélre szorított helyzetük, a számukra ellenszenves városi környezet és „harcmodor” készítetett arra, hogy alternatív életformát válasszanak.

Nándor írásaiból az is kitűnik, hogy a letelepülők egy része (2-3 család) nem szakította el a városokhoz fűző szálak közül az egyik legfontosabbat, hiszen városi lakásaikat megőrizték. Sőt, az ottani magas bérleti díjak lehetővé teszik számukra, hogy — legalább részben — kivonják magukat a helyi munkaerőpiac szorító szűköségének hatása alól azzal, hogy megélhetési költségeik nem kis hányadát a városi lakás fedezi.

S akiknek nem volt ilyen szerencsájük, többségükben azok is jelentős indító támogatáshoz jutottak: Nándor pl. évekig lakott úgy az akkor még tanácsi tulajdonban lévő házban, hogy a villanyszámláját sem kellett kifizetnie. A levelekben bőven találhatunk adalékokat az állami és családi pénztárcák adományairól. Mégis: szegényes életformával kell e családoknak szembenézniük, ha a támogatás csak egyszeri, indító segítségnek bizonyult. A levelek írójának családjáról túlzás nélkül mondhatjuk, hogy szegény. Hogy a betevő falatért is napi küzdelmet kell folytatnia.

A letelepedés feltételei és körülményei között meg kell említenünk a falusiak befogadókészségét is. Az „A”-i parasztok türelmessége, a többé-kevésbé régen beköltözők egyfajta meleg nyitottsága, az agresszív és exkluzív ítélezések hiánya mindkét említett csoportnál éppúgy feltétele a letelepedésnek, mint a valamekkora induló tőke, bárholonnan érkezzen is egy család vagy egyén. Ahogy Nándor említette egy beszélgetésünk során: „Itt elfogadtak olyannak, amilyen vagyok. Normális embernek tekintettek, míg „Ö”-ben (egy „nagy” és „gazdag” falu a Szigetközben), ahol gyerek voltam, bolondnak tartottak. Ez volt Debrecenben is az egyetemen.

Konfliktusoktól természetesen az „A”-i élet sem mentes, mint ahogy a hatalom dimenziója sem zárható ki az itt lakók kapcsolataiból. Ez tükröződik a „faluvezető” szerepét felvállaló fiatalember és Nándor viszályában, amellyel kapcsolatban természetesen nincs jogunk állásfoglalásra, ítélezésre.

Végül az egyre súlyosabbá váló országos válság „A”-i megjelenésére szeretném felhívni a figyelmet. Mindenekelőtt a munkanélküliségre, a megalázóan, szinte már destruktív módon alacsony bérekre, amely az egész „A”-ból belátható régióra jellemző — legalábbis Nándor szemszögéből.

Láthatjuk: erdélyi menekülőkkel is találkozhatunk immár az aprófalusi társadalmakban.

Mindez méginkább világossá teszi azt a nemigen emlegetett tény, hogy az aprófalvas régiók nemcsak a szegény, csúnya, már-már elviselhetetlen terhet jelentő hálátlan „szegény rokon” szerepet játsszák jelenünkben és játszották az elmúlt 20 évben. Ha „pozitív hősök” nem lehetnek is a kistelepülések, jórészt rajtuk kívül és felettük álló okok miatt, nem lebecsülendő az a szolgálat, amelyet azzal végeznek jó néhány éve, hogy menedéket nyújtanak a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből önként és reménykedve, vagy jobb híján, esetleg kényszerűségekből érkezők számára. Remélhetőleg ez is kitűnik az itt következő, jegyzetelt levelekből.

„A”, 1989. január 10.

Jegyzetek

Kedves K!

Úgy alakult, hogy kifecamítottam a bokám, így ráérek hosszabban beszámolni az itt történetekről. Először is szűkebb csalámról: Teri¹ nem változott semmit, továbbra is szorgalmas, türelmes, édes leány. A gyermekek megnőttek: Juli négy és fél éves, Balázs három, januártól már óvodába jár. Rosszak mint az ördögök, szófogadatlanok és kreatívak. Juli allergiás mindenre, ami falun előfordul. Ez sok kellemetlenséggel jár, de szerencsére nem súlyos. Majdnem négy éves volt, mire kiderült, hogy mi a baja. Ezt is annak köszönhetjük, hogy egyszer hét végére lett beteg, és az ügyeletet kellett kihívni. Éppen egy olyan orvos ügyelt, aki még sohasem látta Julit, de már mikor a konyhában vetkőzött, és hallotta a köhögését, mondta, hogy „nem hörghurut ez kérem!” Mert hogy addig mindig hörghuruttal kezelték. Ő meg beadott egy injekciót, és azonnal eltűnt a „nátha”.

Én kissé öregszem, már harminckettő lesek lassan. Hét éve, hogy ideköltöztem.

A megélhetésért roppant változatos harcot folytatunk, csökkenő sikerességgel. (Ld. külső körülmények!) Sok mindent termelünk meg mi magunk, van hét kecskénk, nyulak, kacsák, tyúkok, a kert mindent megad, ha el nem feledkezünk róla. Szoktunk disznót venni vágásra, a kecské húsát meg lefagyasztjuk vagy szalámit csinálunk belőle. Van egy 300 literes hűtőládánk, ami nagyon megkönnyíti a gazdálkodást. Teri mamája vette nekünk két éve. Felesleget így nemigen termelünk. 87-ben nyulakat tenyésztettem, de igen csökken a haszon és nagyon nehéz takarmányt szerezni úgy a boltból mint a tsz- től. A boltban általában nincs, de ha van is, olyan drága, hogy csak ráfizetés van a húson, ha azt eteti föl az ember. A tsz-nél kedvezményes ára van a takarmánynak, de csak tagok részére adnak

¹ Teri a levél írója életének párja. 1983 óta lakik „A”-n, amikor 3.000 (háromezer) Ft-ért megvette a pásztorházat. „A”-ra költözése előtt Budapesten élt édesanyjával és húgával, egy két és félszobás lakótelepi lakás fél szobájában. Érettségizett a Képző- és Iparművészeti Szak-középiskolában, azután népi iparművészeti tárgyak készítésével kezdett foglalkozni. Így került az „A”-i alkotótáborba. Az „A”-ra vonzó tényezőkkel nem állott szemben semmi, ami Budapesten marasztalta volna: a Főiskolára nem volt reménye bejutni, legfeljebb butikokba szállíthatott volna bőrúrutat annyi pénzért, amennyi a fővárosban a megélhetéshez is aligha lett volna elég. Más oldalról: nemhogy az önálló családalapítás feltételeinek megteremtésére, de egy felnőtt ember számára nélkülözhetetlen elkülönülésre sem lett volna módja édesanyja lakótelepi lakásában.

el, úgyhogy én gyakorlatilag csak illegális úton juthatok hozzá. De azért hozzájutok.

Eddig csurrantak-cseppentek különféle pénzek, amikből megéltünk. Teri olykor bőrzöget*, persze nem sok ideje jut rá. Az én bevételeimet egy kis fafaragás, zsuppolás** különféle alkalmi munkák adták. A zsuppolás különösen jó volt. Három nyugdíjas (P. Józsi bácsi, I. Ádám bácsi, Cs. Andor bácsi) Simon és én voltunk a brigád. Volt olyan ősz, hogy két hónap alatt hatvanezer forintot kerestünk fejenként ('86-ban). Ebből vettem meg a házat, amit addig a tanácstól béreltünk. 80.000 Ft-ra becsülték, felében állapították meg a vételárat (mert a ház „lakott” volt), de mivel készpénzzel fizettem, végül csak 26.500 Ft-ba került. A zsuppolásnak az új adórendeletek vetettek véget. Nincs és nem is lesz iparengedélyünk, és így a megrendelők nem tudnak nekünk fizetni. '88-ban mint „zsuppkéve eladók” kaptuk meg a munkabérünket. Na meg más problémák is voltak, P. Józsi bácsit pl. a gyerekei folyton piszkálták, hogy „nem szorul ő rá arra, hogy zsuppolni járjon ...”, így aztán az öregek is letették a sarlót.

A fafaragás örökös félelem. Nincs megbízható piac, nincs faanyag, adóval nem éri meg. Így viszont mint fafaragó is kiszorulok mindenhonnan. Nagy veszély nincs, mert az állatok, a kert, stb. mellett nem marad sok időm. Azért próbálok munkát keresni. Soha jobbkor, mert munka az nincs. Ha tetszik, ha nem, négernek kell maradnom. Munkáim persze vannak, csak a bizonytalanságot kell elviselnünk. A másik: bármilyen munkahelyet találnék, nem keresnék annyit, hogy az eddig általam végzett munkákat pénzért csináltassam meg.

Azért élünk, ahogy lehet. Sétálgatunk a gyerekekkel, sokat alszunk, néha nagyokat játszunk, kirándulunk.

Mi történt a faluban?

Ami talán a legfontosabb: elkészült a víz-

* bőrből készült népi iparművészeti tárgyakat készít.

** zsupptető (rozsszalmából készült tető) készítése és javítása különböző tájházak, skanzenek megrendelésére.

mű. Három községet köt össze, minden háznak 35.000 Ft-ot kell befizetni (részletre). A víz az elején nagyon büdös és vasas volt, de mára már iható. 87-ben új bolt -kocsma épült a régi putri helyett. Jelenleg zárva, boltoshiány miatt. Amúgy a légtére nagyobb, sok ablaka is van, de az ellátás továbbra is gyenge. A múzeum² amilyen volt. Simon³ a gondnok, táborvezető. Egyre fiatalabb csoportokkal, családi alapon (lehetőleg nejevel párban) szervezi a táborokat úgy, hogy az önköltség biztosítva legyen, de az én megítélésem szerint az egész egy óriási infantilizmus. Simon egyébként a harangozó, az Egyesület elnöke, az összes (zártkörű) rendezvény szervezője, vérvnyomást mér és sramlizenét szerez.

Az „A²i Közművelődési Egyesület” tavaly alakult meg, néhány régi „A²i, jó pár újonnan betelepült és sok megyeközponti taggal. Mi nem léptünk be, de nem is igen hívtak. Az „A²iak közül mostanában sokan kiléptek, mert amikor kukoricát kellett kapálni (vállaltak a tsz-ben hibridkukorica földet részesben, hogy a pénz majd az Egyesület pénztárába megy), akkor csak ők értek rá, a városiaknak soha nem volt idejük.

Simonék nagyon aktív, fontos fiatalok. Iszonyú hévvel vetették bele magukat a helyi (nemcsak „A²i) társadalmi életbe, és igen sikeresen. Fontos emberek lettek. Bennünket sajnós utálnak, és ez kölcsönös. Egyetlen mentségünk, hogy nem mi kezdtük. Így aztán már nemcsak engem nem hívtak a táborokba faragni, de ha bőrös kellett, akkor Teri helyett is másnak szóltak. Anyagilagez nem volt olyan nagy veszteség, mert Teri annyit bőrözik itthon, amennyit csak a gyerekek meg a háztartás stb. mellett tud, és ebből több pénzt tud kiárusítani vásárokbán, mint amennyit a táborban kapott volna. A nagyobb baj az, hogy azt is Simon ítéli meg (praktikusan mindenképpen, de előljáróként talán hivatalosan is), hogy kaphatunk-e segílyt vagy nem, s hogy

² A községben működő tájházat 1981-ben adták át. Egy hajdan törzsökös, református magyar család birtokában volt a ház és a porta, mielőtt az építési tilalom miatt eladták, és a szomszéd megye székhelyére költöztek volna a hatvanas évek második felében.

³ Simon Budapestről költözött „A²ra feleségével, és két gyermekével 1984-ben. Akkoriban elsősorban fotózással foglalkozott, „A²t ő is az alkotótábor révén ismerte meg. A megyei múzeum igen jelentős támogatásával újjították fel azt a lakást, amelyben jelenleg is lakik családjával. Felesége női szabó kisiparosként dolgozik. Simon volt már a körzeti kultúrház igazgatója, jelenleg a tájház gondnoka, és egyben az alkotótáborok szervezője, hírek szerint ő az egyetlen jelölt az esedékes helyhatósági választásokon. (Jelenleg a falu előljárója.) Neki köszönhető, hogy létrejött az „A²i Közművelődési Egyesület, amelynek keretében a nyári táborokon kívül hét végi programokkal is igyekeznek a községbe invitálni a városok népi iparművészet iránt érdeklődő fiataljait, változó sikerrel. A falusiak a vízmű megépülését, az út befejezését (a köves út csak a falu feléig húzódtott) és egyáltalán: minden pozitív változást kapcsolatba hoznak aktivitásával, nem alaptalanul.

egyáltalán ki kaphat. Így aztán természetesen mi nem kapunk, s az indoklás: nekünk nem jár és kész. Viszont sokat szerepelnek TV-ben, rádióban, újságban, ők a mi megmentőink (t.i. falué.)

Láthatóan elfogult vagyok ... (így őket személyesen kell megtapasztalni).

Az emberekről, sorra végig a falun:

K. Mari⁴ élete párjával kettesben él, lányai eltűntek erre-arra.

M. Bözsi⁵ néni meghalt, háza üresen áll. Két lánya el akarta adni, már a vevő is megvolt, már ki is fizették a ház árát, mikor a harmadik lány megjelent — ő Budapesten él —, megváltotta a testvéreitől, visszaadta a vevőknek a pénzt, így most az övé. Ritkán jár le, akkor tesz-vesz valamit a kertben, aztán eltűnik hónapokra.

H. Árpiék⁶ megvannak, az asszony a tsz-be jár a tehénistállóba a lányával együtt, a legújabb hírek szerint ő lesz a boltos. A nagy fiú rendőrnek tanul. R-ék⁷ csendesen éldegélnek, még száz évig. Kovács Peti⁸ tataroztatta a házát, gyönyörű fehérre van meszelve, pompázatosak a festett vakolatdíszek, készül a központi fűtés. Kovács Janinál⁹ örökké pusztuló tehenek, ló, autó és két feleség: egy a szomszéd faluban s a régi itt. El tudod képzelni azt a képet, amikor Jani ül az asztalnál, borozgat, szól a zene, és a két asszony egymással táncol? (Újévkor láttuk, mikor köszönteni mentünk.) Egyébként ő is szabadúszó, a régi romokban laknak, egyéves kisfiuk náluk van, a nagyfiú pedig az előző feleségéhez költözött. (A kislányt már előbb elvitte az anyja.) J-ék¹⁰ nem változnak. Mindenki él és dolgozik változatlan erővel. Úgyhogy él a gazdaság is. Az ifjabb J. Tibor fia mezőgazdásznak vagy gépsznek tanul, ő lesz a tsz vezető embere, a lány pedig egészségügyi szakközépbe jár. Ko-

⁴ Cigányasszony, a falu kanásza. Párja csordás. A hetvenes évek közepe óta laknak „A”-ban.

⁵ Bözsi néni és családja a helyi gazdátársadalomhoz tartozott. Gyermekei városokba költöztek, férje halála után évekig élt egyedül.

⁶ H. Árpád negyvenes éveinek végén járó férfi. Kora gyermekéveit „A”-ban töltötte, mert édesapja az ötvenes években párttitkár volt a faluban, annak előtte pedig cseléd az „A”-i uradalomban. Mivel párttitkárként erősen kompromittálódott az apa, a család a megyeközpontba költözött. H. az uránbányában dolgozott, ahol 39 éves korában nyugdíjazták súlyos szilikózis miatt. „A”-ra költözött családjával, és a tehenészetben dolgozott. Nyár óta ő a boltos-kocsmáros, közmegelegedésre.

⁷ R. az egyik legtekintélyesebb gazda volt a faluban 21 holdas birtokával. Az ötvenes évek közepén megalakuló tsz-be nem lépett be, egyike volt a kuláknak bélyegzeteknek, így aztán, ha csak alkalmat találtak rá, megszegényítették, zaklatták. 1956-ban őt választották meg a Nemzeti Bizottság elnökévé. 1957-ben kijárta, hogy a Földhivatalnál szerzett bizonyítékok alapján újra születhetett az erdőbirtokosság, a gazdák közös birtoklásának keretét adó intézmény. A második tsz-szervezési hullámban azonban már ő sem maradhatott kívül a „csoporton”. Nyugdíjba kerüléséig megbecsült tagja volt a tsz-nek, brigádvezetőként. Egyetlen lánya született, akit az ötvenes évek elején mezőgazdasági technikumba küldött. Többször kísérletet tettek rá, hogy elköltözzenek, de végül csak leányukat küldték. Jóval a hetvenes túl is jelentős mennyiségű pénzzel és élelmiszerral támogatta még városban lakó unokáit is. 1989 nyarán meghalt.

⁸ Kovács Péter harmincas éveiben járó fiatalember. Cigány származású édesapja a hetvenes évek közepén telepedett le a faluban. Az újonnan beköltözött családok közül a Kovács család egyike a legsikeresebbeknek. Mindhárom felnőtt fiú Péter, Jani és Pali házat vásárolt a faluban, gazdálkodnak.

⁹ Kovács Jani maszek gazdálkodó évek óta. Semmiféle támogatást nem kap a tsz-től, mégis eredményesen gazdálkodik (bár gyakran elpusztul egy-két borjú nála). Lecserélte a Trabantját, a levél születése óta kezdte el tataroztatni a házát.

¹⁰ J-ék a múlt század második felétől teret nyert német nemzetiségű, katolikus, nyelvilag és a kultúra más területeinek tekintetében is szinte teljesen asszimilálódott gazdarétegnek a faluban maradt képviselői. A fiatalok, Tiborék sem mentek városba, az idősebbekkel egy háztartásban gazdálkodnak. Mindkét generáció — és a tudósítás szerint feltehetőleg a legifjabb, harmadik is majd —, a tsz-ben találta meg számításait. Családi gazdaságukban a tehéntartás, és a terjedelmét tekintve változó dísznőhízlálás mellett részes művelés, nyuláztatás, dohánytermesztés vagy más, konjunktúrális ágazatok is megjelentek időszakosan mint a tőkét gyorsabban forgató vállalkozások.

vács János¹¹ bácsi is a régi: minden rokonával haragban van. Felesége örökké sír, ha itthon van, mert évek óta csak „eltávozásra” jön haza néhány napra valamelyik szanatóriumból vagy kórházból. A szép régi koszosból fura új házat csináltak. János bácsi profi paraszt lett. Tehén, ló, jó bor: közös pincéje van a Pali fiával, de míg Pali borától elhanyagol magad, az öreg bora olyan, hogy akárkit megkínálhatsz vele. A vörös is és a fehér is. Nagy Józsi¹² bácsi meghalt régen rákban. Felesége most cserél Gyuri fiával házat. Az istállóban tehének, borjak, a fiatalok költöznek ide, és Bori néni az ő kicsi házukba.

A múzeum melletti házban egy nyugdíjas pesti tanítónő lakik. Néhány éve költöztek le, hogy közel legyenek a szomszéd faluban lakó lányukhoz és támogassák őt, de a férje hamar meghalt a jó levegőn. De azért az aszony teszi a dolgát és szorgalmasan készül, hogy (halála után) átadja a birtokot.

Juli¹³ néni semmit sem változott, fáradhatatlanul dolgozik és pletykál. Tartja velünk a jószomszédságot, KGST-alapon. Ezután a „deviánsok” két háza következik — vagyis a mieink —, egyik sem túl fényes. Mióta nem jártál itt, van vizünk bent a konyhában, Teri házának pedig megcsináltuk a tetejét, mert ázott és megroggyant a hátsó fal.

Az utolsó ház ezen a soron az M. ház: igen kalandos dolgok történtek ott a nyáron. Egy erdélyi nemesi családból származó óvónő, tornatanárnő vette meg, nagy hévvel kitakarított, meszelt, berendezkedett szerényen, sokat hazudott, majd két hónap után örökre eltűnt. Valahol a Rómain találták meg a személyi igazolványát: állítólag kábító volt, és valutás kuncaftjai voltak: ő felvette tőlük a forintot, azok meg remélték, hogy márkára váltja a pénzüket. Ez utóbbi rendszerint elmaradt. Voltak neki furcsa dolgai, annyi szent. Egyszer pl. kaszálók a kert aljában, felnézek, és ott kapál előttem félmeztelen. Majd elkaszál-

¹¹ Id. Kovács János cseléd múltú, idős cigányember. Állami gazdaságok dolgozójaként volt uradalmi pusztákon élt, mindaddig, amíg a hetvenes évek közepén „A”-ra nem költözött. A kezdetektől fogva napjainkig gazdálkodott, elsősorban tehéntartással, alkalmanként — kiegészítő jelleggel — sertéshízlalással foglalkozott. Igen sikeresen kapaszkodott meg a család. Nevüket „magyarosították”. Mindhárom fia a faluban vett házat.

¹² Nagy Józsi bácsi is egy cigánytelepen született. Ő is volt cseléd, dolgozott állatgondozóként, és lakott állami gazdaságok majorjaiban. „A”-ra először albérlőként költözött, majd házat épített. A *saját, új* háznak éppúgy szimbolikus, a polgárjog elnyerésére irányuló jelentősége volt, mint annak, hogy nevét ő is „magyarosította”. Míg bírta, ő is gazdálkodott, tehéneket, lovat tartott, disznókat hízlalt. Jelenleg három gyermeke lakik a faluban, közülük az egyik szakmát is tanult.

¹³ Juli néni idős özvegyasszony. Menekült magyarként került a háború után „A”-ba. Férje gazdálkodó volt. A hatvanas években vásárolták meg azt a házat, amelyben jelenleg Juli néni lakik, azidőig a faluhoz tartozó cselédsor lakásainak egyikét lakta a család. Három fia közül egyből katonatiszt lett, kettő szakmát tanult, de egyik sem lakik a faluban. Ketten a távolság, építkezéseik gondja miatt, a közelebbi városban lakó pedig betegsége okán látogat viszonylag keveset „A”-ra.

tam a lábam. Meg volt, hogy félpucéran szök-
décselt a patak partján és közben kurjongatott.
De azért kedves nő volt, én sajnálom, hogy el-
tűnt innen. Valahogy beleillett az itteni képbe.
Most egy pesti pár lakik a házban: a férfi szá-
mítástechnikus és csak munkáért jár fel, a nő
rokkantnyugdíjas, ő örül, hogy él. Volt egy
olyan súlyos balesete, hogy szegénynek be-
szélni is újra kellett megtanulnia.

A falu végétől folytatom, jó? O. Józsi¹⁴ bácsi
meghalt. Felbukott motorral. Szegény felesé-
ge alig tud járni is, de azért szépen tartja a há-
zat. A lányuk az ország másik csücskéből jár
hozzá, gyakran itt van, úgy hírlík, hogy talán,
ha nyugdíjban lesz, ide költözik a férjével. El
is hiszem, mert nagyon összetartó, rendes csa-
lád. N.-ék¹⁵ nem változnak. T. Mari¹⁶ néni
olyan örült mint volt, talán kicsit örültebb. El-
őre, a fűtetlen szobába új bútort vett, a hátsót
meg rohasztja tovább. Minden a szoba köze-
pére van zsúfolva, mert a falak feketék és csu-
rog a víz róluk. Egyszer áthívott, hogy szerel-
jem meg a villanyát, mert nem égett. Na ez
nem volt csoda, mert a falban még a drót is
el volt rohadva, úgyhogy mondtam neki, hogy
hívjon szakembert. 40 éve egész nap, télen-
nyáron ég nála a tűz, és forr egy óriási fazék
víz, hogy leforrázza a darát vagy az akármit,
amit levisz a régi romos házukhoz az állatok-
nak. Tehenet már nem tart, de idén megint
vannak disznói, hogy legyen mivel feletetni a
kukoricát meg a krumplit, amit termel.

K-ék¹⁷ is tataroztatták a házat, szépecske,
fehér. M.¹⁸ néni nagyon beteg volt, kórházban
volt sokáig, de aztán meggyógyult és most dol-
gozik mint régen. Összel beköltöznek a város-
ba, ott is van egy házuk, amit időközben vet-
tek. Az „A”²i házukat egy haverom vette meg
450.000 Ft-ért. Nagyon megérte a srácnak,
mert az egy nagyon jó ház, és még a padlásge-
rendák is fehérre vannak meszelve. A srác kb.
velem egyidős. Szabadúszó, egy időben cipő-

¹⁴ O. József magyar menekültként érkezett 1945-ben „A”-
ra. Paraszt volt előző otthonában, itt is az akart marad-
ni, s maradt is 1955-ig. Az ötvenes évek elején R. bácsi
mellett ő volt a falu másik kulákja, pedig nem saját
földjei, hanem a tanácstól bérelt földek juttatták a 20
holdon felüli kategóriába, s ráadásul ezt a birtokot nem
szűk családjával művelte, hanem házasságával, az
édesanyjával és édesanyja özvegy testvérével, valamint
az akkortájt felnőttsorba lépett unokafivérével együtt.
A maga és bátyja gyermekével ugyanis ennyien alkot-
tak egy többpólusú, összetett háztartást. Önálló tsz két-
két éven keresztül működött „A”-n, 1955-56-ban és
1959-60-ban. Mindkettőnek Józsi bácsi volt az elnöke.
Haláláig köztisztelőnek örvendett a faluban.

¹⁵ N.-ék idős emberek, túl a hetvenedik életévükön. Az
„A”-i törzsökös gazdaréteghez tartoznak, annak elle-
nére, hogy N. kőművesként ment nyugdíjba. Családi
gazdaságukat az „A”-ban szokásos vegyes, hagyomá-
nyos keretekben működtették. (Szarvasmarha + sertés
+ baromfiak + takarmánytermesztő növénytermel-
és.)

¹⁶ T. Mari néni szerencsétlen sorsú nyugdíjas asszony. Ő
is magyar menekültként érkezett a háború utolsó hó-
napjaiban „A”-ra családjával. Többé-kevésbé kény-
szerből feleségül ment az akkor legmódosabb fiata-
lemberhez, az egyik törzsökös magyar református
család egyetlen gyermekéhez. Nekik is csak egy lá-
nyuk született, aki azonban súlyos értelmi fogyatékos.
Férje, aki 1981-ben meghalt, utolsó éveiben szintén
fúrásán viselkedett. Elhúzódtott, rongyokban, lábbeli
nélkül járt, szülei düledező házában aludt, csak a jó-
szágokkal törődött, csak közöttük érezte jól magát.
Holtan is az istállóban találták meg. T. M. néni erejé-
hez mérten igyekszik talpon maradni, s ez talán — bi-
zonyos határok között — sikerül is neki.

¹⁷ K.-ék fiatal emberek a gazdasáron, alig túl az ötvenen.
A férfi anyai ágon a református magyar gazdaréteg le-
származottja, az asszony is református magyar, a
szomszéd községből jött „A”-ra menyecskének. Mivel
a férfi édesapja elesett a második világháborúban, és
özvegy édesanyja egyedül nevelte két gyermekét, a
családnak nem volt annyi tőkeereje, hogy a fiataloknak
a városban való letelepedéséhez biztosítsa a szükséges
anyagi háttérrel, ami általában nemcsak a városszéli
vagy az agglomerációs gyűrűben álló családi ház meg-
építését jelentette, hanem a falun maradt idős családta-
gok hosszútávú pénzügyi és természetbeli támogatását.
K.-ék kísérlete nem sikerült, nem tudtak a városban
megkapaszkodni. Visszajöttek, a férfi az erdőszelvényben,
az asszony tanácsi dolgozóként talált munkát, illetve
alkalmanként szakácsnői megbízatást is vállal az alko-
tótábor lakói részére. Leányuk vegyipari szakközép-
iskolát végzett.

¹⁸ M.-ék cselédek voltak az „A”-val szomszédos község-
hez tartozó grófi uradalomban. Még a háború alatt épí-
tették szóbanforgó házukat a gazdasáron, ahol igazán
egyenrangú félként élték le életüket, hála alázatos szor-
galmuknak. Családi gazdálkodásuk sem jellegében,
sem eredményességében nem különbözött a gazdámül-
tű családokéitól, de a társas kapcsolatok rendszerébe
kevesebb szállal kapcsolódtak, mint a törzsökös pa-
rasztok.

ket gyártott Kisörpusztán¹⁹ de túl jól csinálták, és nem tudták eladni. Most "takarítónő" Svájcban. Annyi pénzt keresett néhány hónap alatt, hogy meg tudta venni ezt a házat. A felesége angol tanár néni, erdélyi lány. Majdnem sírva fakadt a gyönyörűségtől, mikor meglátta a házat, meg a kertet; állítólag az ő házuk is efféle volt Erdélyben. A szüleit is le akarja majd hozni. Nekik van pénzüik, a srác örökölt 1.200.000 Ft-ot, abból vett lakást Budapesten, úgyhogy azt akarják kiadni az IBUSZ-nak, ha leköltöztnek.

Ő. Gyuri²⁰ bácsi meghalt végre. Szegény nagyon sokat szenvedett, már évek óta élőhalott volt: túl erős volt a szervezete, nem tudott meghalni. Ibi néni, a felesége azóta könnyebben van, de ténén évek óta nincs már sem náluk sem M.-éknél.

I.-ék²¹: Palinak abba kellett hagyni a kom-bájnozást, a napraforgóvegyeszer tönkretette a szívét. Nagyon sokáig betegeskedett, aztán házi fűnyíróval szétvágtá a lábát. Most viszonylag újra egészséges, a tsz.-nél komisszár. A felesége brigádvezető az új fejős tehenészetenben. Az öregek a régiek: még mindig a kilencvenedik éve felé tartó nagymama a főnök. Fantasztikus energiával dolgoznak: új pincét építettek, jó meló volt, én is ott voltam. A házuk is fejlődött, hatalmas nyúlistállót ragasztottak hozzá: nagybani nyulászat. Disznót ők sem hízlalnak már, csak saját fogyasztásra. Viszont: hatszobás nyaraló a Balatonnál! Tőke!

P.-éknél²² semmi változás, s a régi lendület töretlen. Tehenek, nyulak, disznók; már csak ők tartanak nagyban disznót ezen a soron. Z.²³ bácsi meghalt, a mama egyedül maradt, tehén már nincs. Z. néni időnként panaszkodik, hogy „fáj a lába”, de hát egy olyan iszonyú nagy területet művel, amit csak körbesétálni is elég lenne. Másnak már attól is megfájdulna a lába, nemhogy miután végigkapálta.

A következő házból egy rémhír hallatára V.-

¹⁹ Kisör pusztá a Káli-medencében van, mindössze néhány házzal. Utolsó helyi lakója a tréfás, vígkedélyű Gizi néni nemrégiben meghalt. Így már csak a betelepült fiatalok lakják.

²⁰ Ő.-ék is a német származású gazdatársadalomba tartoztak. Tsz.-tagok voltak, az „A²”n szokásos hagyományos, vegyes családi gazdaságot működtették, amíg erejükkel tellett. Leányuk városi tanítónő, unokájuk is a városban lakik: agronómus abban a tsz.-ben, amely időközben akkorára duzzadt, hogy „A²”tól a városig ér.

²¹ I.-ék a már említett J.-ék mellett a kimondottan sikeres, kulcshelyzetű családok közé tartoznak. A fiatalok itt is a családban maradtak, mindkét korosztály tsz.-tagként dolgozott, illetve dolgozik jelenleg is. A két leány egészségügyi szakközépiskolába jár. Sikeres vegyes gazdálkodást folytatnak ma is. Ők is, mint J.-ék és a szomszédokban P.-ék (a harmadik kulcshelyzetű család), első sorban a tsz.-ben szerzett információk alapján, a hagyományos ágazatok fenntartása mellett, időszakosan belefognak gyorsabb megtérüléssel, ezáltal nagyobb jövedelmezőséggel kecsegtető vállalkozásokba.

²² P.-ék is a legtekintélyesebb „A²” családokhoz tartoznak. (Ez már a múltban is így volt, mert P. bácsi édesapja az utolsó ciklusokban bíró volt.) P.-ék az ötvenes évek elején nehezen boldogultak, a többi gazdacsaládnál talán kicsit nehezebben, mert az asszonynak nagyon súlyos TBC-s fertőzése volt, s betegsége még azt a keveset is elvitte, ami a beadások után maradt. P. az erdészetbe és Sztálinvárosba járt dolgozni, majd 1955-ben — sokak megkönnyebbülésére — ő lett a tanácselnök. A közigazgatási összehasonlások után a tsz.-ben volt párttitkár, majd brigádvezető, nyugdíjba vonulásáig. O. bácsival együtt (ld. 14. jegyzet) igen nagy szerepe volt abban, hogy az ötvenes évek durva túlkapasokkal tarkított, keserves korszakát a lehetőségekhez mérten toleráns, szakszerű, parasztszóló légkör váltotta fel. P. bácsi egyik lánya a J. családban menyecske, tehát a faluban lakik. (Ld. 10. jegyzet.) Másik lánya adminisztrátorként dolgozik a szomszédos óriás-tsz.-ben, és az oda tartozó tizegynéhány község valamelyikében lakik. Fia agronómus, és annak a tsz.-nek az egyik falusi alközpontjában él, amelyben P. bácsi és felesége dolgozott a nyolcvanas évek közepéig.

²³ A Z. család is törzsközzé lett német eredetű gazdareteghez tartozott „A²”-ban. Tsz.-tagok voltak, családi gazdaságukat a faluban szokásos módon üzemeltették.

ék kiköltöztek (az terjedt el a faluban, hogy a tanács 200.000 Ft-ért akarja eladni azt a házat, mert az tanácsi kézben volt), nem tudni, honnan eredt a hír. Erre V-ék gyorsan megvették C. házat 65.000 Ft-ért, az ő házukat pedig egy budapesti fiatal házaspár vette meg a tanácstól, végülis 90.000-ért. A fiú költő és drámaíró, amatőr színházat csinál, abszolút deviáns. A felesége gyógytornász, eddig gyesen volt, most munka nélkül. Van egy hároméves gyermekük. Azt mondták, ez az utolsó kísérletük Magyarországon.²⁴ (Pesten nem tudtak élni, nem bírta a lelkük.) A helyzetük annyival jobb a miénknél, hogy van autójuk és Pesten egy házrészük meg egy másik lakásuk, eladható, értékes bútorokkal. No meg a tehetős szülők támogatása. A lány kedves, nagyon katolikus és segítőkész, ő könnyen beilleszkedett. A fiúnak kicsit nehéz a természete: túl őszinte.

Templom: jelenleg klub, faluház, templom, ping-pong szoba, orvosi rendelő. Hátul előljárói lak és női szabó. Az egész épületet kívül-belül tatarozták, hófehér és szép lett.

D.-éknél semmi változás.²⁵ Zsófi²⁶ néniék elköltöztek a városba, és Gyula bácsi hamarosan meg is halt. A házat egy fiú vette meg, aki a megyeszékhelyen lakik. A fiú költő, landartos, traktoros, jelenleg levelezőn a Műszaki Főiskolát végzi. Az egész házat szétszedte és óriási pénzekért újjáépítteti, olyasmis lesz, mint egy kicsi klasszicista kúria. Szülei segítik, egyelőre magányos farkas, abszolút deviáns. (Bár traktorosként — földgépek! — valószínűleg hamarosan sikerül hangot találnia mindenkivel.)

Zs.-ék²⁷ autót vettek, azzal járnak kukoricát lopni. Igen jól megvannak, a fiuk katona, a lányok jelenleg munkanélküli, mert elbocsátották a cipőgyárból munkahelyi lopások miatt. (Lopott vagy 10 pár csizmát, amit itthon találtak meg nála, mikor kijöttek "házukatni".)

Laci bácsiéknál²⁸ hol az egyik, hol a másik öreg beteg, de mit sem változtak, olyanok

²⁴ Azóta megszületett a család második gyermeke, úgy-hogy az édesanya GYED-en van.

²⁵ Gyermektelen fiatal házaspár a „gazdasor” és a huszas években épült „új sor” között. Az asszony mondhatni helyi származású, szülei pásztorok voltak, hol „A²-n”, hol a szomszéd községek valamelyikében. Édesanyja és három testvére él jelenleg a faluban. A férfi nem helybéli származású.

²⁶ Zsófi néni férje, Gyula bácsi uradalmi bognárként kezdte pályafutását egy „A²-val szomszédos, majd az „A²-i uradalomban, de mindig dolgozott falusi megrendelőknek is. Mint M.-ék (ld. 18. jegyzet), ő is már a háború alatt megvásárolta azt a házat, amelyben mindvégig élt „A²-n. Egész életében bognár volt, hol kisiparosként, hol tsz-dolgozóként, s emellett gazdálkodott más vidékről, szegényparaszti családból származó feleségével. Ők is olyan családi gazdaságot működtettek, mint a gazdamúltú családok. Talán nem véletlenül állott Zsófi néni híresen fukar asszony hírében, aki alkalomadtán nem röstelt hajnalban vámot szedni a határban (amellett, hogy ő volt a falu „uzsorá-sa”): a mindenáron való gyarapodás, a lépéstartás kényszere gyakran készítette hasonló "megoldások" választására a szegény sorból indulókat.

²⁷ Zs.-ék segédmunkások a város egyik üzemében. A nyolcvanas évek elején költöztek ki „A²-ra, a gazdálkodási lehetőségéből adódó gyarapodás reményében és az olcsón vehető ház lehetőségét megragadva.

²⁸ Ó. Laci bácsi testvére néhai Ó. Józsi bácsinak (ld. 14. jegyzet), s a két család egészen a gyermekek szárnyra bocsátásáig egy fedél alatt élt. Ó. Laci bácsi volt az idősebbik testvér, aki fiatal korában még Dél-Amerikában is szerencsét próbált. Kicsi testi hibája miatt (egyik lábára sántít) iparos mesterséget tanult (cipész volt, és ma is suszterol titokban), de amíg csak bírta — és amennyire tudta —, mindig besegített a gazdálkodásba is. Míg öccse lánya gyógyszerész lett, az ő fiát orvosnak taníttatta ki a "nagy családban".

mint régen: ha betegek felgyógyulnak, dolgoznak, az övék a legszebb tornác a faluban, és a legszebb muskátlik diszítik. Laci bácsi már csak suttyomban dolgozik a nyolcvan egy-néhány évével, mert a fia, aki orvos, eltiltotta a munkától. Jó család, a gyerekek gyakran jönnek.

X.-éknél²⁹ örökké áll a bál. Zsuzsa lányuk terhes lett és A. Józsi feleségül vette, bár a rossznyelvek szerint Kovács Pali az apuka. Az ősök ezért kitagadták, elzavarták, de szerencsére A. néni (az anyósa) szó nélkül befogadta. Ezután X.-éktől az utolsó fiuk is elköltözött, az esküvőre nem hívták meg az öregeket stb. Nem élhetnek veszekedés nélkül. X. tavaly tartott szerződéses házát úgy, hogy a malacoktól és a táptól a szalmáig mindent idehozott neki az állami gazdaság, amelyekkel le-szerződött. A végén aztán szépen összeszámolták, hogy ennyibe került ez, annyiba az, aztán maradt vagy 900 Ft a tizenegy házón. Azóta nem vállal bérhízlalást.

V.-éknél³⁰ mindenki beteg, legalábbis ezt állítják. A nagyfiú már dolgozik, de ő is többet van otthon táppénzen, mint a munkahe-lyén.

Cs. Pista³¹ és családja: Pista öngyilkos lett, felkötötte magát. Az asszony két gyerekkel el-költözött a szomszéd faluba, ő Kovács Jani No 2. élettársa. Jelenleg még Nagy Gyuri³² lakik a régi kocsmá mellett kisházban, ide fog költözni Bori néni elvált fiával³³, ők meg mennek a két gyerekkel a nagy házba. A régi kocsmá: az épületet az ÁFÉSZ eladta, most egy pesti pár lakja. Eddig ők voltak a boltosok, de a sok hiány miatt vége. Ha látnád, milyen „ügye-sen” berendezkedtek, égne a hajad. Nagyon gyengék otthonteremtésben, olyan mértékig, ami még „A²-n is kirívó. Egyetlen helyiséget laknak, ott van az építőanyagoktól kezdve a bútorig minden bezsúfolva, egy-más hegyén-hátán.

Az utánuk következő házat A.-ék³⁴ lebon-tották. Ők jelenleg egy nagylányukkal és a ve-

²⁹ X. a faluhoz tartozó pusztán volt cseléd a háború előtt rövid ideig. Felesége cigány származású, id. Kovács János unokatestvére. Ez azonban inkább konfliktusokat szült, mintsem, hogy könnyebbítette volna a két család dolgát.

Nem tudhatjuk pontosan, hogy a tartós viszály mögött a konkrét, személyes (hangoztatott) indítékokon túl, nem húzódik-e meg egy ki nem mondott törekvés, hogy ti. X.-né szívesebben lenne távol (cigány) rokonaitól. (X. nem cigány származású.)

³⁰ V.-ék ugyancsak az „A²-i cselédorsról költöztek a faluba. A családfő TBC-s fertőzésesen esett át, évek óta nem, vagy alig gazdálkodnak.

³¹ Cs. István egy nem „A²-i, sváb kisparaszti családból származott. Családjával való kapcsolata megszakadt, ő is pusztákban, állami gazdaságok majorjaiban élt és dolgozott, mielőtt „A²-ra került. Otthon nem gazdálkodott, súlyos alkoholista volt.

³² Nagy Gyuri a már említett néhai Nagy Józsi bácsi fia. Felesége is falubeli, a nemrégiben szintén elhunyt C. bácsi leánya. (Ld. a 12. és 42. jegyzetet.) Ők is gazdálkodtak, amiként szüleik tették, teheneket tartanak, saját fogyasztásra disznót hízlalnak. Az a ház, amelyben 1989-ig laktak, igen kicsi, szoba-konyhás épület, úgy-hogy a néhai Józsi bácsi portáján lévő istállóban tartot-ták jószágait. Ez is indokolja az idős édesanyjával történő helycserét.

³³ A Nagy család legidősebb fiának gyermekkorára még jó-részt a család végleges megtelepedése előtti időszak-ban zajlott. Ő már jócskán huszonéves volt, amikor édesapja „magyarosította” vezetéknévét, így ő az egy-etlen a gyerekek közül, aki megtartotta eredeti, cigá-nyos hangzású családnévét. Elég hányatott életet élt, kétszer elvált, gyermekeit az asszonyok nevelik. Második válása után költözött vissza édesanyjához, akivel jelenleg is egy háztartásban él.

³⁴ A.-ék a hetvenes évek végén költöztek a faluba. A férfi budapesti nagyüzemi szakmunkáscsaládból származik, az asszony cigány származású, a megye másik sarkából való. Mindketten segédmunkásként dolgoztak, az asszony nyugdíjba is gyári segédmunkásként ment. A férfi dolgozott állami gazdaságokban is állatgondozóként. „A²-ba költözésük óta a tsz szarvasmarha istál-lójában keresi a kenyerét. „A²-ra egy elsiertett család-összevonási akció során kerültek: az akkor itt lakó nagylányuk után költöztek, aki, mire szülei lebon-yolták a házvásárlást, visszaköltözött anyósához. Ha szarvasjószág tartásával nem is foglalkoznak, nagyban tartanak nyulat, libát. Nagyon meleg családi légkör jellemzi „A²-ékat. Rendszeresen visszafogadják egyik vagy másik kudarcot vallott gyermeküket vagy unoká-jukat (általában családostól vagy legalábbis gyerekes-től), hogy azok néhány hónapnyi, esetleg pár éves erő-gyűjtés után újra szerencsepróbálni indulhassanak. Legkisebb gyermekük már szakmát is szerzett, ő az, aki elvette X.-ék lányát, akit A. néni szó nélkül befo-gadott.

jükkal élnek, aki csordás a tsz-ben. A néni nyugdíjas. Rendbehozták a szomszédos istállót, hogy majd teheneket vesznek, de négy éve semmi. Vígán élnek, Gyuri bácsinak és a vőnek jó munkahelye van, ami sajnos lehet, hogy megszűnik. A tsz ugyanis gyakorlatilag mindent lebont, ami még áll a faluban.

Cz.³⁵ bácsiék elköltöztek a városba a gyerekeikhez. A mama nagyon beteges volt már. Egyszer mentek ki a szőlőhegyre, amikor egy helikopter megjelent fölöttük, a mamát lespiricolta, aki ettől percek alatt olyan toroködémát kapott, hogy utána két hétig gondolkodtak az orvosok a kórházban, hogy elvágják-e a nyakát, vagy anélkül is megmarad. Azt hiszem a napraforgót „szárítópermetezték”, hogy hamar bebarnuljon a feje, s a forduláznál a gép egy kicsit „arrább csúszott”. Volt már, hogy a fél határt leégették ugyanezzel a vegyszerrel. Véletlenül persze. Szóval Cz. néni még mindig beteg, és nem is lesz ez már sokkal jobb. (Ha a városban járok mindig meglátogatom őket.) A ház, ahogy elmentek, tavaszra megrogyant. Egy kétgyermekes, elvált pesti nő vette meg, úgyhogy most nagy építkezés folyik: fürdőszoba stb. Egyelőre Pesten laknak, s még nincs szó róla, hogy végleg leköltöznének. Nem deviáns, teljesen normális, nagyon határozott nő.

Sz.³⁶ bácsiék is a régiek. Az öreg nagyon sokáig volt kórházban élet és halál között, de meggyógyult. Most csendben éldegélnek. A következő ház: Gy. János³⁷ bácsi szerelembe esett C. Irén néniével, eladta a házat Pistának, Irén néni fiának, és Irén néniével elköltözött cselédlakásba. János bácsi jelenleg rideg marhapásztor, Irén néni szép kövér lett, boldogan élnek. Pista maszkek erdészeti brigádban dolgozik, nagyon jól keres, óriási sokat isznak, vígán élnek. W.-féle ház: az öregek elköltöztek gyermekeikhez, a házat Kovács Pali³⁸ vette meg. Ő millió és egy munkahely után most C. Pistával maszkekol, náluk is központi fűtés, fürdőszoba, szép szőke feleség. Nagyobbik

³⁵ Cz.-ék a német eredetű gazdátársadalom szegény rétegéhez tartoztak 1948-ig. Cz. bácsi iparosként, felesége tsz-tagként ment nyugdíjba. Míg bírták, a faluban szokásos módon gazdálkodtak.

³⁶ Sz. bácsi is cselédként kezdte pályafutását. Igen idős ember, túl a nyolcvanadik életévén, aki még a „Nagyatádi-féle” földreform során kiosztásra került telkek egyikén építkezett, s ma is az akkor épített házban lakik. Gyermekeik nem születtek. A tsz-ben dolgozott, kocsis volt, de nagyban sohasem gazdálkodott.

³⁷ Gy. János özvegyemberként élt már néhány éve „A”-ban, amikor az említett esemény bekövetkezett. Ő is volt még cseléd az „A”-i uradalomban, majd rövid önálló periódus után a tsz istállóban dolgozott. Jelenleg csordás a szomszéd faluban.

³⁸ Kovács Pali legkisebb fia id. Kovács Jánosnak (ld. II. jegyzet).

fia egy napon született az én fiammal, a kislánya egy éves. Teheneik is vannak, disznók, autójuk, elég jól élnek, ennek ellenére örökké savanyúak.

E.-ék³⁹ mind megvannak. A két gyermek már dolgozik, egyik lakatos, másik vízvezetékyszerelő. Ők is idén tataroztak, fürdőszoba és központi fűtés is van már a lakásban. E. Bandi a régi, sokat iszik, de valahogy mégis jól gazdálkodik. Persze itt is a mama a főnök, ha ő meghalna, olyan állapotok lennének ebben a házban is, mint C.-éknél. (Itt falun valahogy az asszonyok lényegesen fontosabb lények, mint a férfiak.) Bandi 46 éves, felesége nincs. A múltkor pl. a kocsmában mondja neki J. Tibi: „Te, már megint elégetted a szőlőt! Túl sok vegyszert tettél a vödörbe.” Erre Bandi: „Én? Idén még nem is permeteztem!” Erre kitört a röhögés, mert éppen erre ment ki a játék. Úgy látszik, a szőlőre már nem terjed ki a mama figyelme, úgyhogy évek óta egy egészséges fürtöt nem tudtak leszedni.

D. Anti⁴⁰ bácsi nyugdíjas, de ő maradt a tsz-kocsis. Végre van rendes pénze, mert a nyugdíja mellett a régi fizetését is megkapja.

Ny.-éknél⁴¹ is mindig áll a bál. Jelenleg Laci, a mama és Csilla lakik ott. Ők is tataroztattak kívülről, azóta még szörnyebben néz ki náluk minden. Vígán élnek a veszekedések ellenére. Megszokták.

A C.⁴² ház: jelenleg U.-ék⁴³ laknak benne (ld. előbb valahol középtájon). Irén néni az említett szerelem miatt Kati lányával elköltözött. Szintén elköltözött C. Jani, feleségével és két gyermekével. Ő később egy másik faluba, majd a megyeszékhelyre ment bányásznak, ahonnan most állítólag visszajön majd, vagy itt valamelyik házba, vagy újra a pusztára, egy cselédlakásba.

C. Kati jelenleg a szomszéd faluban él egy traktorossal, akitől a második gyereket várja. Az első csak úgy összejött. Mari lány, Zsuzsa lány polgáriasan férjhez mentek, normális asszonyok, C. Pista hol kubikos, hol börtön-

³⁹ E.-ék is helyi származású kisparaszt-napszámos múltú család.

⁴⁰ D. Antal a háború utáni telepítések során került „A”-ra. Ő az egyetlen, aki a hasonlóképpen „A”-ra került családok közül a faluban maradt. „Öreglegény”, nem nősült meg, egyedül él.

⁴¹ Ny.-ék: cigány származású pásztor család. „A”-ban vagy a környező települések valamelyikében laktak, néhány évig az egyik, majd a másik község pásztorházában. Hat gyermeke él a családnak, közülük a legrendezettebb élete a már említett M.-nek van (ld. 25. jegyzet). A többiek állandó mozgásban vannak a családi ház, a környező puszták, bányatelepek és aprófalvak között.

⁴² C. az ország másik sarkában volt valamikor pásztor és birtokos gazda. Földjeit elvesztette, azután pásztorként több településen élt, míg végül „A”-ra költözött családjával. Nagy gazdaságot vezetett, 4-6 tehene, lovai voltak. Amolyan „nagytermészetű”, agresszív ember hírében állott, aki családtagjaival is meglehetősen durván bánt. Súlyos alkoholizmusa miatt, bármekkora volt is a gazdasága, mindig érezhető volt borulékony-sága a helyi gazdacsaládok által üzemeltetett családi gazdaságokhoz képest. Ezzel együtt is, C. sokat segített azoknak, akik az ő megtelepedése után érkeztek a faluba, és semmi gazdálkodási tapasztalattal, induló tőkével nem rendelkeztek. Egy lánya és egy fia él jelenleg a faluban.

⁴³ U.-ék is az újonnan beköltözők „régiretegébe” tartoznak. U. halász volt, ma feleségével együtt a tsz-ben dolgozik. Lányuk varrónőnek tanul, fiúk még általános iskolába jár.

ben, ritkán látni a faluban. C. bácsi először elherdálta a teheneket, majd miután egyedül maradt, a tyúkokat, kacsákat, nyulakat (ezeket mi vettük meg), majd a disznókat, bútorokat s végül eladta a házát U.-éknak. Ezután hol itt, hol ott lakott, látták Somogyban, mindennütt, míg végül idén ősszel Tiszakécskén egy maszkek juhász hodályában felakasztva találták. Szóval visszakerült juhásznak, és a juhászok egymás között adogatták, míg végül az Alföldön kötött ki. Nem lehet tudni, hogy ő akasztotta-e fel magát vagy más történt, mert a rendőrség nem volt hajlandó foglalkozni az ügyvel. Tudod, mi van. Ha egy cigánynak valami baja esik, egyszerűbb azt mondani, hogy fejbeverték. (Nem mintha C. bácsi cigány lett volna, de mindenki annak nézte.) Végül itt temették el a faluban.

Tavaly K. Sanyi⁴⁴ is meghalt, aki mindenki cselédje volt. Valami verés megártott neki és belehalt. Az egy olyan pasas volt, hogy ha valaki egy kicsit is mérges volt, az mindjárt nekiment a Sanyinak, és jól elkalapálta, hogy kiadja a mérgét. Őt is itt temették el a faluban. Szóval a C. házat jelenleg U.-ék lakják: ez lesz a harmadik ház, amit lerohasztanak a faluban. Nagylányuk valahol tanul, ők is vígan élnek.

V. Józsiék egyszer összevesztek, akkor az asszony elköltözött a szüleihez, aztán Józsi utána ment és visszajöttek. Teheneik vannak, gazdálkodnak. Józsi a megyeszékhelyre járt dolgozni, de idén otthagya, és most a tsz-nél tehenész. Jól keres, megvan neki a havi 9.000 is. Nagylányuk örökké beteg, 13 éves és 30 kiló.

Ezzel véget ért a „hatalmas” falu.

A buszmegálló piszkos és elhanyagolt, mint régen. Jelentős változás még: hosszú idő után újra van orvosunk. F fiatal nő, Erdélyből menekült férjével és kisfiával. Nagyon melegen fogadta a vidék: bútorokat, mindent megkaptak a falvakból, állami gazdaságtól, tsz-től. Biza-

⁴⁴ K. Sándor fivére volt K. Marinak (ld. 4. sz. jegyzet). A faluban és a környéken minden alkalmi munkát elvégzett. Ő is alkoholistá volt, de igen jámbor ember. Kiszolgáltatottságával sokan és sokszor visszaéltek, 1-1 doboz cigarettát, rossz borukat, levetett ruháikat adták neki oda, majd vonták le az „árát” a napszámból, amikor a sokszor alantas munkáért járó fizetség elszámolására került sor.

kodunk, hogy jól érzi itt magát, s nem tűnik el hamar a városba, mint a többiek.

Ez van. A legjobban az zavar, hogy munkám továbbra sincs, de időközben mindennek iszonyúan felemelték az árát. Egy kg trapista 150 Ft, de nő a gáz, a villany, a posta, a közlekedés, a tüzelő és minden ára. Fix jövedelmünk 670 Ft, ennek kétszerese az óvodai térítés a két gyerek után. Viszont ha nem mennek óvodába, Teri semmit sem tud tőlük csinálni egész nap. Ha meggyógyultam, megyek a városba munkát keresni. A tsz-nél jelenleg inkább elbocsátás van, minthogy felvénének valakit. Az erdészethez szeretnék menni, de ott sem bíztatnak.

Régen éreztem ilyen rosszul magam. Az áremelések miatt tartalékaink egy pillanat alatt a felére zuhantak. A gyerekeimet sajnálom a legjobban, szegények egyik percről a másikra hátrányos helyzetűek lettek. Általában a legnehezebb helyzetben sem hagyott el a jókedvem, de most nagyon nehéz a lelkem, alacsonyán száll. No, de nem panaszkodom, valahogyan csak lesz.

Isten áldjon:

N.

A, 1989. augusztus 9.

Kedves K.!

...időközben elmentem dolgozni. Az erdészetben vállaltam munkát. Egy piszkos rabszolga-farm, ahová és ahonnan állati körülmények között szállítanak bennünket (húsz embert baltákkal és fűrészekkel egy nyolc személyes "buszban", egymás hegyén-hátán), és az elképzelt erdei nyugalom helyett részünk minden nyomor. Pénzt nem sokat keresünk (3600-5600 között), cserében viszont még a jól végzett munka örömét sem kapjuk meg. A munkatársaim bosszúból még azt a munkát is rosszul csinálják meg, amit egyáltalán képesek lennének még jól elvégezni. Szerencsére nem sokat mozognak. Becsületes munkára, becsületes keresetre semmi remény. Közben az otthoni munka áll, az idő elfolyik.

Mióta dolgozom, teljesen tönkrementem anyagilag, fizikailag, de leginkább lelkileg. Hét hónapja nem kaptunk családi pótlékot, abból élünk, amit Teri nappal megtermel a kertben, éjszaka meg a bőrozéssel. Én csak kaszálók és gyűjtők tavasz óta minden szabadidőmben. 12 kecskénk van, ez naponta kb. 80 kg zöldtakarmányt jelent. Van fejős kecskénk is, négy anya, öt bakgida és egy őrült bakkecske. (Nemrégem még 16 volt, de közbejött két szörnyű kényszervágás.)

A bakgidákból télen szalámi és dudabőr lesz. Jó őrült állatok, örökös éberségre készítetik az embert.

Úgy érzem, a munkavállalással megint rosszul választottam. Hét hónap óta anyagilag nullára futottunk, miközben napi 16-18 órát dolgozunk ovi-díjért, betévő falatért. De ha nem tartanánk állatokat, enni sem lenne mit. A gyerekeket most elküldtük a nagyszülőkhöz, ott legalább van vajaskenyér. T. az utolsó ezressel vitte fel őket Budapestre. Negyedik hete vagyok táppénzen, és mivel a táppénzt is késedelmesen fizetik ki, fizetést meg már nem kapok, egy fillér sem állt a házhoz. A következő döntésre jutottam: ősszel, ha vége a kaszálásnak, megyek Nyugatra dolgozni, s vissza sem jövök, míg egy kis tőkét nem gyűjtök. Ha lesz egy kis pénzem, vagy kisvállalkozó leszek az erdőben (veszek egy „tanyát”, négy hektár jó legelőterülettel körülötte) ősztől tavaszig és azután kecskepásztor őszig, vagy visszatérek a régi életmódomhoz: farigcsálok, kapálok, kaszálók, beszélgetek, teázom, éldegélek, henyélek és újra megyek Nyugatra, ha elfogy a pénzem.

Azt mondják: az idő pénz. Régen legalább *időm* volt! Most már semmim sincs. Türelmetlen, agresszív és ideges vagyok. Nincs türelmem mesélni a gyerekeknek, utálok kirándulni, boszszantanak az állathangok, a gyereksírás, nincs időm játszani a gyerekekkel. Szegény lettem, olyan szegény, mint még soha. Mint a szüleim 1961-ben, amikor annyi idős voltam, mint most a fiam. „Szegény ember nem nagy úr” — mondják az itteni öregek. „Mondj le a szabadságról, nem kapsz cserébe semmit” — mondom én. Azt már említeni sem merem, hogy senki sem tudja mi bajom, négy hete egyre rosszabbul vagyok és reményem sincs arra, hogy profi gyógykezelésben részesülhetnék.

Amúgy jól vagyunk, a többiek egészségesek, optimizmusunk töretlen, méltán bízhatunk abban, hogy vetésünk szárba szökken.

A viszontlátásig üdvözöl:

N.

A jegyzetíró utóirata 1990 januárjából:

Ezegyszer Nándor nem csalódott a munkában. Meg sem várva az ősz, még augusztusban elment Nyugat-Németországba dolgozni. Ácsok mellett segédmunkát végzett, s szabadidejében faragott. Munkáját tisztességesen megfizették, így a hazahozott pénz némi tartalékot jelent a családnak. Nándor előbb jött haza, mint tervezte, mert Teri ujját kaszálás közben elvágta a kasza, a seb meggyűlt. Teri munkaképtelenné vált, s mert a kecskéknek enni kellett, hazahívta Nándit — igaz, már amúgy is november volt. Nándor most magángazda, pontosabban: január óta hivatalosan is magángazda, s nemcsak ténylegesen. Havi 1600 Ft SZTK-t fizet, de kétannyi a végre folyamatosan kézbesített családi pótlék. Terveiben újabb nyugatnémet út is szerepel — úgy látszik, a család valamelyest fellelegezhet. Legalábbis a kenyérgond elhárult a fejük fölül, reméljük, s őszintén kívánjuk, hogy nem csak kis időre.

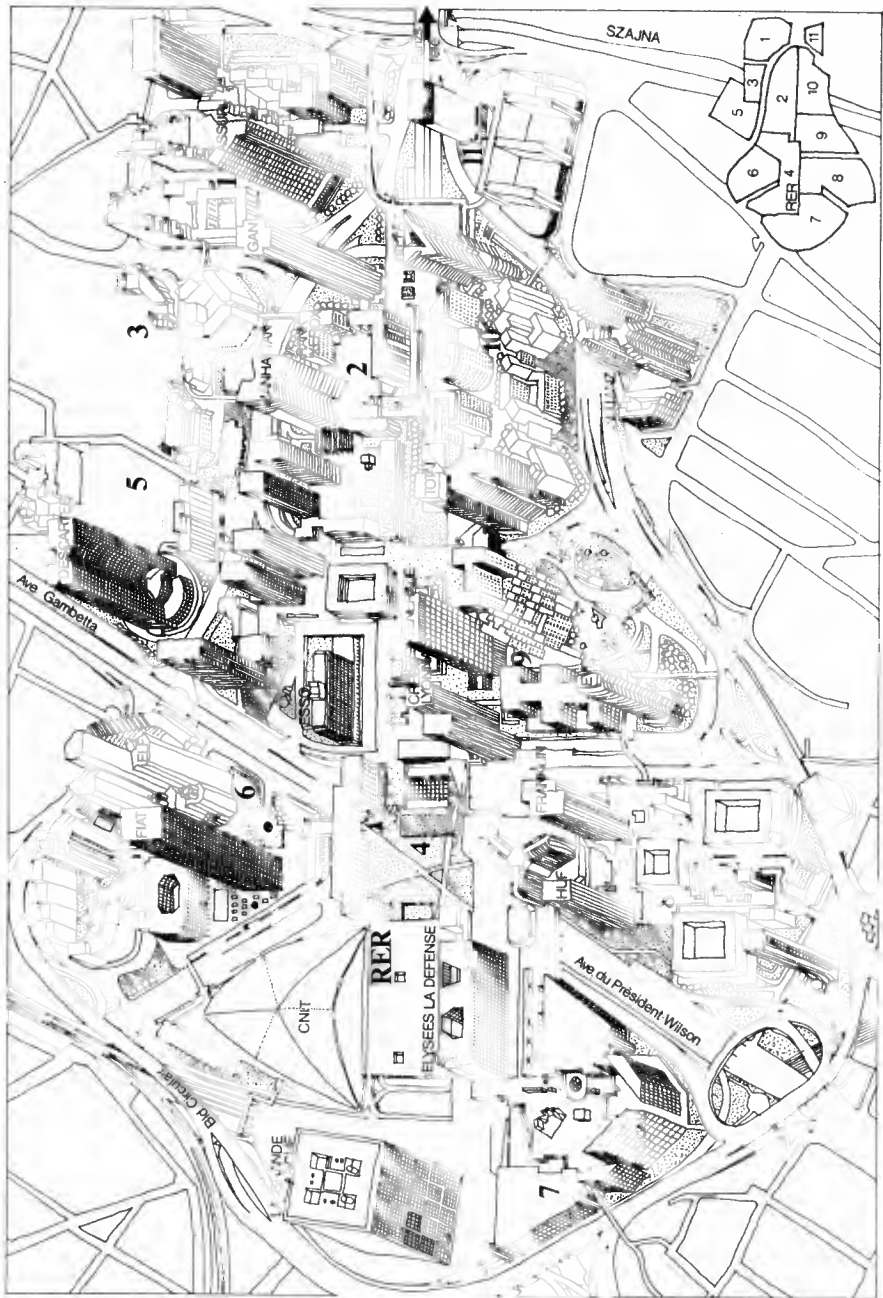
KITEKINTŐ

PARIS LA DÉFENSE

DARÓCZI ETELKA

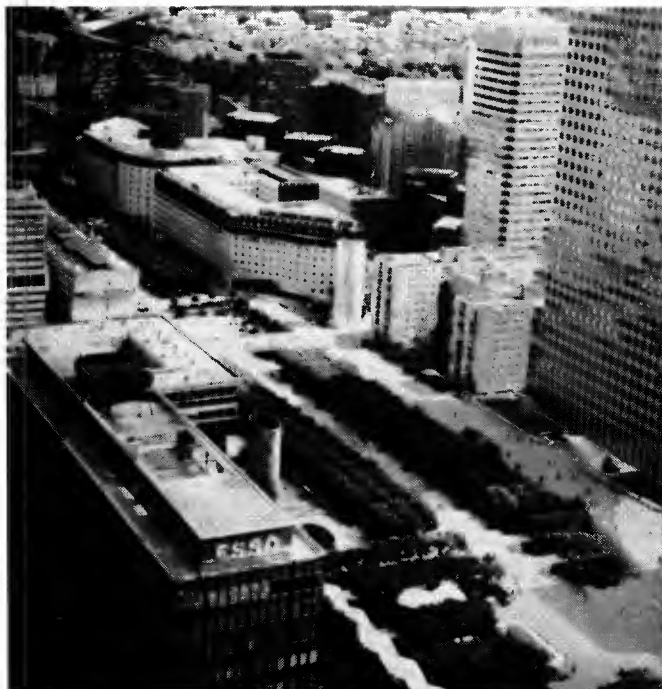
Párizs örök, mert folyton újjászületik. Nem a múlt ma is bámulatba ejtő emlékeinek gondos őrzése teszi a városok városává, hanem a szüntelen lüktető, nyughatatlan élet. Az évszázados örökség megannyi látványos értéke ehhez „mindössze” előjáték és kútforrás, vagy éppen csak díszletül szolgál. A város mérete sem több, mint egy a temérdek, megfoghatatlan teremtő közül, amely a „hely szellemét” alakítja. Párizs hétköznapjain (vagyis amikor lakói többen vannak, mint látogatói) megállíthatatlanul áramlik, türelmetlenül nyüzsög, és folyton berzenkedik. Az utcai rohanást még hajlamos lenne a szemlélő a nappali népesség számával összefüggésbe hozni, de azt kellett tapasztalnom, hogy a párizsi tempót az általam ismert világ nagyvárosai (szerecséres?) nem tudják felülmúlni. A legnagyobb meglepetés New Yorkban ért, ahol a járművek és gyalogosok viszonyát — legalábbis a budapestihez vagy a párizsihoz képest — kisvárosian kedélyesnek, sőt szívélyesnek találtam. Igen, ha Budapest architektúrájában Bécsre hasonlít is, hangulatában több a párizsi vonás. Talán közös izgágaságunk, örökös elégedetlenségünk az oka, meg hogy hamar fölcsattanunk és szívesen kioktatunk másokat. Ezek persze nem a leglényegibb néplélektani vonások. A mélyebb rétegekben valószínűleg a különbségek kerülnek elő; a rég- és a közelmúltban bejárt eltérő utakból, az ég és föld viszonyával jellemezhető jelenlegi helyzetünkben fakadó különbségek. A franciák nemcsak büszkéek és újító szándékúak (mint talán mi is vagyunk), hanem bátrak, bíznak önmagukban, teremtő fantáziájukban, a szabad szellem és a szabad lélek erejében (még mi legfeljebb *merünk* szabadon gondolkodni), a rajtuk (is) múlt megismerhetőségben, megváltoztathatóságban és jobbításban. Az a benyomásom, hogy a jó és a szép belső ragyogását a franciák szemében nem homályosította el a pénz talmi fénye, a szerzés mámore. Hisznek, és nemcsak a tulajdonban és a tőkében (vagy egy korábbi ellentéttel élve: nemcsak az ideológiában és az értéktermelő munkában), hanem az általánosabb, s ezért maradandó értékekben — a szellemben, a művészetben — azaz nemcsak a piacban, hanem — uram bocsá' — a használati (legtágabb értelmében a *humán*) értékben. Természetesen tudatában vannak kiválóságuknak, hogy ma is ők az európai kultúra fellegvára (tán a kultúra letéteményeseinek is gondolják magukat, ahogy Amerika a szabadságének), s ezt akarva-akaratlan éreztetik, és világgá kürtölik.

E leegyszerűsítő és szubjektív általánosítások, kellően fel nem róható előítéletek húsz év alatt — nem sűrű, de többszöri párizsi utazásaim hatására — halmozódtak föl bennem. Mindaddig nem fogalmazódtak azonban meg, míg nem „észlelhettem” a francia forradalom 200 éves évfordulóját ünnepelni készülő, magát méginkább kitérni vágyó, lázas állapotában még jellegzetesebb (vonzóbb és taszítóbb), rendkívüli asszony-várost. A szoknyája szélén kapaszkodó város-csemete, a La Défense többek között egy moder diadalív (a térképen a 7-es szektorban látható La Grande Arche, azaz A Nagy Ív) felavatásával ünnepelt.

A La Défense üzleti negyedének II szektora

Nagy Béla rajza (az EPAD eredeti térképe alapján és szíves hozzájárulásával, amelyet ezúton is köszönünk)

1. KÉP

A „szédületesen hallgatag” sugárút a FIAT felhőkarcolójának 46. emeletéről, az EPAD kiállító-termének ablakából. Előtérben az ESSO székháza, a legelső a La Défense területén. Első generációs épület, jóval a gyalogosforgalmat tartó dobogó elkészülte előtt, 1963-ban adták át. Vele szemben a 36 emeletes, második generációs Generale (1975). Háttérben a Bois de Boulogne, a bal felső sarokban az Eiffel torony és a Montparnasse felhőkarcoló.

2. KÉP

Második és harmadik generációs toronyházak balról jobbra: Franklin (1972), SCOR (1983), Winterthur (1974), mögötte a Residence de La Défense (belső udvarral) és a Défense 2000 felhőkarcoló. Mellettük még látható a dobogó alá merülő autóforgalom. Előtérben a Négy Évszak bevásárlóközpont felülnézetből.

A szerző felvételei

A tercierváros La Défense tulajdonképpen kívül esik Párizs közigazgatási területén¹, Courbevoie, Nanterre és Puteaux határában fekszik, de ennek semmi jelentősége. S ha mégis, mindenféle rafinériával igyekeznek azt csökkenteni: például a központi épületek tulajdonosai/bérlői használhatják a „Paris La Défense” postacímét. Végére ez nem csalás, nem ámtítás, hiszen a La Défense Párizs legősibb, legnevezetesebb tengelyének (Notre Dame — Louvre — Champs-Elysées — Diadalív) északnyugati meghosszabbításában jött létre.²

Nevét az 1870-es porosz megszállás párizsi hőseinek tiszteletére emelt emlékműről³ kapta, amely egykori (Etoile-méretű) köröndjének közepén állt. E két hatalmas körtér (az Etoile és a Rond-point de la Défense) közötti útvonal építészeti, funkcionális és egyben emlékmű célját is szolgáló rendezésére Párizs városa 1931-ben tervpályázatot írt ki. A 35 építészeti megoldás egyike sem elégítette ki a zsúrit; a monumentalizmus dominált, az esztétikus funkcionalizmus háttérbe szorult. A Citibank ekkortájt fogant ötlete egy világkereskedelmi központ létrehozására és Le Corbusier pályázati elképzelése a jármű- és gyalogosforgalom szétválasztására mindenestre meghatározónak bizonyult a városrész 20-50 év múlva bekövetkező jövőjére. Mérföldkő volt — ha nem is valósult meg — a nemzetgyűlés 1946 (!)-ban előterjesztett javaslata: rendezzenek vilákiállítást a Défense-ban. Az elképzelést a háború utáni újjáépítés sürgőssége és nehézségei miatt egy állandó kiállítási palota tervére egyszerűsítették. A Nemzeti Ipari és Műszaki Központ (Centre National des Industries et des Techniques, CNIT) építési engedélyét 1954-ben adják ki, és a világszerte bámulatot kiváltó hatalmas csarnokot 1958-ban avatják fel. (A térképen a 4-es szektorban található.) Ugyanebben az évben alakul az EPAD (Közintézmény a La Défense Régió Területrendezésére) 11 fővel. (1989-ben 255 munkatársa volt.) Nevében foglalt feladata a javaslatok kidolgozásától vagy véleményezésétől az irányításon és összehangoláson, a program valamennyi részvevőjével — a bádogházakban lakókkal, a kistulajdonosokkal, a tervezőkkel vagy a világcégekkel — folytatott tárgyalásokon át a kivitelezésig terjed. Igazgatója, André Prothin az államtól 30 évre szóló megbízást és 30 millió frank megelőlegezett indulótőkét kap a városrész létrehozására az ekkor kijelölt 760 hektárnyi területen.

A városrész első rendezési tervét — amelyet a CNIT tervezői 1950-ben készítettek, és amelyet átdolgozás után 1956-ban hagytak jóvá — az EPAD elvetette. Több menetben (1959, 1964, 1969) folyt a tervezés—elfogadás—elvetés—újratervezés, a La Défense nagy szerencséjére. Így sikerült elkerülni az egyszerre véglegesre tervezésből szinte szükségszerűen adódó monotóniát. (Az 1956-ban elfogadott terv például a moszkvai Kalinyin Sugárút képére formálta volna a városrészt.) A járművek és a gyalogosok teljes szétválasztását egy 40 hektárnyi „dobogó” megépítésével oldották meg; ez köti össze az épületeket, dobogón járnak az emberek, nőnek a fák, és zuhognak a szökőkutak, s alattuk hat szinten zajlik a közúti közlekedés, áramlik a fűtés és mindenféle vonalas létesítmény (1-2. kép).

A kereslet növekedése és a magasépítés technológiájának korszerűsödése lehetővé tette, hogy a bevételek növelése céljából 1969-ben 100 m-ről 200-ra emeljék a megengedett épületmagasságot. A gyorsvasút (RER) (4-es szektor) állomásának megnyitása 1970-ben ugrásszerűen megnövelte az érdeklődést. Megkezdődött a toronyházak második (amerikai típusú) generációjának, a GAN (biztosító, 2-es szektor), az UAP (viszontbiztosító az ASSUR felhőkarcolóban, 1-es szektor), a FIAT (6-os szektor) stb. székházának építése. Itt jegyzendő meg, hogy az EPAD a szolgáltatások után fizetett járandóságból és az építési jog eladásából fedezi a városrendezés, az infrastruktúra, a parkosítás, a műalkotások stb. költségeit. Az építési engedély nem földterületre

vonatkozik (hiszen a talaj felszínén, az alatt és fölött már az építkezés megkezdése előtt több rétegben zajlik az élet), hanem a beépíthető légköbméterre .

A mélyreható változásokat jellemzi, hogy 32 ezer lakost kellett — minden esetet külön tárgyalva — kártalanítani, illetve elhelyezni, 415 hektárnyi, ezernyi telekre osztott területet kisajátítani, 500 műhelyt és 570 kereskedést sürgősen áthelyezni. (Sőt, a CNIT lábánál 1959-ben még istálló is volt, nyolc fejesthénnel...) Nem tudom, készült-e legalább utólagos közvéleménykutatás a lakosság körében arról, hogyan éltek meg ezt a nagy föld-fordulást. (A pánik és az ellenállás elkerülése, s nyilván a költségek csökkentése végett előzetesen biztos nem szellőztették a terveket. A felmérést végző gyakran a gázművek ellenőrének adva ki magát járta a házakat.) Így a másik fél szemszögéből nem lehet megítélni az akkori eseményeket. A tervezők mindenesetre igen fontosnak tartják hangsúlyozni és dokumentálni, hogy az ott élők lakáskörülményei szegényesek vagy kifejezetten rosszak voltak (hétezen éltek faladákban tákolt viskókban), hogy az egyéni szempontokat messzemenően figyelembe vették, s a gyökérvesztettség és a megrázó kódtatások elkerülése végett az új otthonokat a régiektől nem messze építették. A kisajátított ingatlanok bérlői (9500 család) részére HLM (kedvezményes tanácsi) lakásokat adtak át, főleg Nanterre-ben. A lakosság részvétele a tervezésben, a környezet alakításában majd csak a La Défense válsága után, a nyolcvanas években aktivizálódik.

A válság 1972-ben, a GAN 44 emeletes színházát ért kemény bírálatokkal kezdődik: az épület megszejtetlennítette az addig érintetlen panorámát, a sugárút zavartalan perspektíváját (2-es szektor). De nemcsak erről volt szó. Az irodaházépítés jövedelmezősége túltermelést eredményezett Párizsban. Az energiaválság, a környezet- és természetbarát megoldások előtérbe kerülése megpecsételte a nyithatatlan ablakú, drága pénzen légkondicionált, tudományos és esztétikai szempontból megalapozottan, de mégiscsak mesterséges fényvel megvilágított toronyházak sorsát.

A Manhattan nevet viselő felhőkarcoló (2-es szektor) hónapokig üresen kesereg, 1973 és 1978 között az EPAD szinte semmit sem értekesít, adóssága 680 millió frankra (indulótökjének több mint 22-szeresére) rúg. Az állam (személy szerint R. Barre miniszterelnök) további irodaépítés (köztük egy minisztérium) engedélyezésével, a földalatti autópálya folytatásával, parképítéssel, környezetszépítéssel, egy dinamikus vállalkozó pedig (a 34 éves Ch. Pellerin) az ún. harmadik generációs irodaházak kifejlesztésével (humanizált környezet, egyedi kivitel, nyíló ablakok, olcsóbb üzemeltetés) húzza ki a La Défense-t a bajból. A bizalom helyreáll, újra fellendül a forgalom. Az EPAD pénzügyei rendeződnek, s ma már egy fillérrel sem tartozik az államnak. 1989-ig összesen több mint 21 ezer lakás, több száz céget elhelyező 2 millió m² iroda, 200 ezer m² kereskedelmi terület és temérdek infrastruktúra épült (3. kép). Az EPAD befektetése 16 milliárd frank (az indulótöke több mint 500-szorosa).

S vajon milyen élményt nyújt ez a jellegzetesen huszadik századi, tudatosan formált, ám a körülmények és az igények szerint rugalmasan változó városrész? Mindenekelőtt lenyűgözőt: francia és idegen ámul és bámul; az épületek nemcsak gazdagok és magabiztosak, hanem szépek, változatosak, merészen ötletesek. Muzeálisan művészi környezet, nem olyan, amelyet a saját képeire formál az ember. A La Défense elsősorban a munkahely, a cég, az üzlet presztízsét és kiválóságát hivatott hangsúlyozni, nem az ott lakókét. Részadatokból következtetett becslésem szerint 2-2,5-szer annyian dolgoznak itt, mint ahányan laknak. (Párizs közigazgatási területén egyelőre (?) többen laknak, mint ahányan ott dolgoznak.) A La Défense népessége

3. KÉP

"Benzinkutasok" vetélkedése: az ESSO mögött az ELF. A 48 emeletes, 1985-ben átadott ELF palota a La Défense büszkesége.

A szerző felvétele

4. KÉP

Túlán a legkedveltebb ez az elektronikusan vezérelt szökőkút, Yaacov Agamnak, a kinetikus művészet egyik úttörőjének alkotása. A 26×86 m-es medencéből kiemelkedő vízoszlopok fényre és zenére ugrálnak vagy perdülnek-fordulnak, zúdulnak, csobognak vagy zuhognak. Háttérben az Atlantique (1970) és a Credit Lyonnais (1973).

A szerző felvétele

1983-ban hallatja először a hangját, de akkor teljes erővel. 14 ezren vesznek részt az épületfoglalásokban. A parknegyed övezeteinek kialakításáról van szó, arról, mit hova szabad építeni és mit hova nem. A beterjesztett tervet elvetik, majd Nanterre városának és a lakossági egyesületek javaslatainak figyelembe vételével átdolgozzák. A véglegesített változatot két év múlva fogadják el. „Harmadik generációs” HLM lakóházak épülnek: ezeknek a felhőkarcolóknak nincs egyetlen egyenes oldaluk, mindegyik görbül valamerre. Az ablakok szabálytalan alakúak és szanaszét szóródnak a fal domború felületén, amelyet kék bárányfelhők vagy zöld növényi elemek díszítenek. Az utca is girbe-gurba és csupa hepe-hupa, természetesen nem véletlenül, hanem Emile Ailland alkotó fantáziája szerint. Azt nem tudtam meg, jól érzik-e magukat „Bolland Istók tornyai”-nak lakói, de úgy tűnik, beletörődtek sorsukba.

A szigorú architektúrájú üzleti negyed hangulatának javítására — különös tekintettel a teljesen jármű nélküli, „szédületesen hallgatag” széles sugárútra — több állandó és ideiglenes megoldás (?) született. Az utóbbiakhoz a kiállítások, vásárok, hangversenyek, jazz-fesztiválok stb. tartoznak. Parkosítással, hatalmas vízfelületű modern szökőkutakkal — amelyeket sose szórnak tele klórral, mégsem algásodik bennük a víz (4. kép) — és egyéb jelentős művészeti alkotással igyekeznek nemcsak az üzleti élet, hanem a turisták és a járókelők vonalmát is megnyerni, a felhőkarcoló-múzeumba életet lehelni. Jelentősen hozzájárult ehhez A Négy Évszak (Les Quatre Temps, 4-es szektor) hatalmas bevásárlóközpontjának megnyitása 1981-ben. Bár az épületek közti terek művészeti kialakítása fokozza a muzeális jelleget, mégis kezd már a La Défense birtokba vehető, mindennapos használatra való várossá formálódni. A több mint harminc, általában méretével is kiemelkedő esztétikai térelem — amelyek között a névadó allegorikus szoborcsoport nemigen találja helyét (5. kép) — csaknem mindegyike valamilyen módon kerek, hengeres vagy gömbölyű, és gyakori a légius megjelenés. Az 1953-ban született Henri de Miller feltehetően a legifjabb a La Défense számára alkotó művészek között. Bronzgömbön egyensúlyozó, nádszálkarcsú nőalakja („A holdkóros”) tipikus példa a hasábokból és kockákból formázott városrész szögleteinek tompítására. A harsány színek, például a már elhunyt nagy öregek, Juan Miro (6. kép) vagy Alexander Calder (7. kép) művei, illetve az 1931-ben Budapesten született Atila (sic!) „A felhőszobrász” című tűzzománc freskója szintén az egyhangúság ellenpontozását szolgálja.

A parkosítás a francia hagyományokat követi. A széles sugárút mentén nyírt platánsor, a pázsit és a virág szigorúan ágyásokba rendezve, bokrokat nemigen látni. Az üzleti negyedben ritkán kerül az ember közvetlen érintkezésbe a növényekkel, pedig vannak, mégpedig óriási erőfeszítés árán, méregdrága mesterséges talajban nőnek a betondobogó tetején. Így aztán az utcán nemigen találni egy meghitt szögletet. (Az épületek belsejére ez nem áll, ott a pálmaháztól a leglakályosabb lakosztályig szinte minden megtalálható.) Persze igazi utca sincs, kivéve a főutcát, a széles, széljárta sugárutat, amely túl széles, túl üres, és bizony még többnyire unalmas sétány. Egyelőre. Talán. Hiszen még nem volt végig készen, amikor láttam. Még hátra volt a nagy szenzáció, a város szívéből a Champs-Élysées átvezető perspektívát szellemesen leismeg-nem-is-lezáró emlékmű-épület, a Nagy Ív (7-es szektor) átadása. Épülőfélben, első pillantásra főleg monumentalitását, rossz emlékeket idéző, félelmet keltő hatását éreztem (7. kép). A hatalom, a tudás és az erő diadalívét láttam benne, nyomasztott nagysága és szigorúsága. A modern művészet olvasatában járatlan szemlélőként az érzékeimre hagytakoztam. Közelítünk most intellektuálisan. Otto von Spreckelsen dán építész, aki sajnos nem élhette meg a mű elkészültét, így vallott tervéről (Demeyer 1988):

5. KÉP

"Párizs Védelme 1870-ben." Barrias allegorikus szobra az oszlopos talapzaton is szinte elvész a környezetben, pedig műanyagból készített mása sokáig vándorolt egyik helyről a másikra, hogy végleges helyét megtalálja.

A szerző felvétele

6. KÉP

Intim (?) szöglet. Háttérben az alsó szinten autóbusz jár, fölötte, az oszlopok tartotta pódium a gyalogosoké. A Négy Évszak kereskedelmi központ (1981) bejárata előtt Juan Miro 11 és 12 méteres — sajnos a képen alig kivehető —, rikító piros-kék-sárga műanyag alakjai figurázzák ki környezetük szigorúan szögletes épületeit.

A szerző felvétele

7. KÉP

A Nagy Ív, Otto von Spreckelsen posthumus alkotása átadása előtt egy hónappal (1989). Balra a pálmaházáról nevezetes üvegpalota, az Elysées La Défense (1982), a telefonfülke mögött jobbra (az 1976-ban elhunyt) Alexander Calder utolsó műve. A 15 m magas alkotás a La Défense létrehozásáért fáradozók eltökéltségét jelképezi.

A szerző felvétele

*"Nyitott kocka,
Ablak a világra,
Mint ideiglenes orgonapont
a sugárúton,
Tekintete a jövőbe vetve.*

*Modern diadalív,
Az emberiség győzelmének dicsőségére, amely
A reményt szimbolizálja,
hogy a jövőben
Az emberek szabadon találkozhatnak."*

Tehát Nagy Fal helyett Nagy Ív. A nemzetközi zsűri 424 jeligés pályázat közül egyhangúlag szavazott a Nagy Ív-re, s Mitterand elnök is ezt választotta. Az épület 35 emeletes (110 m magas), homlokzata ferdén metszett, tükröző üvegablakok borítják. Külső oldalfala carrarai márvány, bélése rozsdamentes fém, üregében felvonók haladnak le s föl. A kocka forma a Diadalívvel, tengelyének 6 fokos eltérése a sugárúttól a Louvre-ral köti össze. Az épület tetején nyilvános panoráma terasz, egyik lábában a Felszerelés- és Lakásügyi Minisztérium. A fennmaradó 40.000 m²-nyi irodahelyiséget „Hírnév és kivételesség” jelszóval hirdetik bérbeadásra tercier vállalatok számára. Világszerte ismert, a Rockefeller és a World Trade Center-ekével pillanatokon belül vetekedő rangot és tekintélyt jelentő címet, kivételes elhelyezkedést, tökéletes működést és szolgáltatásokat (pl. 3000 telefonvonalat, belső információs hálózatot, a belső tér teljes átalakíthatóságát a vezetékek érintése nélkül, külön tanulmányozott esztétikai és hangulati hatást) s végül ésszerű költségeket ígér leendő bérlőinek a prospektus.

Az EPAD működését — a harminc év elteltével — négy évvel meghosszabbította a kormány. A közeljövő tervei között szerepel a lakossági és idegenforgalmi szolgáltatások színvonalának emelése, az eddig meglehetősen elhanyagolt földalatti területek rendbe tétele, a CNIT teljes újjáépítése, egy Autóváros és egy Játékközpont kialakítása. A CNIT kiállítási csarnokából több rendeltetésű épület lesz. Többek között egy kongresszusi központ, egy luxusszálloda és a professzionista informatika „bevásárlóközpontja” kap itt helyet.

A Nagy Ívvel új korszak kezdődött a La Défense életében, amelynek alakításában a helyi közösségek egyre serényebben vesznek részt. Ennek bizonyágaképp — történetében először — a helybeliek választott képviselője (Puteaux polgármestere, egyben az Ile de France régió tanácsának alelnöke) került az EPAD élére. Meghosszabbított mandátumának lejárta után az EPAD nem bábáskodik tovább a férfikorba szökkenő városrész fölött. A La Défense búcsút vesz a szakértő szülői háztól, és frigyre lép a laikusokkal. E házasság gyümölcseként a szép, de még visszhangos, itt-ott sivár új közös otthon remélhetőleg megtelik élettel, a sok üres térség funkcióra talál, s a spontán mozgások kitöltenek minden zegzugot. Sok szerencsét, La Défense!

Jegyzetek

- ¹ Párizs közigazgatási területe mindössze 100 km², amely 5000 blokkra, illetve 80.000 telekre oszlik, 1.280.000 lakás, 2.176.000 lakos és 1.813.000 munkahely található rajta (az 1982-es népszámlálási adatok szerint). Az adatok forrása: Atelier Parisien d'Urbanisme.
- ² Magára a meghosszabbításra jóval Haussmann előtt került sor. Az 1772-ben kőhídra váltott pont de Neuilly-t pontosan a Champs-Élysées tengelyében helyezték el, majd a folyó túlsó partján az Etoile átmérőjével azonos nagyságú köröndöt alakítottak ki. Így a Tuileries széles perspektívája végre átívelhetett a kanyargó Szajján.
- ³ Az emlékmű — Louis-Ernest Barrias (1841-1905) alkotása — a „La Défense de Paris en 1870”, azaz „Párizs védelme 1870-ben” nevet viseli. A városrész neve („A Védelem”) miatt a külföldi kapcsolatokban sokszor adódtak humoros félreértések.

Irodalom

Atelier Parisien d'Urbanisme (é.n.), Mimeo.

Patrick Demeyer (1988): *La Défense. 30 ans, 30 événements*; Paris La Défense: EPAD, 71 o.

EPAD — Brigitte Hedel-Samson (é.n.): *Guide to Works of Art in the La Défense District*, Paris La Défense: EPAD.

EPAD (é.n.): *La Défense. Le répertoire des bureaux*, Paris La Défense: EPAD, 75 o.

EPAD (1989): *La Défense pratique*, Paris La Défense: EPAD (prospektus).

Le prestige et l'exception (é.n.), Paris La Défense: Les Bureaux de la Grande Arche (prospektus).

Les 4 Temps. Le plus grand centre commercial d'Europe (é.n.) (prospektus).

KÖNYVJELZŐ

HOMOKMÉGYI MŰHELYTANULMÁNYOK

*Sorozatszerkesztő: Kiss József**

Hazánk újkori történetének gazdasági, társadalmi válságai egyre-másra nemzeti önvizsgálatra késztettek, s ez az önvizsgálat egy agrárországban szükségszerűen vezetett el a falu, a parasztság "betegségeihez", a diagnosztizálás igényéhez. A századforduló sokasodó agrárgondjai, a mezőgazdaság fejlődése tradicionális útjainak lezáródása, az agrártúlnépesedés, a fokozódó kivándorlás is ösztönözte a Magyar Gazdaszövetség 1899-ben indított első hivatalos falukutatói programját. Sok forrásból táplálkozott, sok szálon futott a tanyakérdés vitája, s a progresszív polgári irányzatok (így pl. a Társadalomtudományi Társaság, a Huszadik Század köre) figyelme is a falu felé fordult. A két világháború közötti évek paraszti társadalmának általános válsága hívta életre a korszak egyik legnagyobb hatású szellemi mozgalmát, a népi írók tevékenységével, vezető személyeivel is összefonódó falukutató mozgalmat. A szocialistának nevezett kényszerpálya zsákutcába torkollásáról, súlyosbodó gazdasági, kulturális, morális, társadalmi válságunkról a 70-es években terje-

dő felismerés először szintén településpolitikai vitákban talált megszólalási lehetőséget, harci terepet. A vitázók rokonszenve az ideológiai, politikai, gazdasági megfontolásokból, a tervgazdálkodás jellegéből fakadóan kismimmizett, megnyomorított falvak felé fordult, s így ismét természetesen, hogy Magyarország felfedezése legserényebben a falusi térségekben folyt; megszaporoedtak a falukutató táborok, a faluszociográfiák, a falvakkal foglalkozó publicisztikai írások.

A közel száz évet átívelő falukutatás hullámai számos közös vonással bírnak. A vizsgálódásokat mindig is a válság érzete ösztönözte, s — akárcsak a közép-európai irodalom esetében — a beavatkozás igénye. A „válság kezelésének” szándéka a hatalom részéről is felmerült, létezett „hivatalos” falukutatás is, ám a falukutatás körül kialakult irodalom színezetét, jellegét az ellenzékiesség, a protestálás adta meg, ez vezérelte megnyilatkozásait, javaslatait, akcióit. Ugyancsak közös vonása a 90 év falukutatásainak, hogy vezető műfajává a szociográfia vált, s az ismeretek, a tény-

* Eddig megjelent tanulmányok: Kiss József: Egy falukutatás vázlata. — 1987. 128 old., Romsics Imre: A társadalmisított természet. — 1987. 87 old., Csoba Judit: Két osztály határán. — 1987. 84 old. + mellékletek, Valuch Tibor: A hagyományos világ alkonya. — 1987. 59 old. (Terepfelverés után 1988. 144 old.) Valamennyi a „Szociográfiai munkafüzetek” c. sorozatban jelent meg; sorozatszerkesztők: Földiák András, Nyilas György, Tóth János. A szerkesztők a következő tanulmányok megjelenését tervezik: Fekete István: Homokmégy változó társadalma, Kiss József — Simon János (szerk.) A „megdermedt élet” a hivatali dokumentumokban: 1950-1956. (Begyűjtés, adóztatás, mezőgazdasági termelés), Juhász Pál — Szelényi Iván: A városkutatótól a falukutatóig (Előadások és beszélgetések szerkesztett szövege), Kiss József: A (paraszti) önkormányzat sorsa, 1945-1956.

anyag, a bírálatok s a javaslatok jobbra futólagos terepszemlék nyomán kerültek a falukutatók birtokába, ill. fogalmazódtak meg.

A magyarországi falukutatás közel évszázados vonulatába sorolható a Népművelési Intézet és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Szociológiai tanszéke által szervezett Falukutató Munkaközösség homokmégyi tevékenysége, azzal a rögtön hangsúlyozandó nem csekély különbséggel, hogy a több éven át megismételt táborozás során az "első áttekin-tést" meghaladóan a helyi társadalom sokoldalú vizsgálatára került sor, s a tapasztalások, a kutatások eredményei a recenziókban ismer-tetésre kerülő sorozatban napvilágot is láttak ill. látnak.

A Munkaközösség a Márkus István szervezte balástyai tábor szellemiségét ápolva a 80-as évek derekán rendezte homokmégyi táborozásait. Akkor, amikor a korábbi évek-évtizedek településtervezésének és fejlesztésének, településpolitikájának, tanácsi igazgatásának vitája már javában folyt, javaslatok, ajánlások fogalmazódtak meg — többnyire persze akár futólagos vizsgálódások eredményeinek is híján —, megfogalmazódtott a hátrányos helyzetű térségek, a megyehatár menti területek, az aprófalvak, tanyák panaszai is, „utcára került” a népességmegtartó képesség némiképp álszent jelszava és így tovább. Ezért a Munkaközösség úgy döntött, „...”, hogy nem a reformelvekkel, reformkoncepciókkal és vitákkal foglalkozunk majd, hanem annak a helyzetnek az esettanulmány érvényű leírásával, amely a jelenhez, mint történelmi problémához vezetett”. „Társadalomtörténeti vagy történeti szociológiai munkáinkban analitikusan és szigorúan történeti módon akarjuk leírni, dokumentálni azokat a falusi folyamatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy miért és mennyire volt 'szükségszerű' a társadalom államosítása.”

A történelemkutatói szemlélet s módszerek

képezik az egyik *általános jellemvonását* a vizsgálatnak; pontosabban „... a történelem és a szociológia egybetartozásának a hite...”. A falukutató *tábor* szükségszerűen *kollektív munkát* kíván meg; nem véletlen, hogy a szervezők szeme előtt a Kemse-kutatás legendája, követendőnek vallott példája lebegett. A kollektív munka a homokmégyi táborban tudatos felkészüléssel párosult, s hozzájárult, hogy nem „tereszemle”, hanem mélyfúrás történt e Kalocsa környéki faluban. Mindezek eredményeként — az eddig megjelent füzetek ismeretében — remélhető, hogy a magyarországi falutörténesek egyik jól dokumentált színtere Homokmégy lesz, ez a kalocsai szállásokból 1898-ban önállósult, ma is több szállásból álló, mintegy hétezer lakosú község.

A *Kiss József* által írt füzet — Egy falukutató vázlat — az, amit a címe ígér: a kutatás programja, módszertani megfontolásai, lefolyása, a vizsgálat tárgyának, Homokmégynek vázlatos bemutatása. Önálló tanulmányként is megállják helyüket a füzetben megjelent, a családi és rokoni kapcsolatrendszerek összehasonlító empirikus vizsgálatának módszertani kérdéseiről írottak. A Szerző egyetértőleg idézi Bartels-et: „Az emberi tevékenység területi szempontú”, s a módszertani elveknél, a kutatási technikák kidolgozásánál érvényesíti felfogását: „A kezdetektől hangsúlyoztuk ezeknek a kapcsolatoknak a *területi* jellegét is, általában a „*tér-elemnek*” a fontosságát a társadalmi kapcsolatok megszületésében ill. megszüntetésében.” E tanulmányt s a vizsgálati eredményeket a regionális kutatók figyelmébe is ajánljuk — a „*térpálya-analízis*”, az időföldrajz és a társadalmi kapcsolatrendszerek szociológiai analízise nehezen lehet meg egymás módszerei, eredményei nélkül.

Majd minden községmonográfiának része a természeti környezetnek, a környezet változásának — történeti földrajz —, a földrajzi kör-

nyezet s a helyi társadalom kapcsolatának elemzése; s majd minden monográfia nehezen bírkozik e feladattal, vagy a szerző(k) természetudományos ismereteinek hiánya, vagy a kellő mélységű empirikus vizsgálatok szükségyszerű elmellőzése, vagy a kölcsönkapcsolatok elvi tisztázatlanságai, az ilyen fejezetek célkitűzéseinek bizonytalanságai miatt. Egyetlen *Romsics Imre* munkája is, noha a sorozatszerkesztő bevezetőjében példamutató tömörséggel fogalmazta meg a természeti környezet s a társadalom (vagy praktice: a községmonográfiák) viszonyát: „... a történelem és a földrajz kapcsolatára építő szemléleti és értelmező keretben a 'földrajzi környezet' nem természeti kategória csupán, hanem erősen és egyre visszafordíthatatlanabbul társadalmasított tér is.” Ez a megállapítás adhatott volna útmutatást a kötet anyagának szelektálásában is. Különösen szükség lett volna erre az elemzést bevezető geológiai fejezetben; az itt közölt adatok s a társadalom között vajmi kevés közvetlen kapcsolat mutatható ki. Nem válik e fejezet hasznára, hogy másodlagos forrásokból — a térséggel is foglalkozó könyvek, tanulmányok — „keresi vissza” a községre vonatkozó adatokat. Sokkal jobban sikerült a tér életében meghatározó szerepet betöltő vízrajzi viszonyok bemutatása, noha kérdés — amely rámutat a műfaji jellegzetességekre is —: egy ilyen munkában szükség van-e a Duna nevének etimológiájára, vagy annak közlésére, hogy a mitológia szerint az Ister „... forrásánál laktak Apolló tisztelői”. Így is egyértelműen dokumentált a vízrajzi viszonyok és a társadalomfejlődés, a gazdálkodás kapcsolata (mely itt, a kalocsai Sárreéten különösen szoros volt), a társadalom hatalmas méretű természetformáló munkája.

Sok ponton érintkezik *Csoba Judit* (Két osztály határán) és *Váluch Tibor* (A hagyományos világ alkonya) tanulmánya; olvasásuk során a Homokmégyet alkotó szállások társadal-

mának, egy földrajzi, etnikai zártságban élő, a tájegység katolikus sváb és református magyar településeihez képest gazdasági elmaradottsággal jellemezhető, tradicionális praszt-társadalomnak a felbomlási folyamata bontakozik ki.

E folyamat statisztikailag leginkább megragadható összetevője a foglalkozásváltás (foglalkozási átrétegződés) és — a helyi munkaalkalmak szűkössége következtében — az ingázóvá-válás. E folyamat statisztikai jellemzőiről meglehetősen sokat tudunk, Csoba Judit célja azonban nem az *ingázás*, hanem az *ingázó társadalom*, az ingázó életforma vizsgálata. A tanulmány e célkitűzést magas színvonalon valósítja meg; vizsgálódásai nyomán nemcsak Homokmégy ingázóiról, hanem az ingázó társadalom és életmód kialakulásának feltételeiről, folyamatáról is olyan ismeretekhez jutunk, amelyek az ingázóvá-válás, az ingázás és a társadalom kölcsönkapcsolatának általános folyamatáról, jellegzetességeiről rendelkezésünkre álló ismereteket is bővítik. A kutatások nyomán a mennyiségi ismérvekkel jellemzett egységes folyamat — a kiingázók számának, arányának változása, ingázási távolság stb. — jól tagolható, eltérő jellegű szakaszokra bontható, s kibontakozik a község társadalma és az ingázás kölcsönkapcsolatának sokrétűsége. A „hőskor” a két világháború közötti évekre esik. Ekkor vált — községhatáron túl vállalt munka egyedi esetéből — életformává vagy legalábbis az élet rendszeresen visszatérő mozzanatává a munka utáni vándorlás. A homokmégyiek jobbára a környező nagybirtokok napszámosai, részesaratói ill. távolabbra is eljáró kubikusok. „Azokban az 50-es években” megszorodik a távoli munkahelyekre eljárók száma, ám ezek a „vállalkozások” szándék szerint ideiglenesek, gyakran a mezőgazdasági holtszezonra korlátozódnak; a mezőgazdaságból való menekülés még nem tömeges és nem végleges.

Megfigyelhető, hogy az évek során egyre tehetősebb rétegre „kerül sor”, már nemcsak a nincstelenek, hanem a kis- és középparasztok is ipari munkára kényszerülnek. A homokmég-
gyiek a 60-as években kezdtek tömegesen „a lábukkal szavazni”. A már korábban is eljárók számára nyilvánvalóvá vált, hogy foglalkozás-
váltásuk végleges, a paraszti életforma lezá-
rult előttük, a szerveződő termelészövetkeze-
tek sem tartanak rájuk igényt. Választás elé a
tehetősebb rétegek kerültek; többségük elköl-
tözött. Kalocsa ipari fejlesztése lehetővé tette
a hatvanas évek végétől a napi munkabajárás
tömegesülését is. De ez sem mérsékli számot-
tevően az elvándorlást — Homokmég „de-
mográfiai potenciálja” látványosan csökken.

Az utolsó etap: a nők is elindulnak a város felé
munkát vállalni. Az ingázók típusainak —
kubikus-utódok, „mélyről jövők”, kétlaki
vállalkozók, egyenruhás bejárók stb. — föl-
vázolása jól összegzi e folyamatok végeredmé-
nyét.

Valuch Tibor tanulmánya a hagyományos
paraszti társadalom erőszakos kollektivizálási
hullámok által gyorsított bomlásának láttele-
te; precíz leírás, ám kevés új momentumot tud
hozzátenni a „tévesztés” szomorú történeté-
hez.

A kutatás ismertetett eredményei felkeltet-
ték a recenzorok érdeklődését az ígért további
kötetek iránt.

V. M. M. — byp — R. L.

Felhívjuk tisztelt Olvasóink figyelmét,
hogy a

Tér és Társadalom

Budapesten
az alábbi hírlapüzletekben kapható:

Váci utca 10.

Szabad sajtó út 6.

Felszabadulás tér 4.

Petőfi Sándor utca 17. Párizsi udvar (*hírlapüzlet*)

Szent István krt. 25.

Bem utca 9.

Lenin krt. 17.

Baross téri aluljáró (*hírlapüzlet*)

Marx téri aluljáró (*hírlapüzlet*)

Déli pu. aluljáró (*hírlapüzlet*)

Rákospalva park 3/c.

Hegedűs Gyula utca 24.

Bajcsy-Zsilinszky út 76. (*közlönybolt*)

Magyarország Nemzeti Atlasza

MTA, MÉM, Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1989. 395 o.

Alapos előkészületeket követő több éves munka tudományos szempontból is kiemelkedő eredménye az 1989 karácsonyára megjelent nemzeti atlasz. Teljes biztonsággal helyezhető az évtized legnagyobb földrajzi teljesítményeinek sorába. A tervezési, szervezési és kiadói munkálatokat is ellátó Földrajztudományi Kutató Intézet népes munkaközösséget vezényelt. Az alkotók arra vállalkoztak, hogy a kutatások eredményei alapján bemutassák és értékeljék hazánk természeti, gazdasági és társadalmi viszonyainak változását, mai állapotát. S valóban, a diplomáciai kapcsolatoktól Őrszentpéter község rendezési tervéig 19 fejezetbe csoportosított, rendkívül széles tematikai kört átfogó közel 300 térképpoldalon, és 100 oldalnyi magyarító szöveggel kísérettel tárul elének a 80-as évek Magyarországá. Az atlasz nemcsak mennyiségileg, de főként tartalmának minőségével lényegesen, mondhatni összehasonlíthatatlanul több, mint 1967-ben kiadott elődje.

Átfogó és értékelő véleményalkotás szándékával fogtam e recenzió megírásához, de rá kellett jönnöm, hogy legfeljebb első benyomásaimat oszthatom meg a Tisztelt Olvasóval. Az atlasz oly nagy mennyiségű információt tartalmaz, hogy alaposabb megismeréséhez hónapok kellenek. Ezért gyanítom, tényleges használati értéke is csak később lesz megállapítható (következésképpen az apróbb hibákra, elírásokra, színelcsúsításokra is eközben derül majd fény).

Már első áttekintésre jól érzékelhető a

komplexitásra, illetve az általános és (esetenként) a jellemző egyedi bemutatására való törekvés, és az a szándék, hogy markánsan jelenjenek meg az új kutatási eredmények, de ne csak statisztikai tényzerűségükben, hanem a megközelítés szemléletére utalóan is. Ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha a térképeket a rendkívül érdekes, sőt többségében külön-külön is szakmai remeklésnek minősíthető magyarító szövegekkel együtt olvassuk.

Egy ilyen méretű atlasz olvasásához az ember többnyire nem úgy fog hozzá mint egy regényéhez. Inkább csak az érdeklődésének megfelelő fejezeteket böngészi. Szeretném kérni az atlasz Tisztelt Olvasóit, hogy ezúttal ne ezt tegyék, legalább egyszer lapozzák végig. Meglátják, a borkóstolási metódus itt is eredményes lesz, mind az általános minősítés, mind a legjobb kiválasztása céljából. Én magam a társadalomföldrajzi fejezetekhez vonzódom, ezért talán (ha meg nem is bocsátható, de) érthető, hogy azokról a térképekről bővebben írok. Ám be kell vallanom, igen nagy élvezettel fedeztem fel sok érdekeseget és újat más témakörű fejezetekben is. Hadd említsek meg néhányat konkrétan: a felmérés és térképezés történeti és egynémely módszertani vonását bemutató térképek; a geomorfológiai, földtani-szerkezeti, mérnök- és hidrogeológiai térképek; a történeti földtan rendkívül szemléletes térképei; a részletes éghajlati térképsorozat; a Duna vízgyűjtő területének víz-földtani térképe; a talajvizek vegyi jellegét bemutató térkép; a genetikai és a FAO talaj-

térkép; a természeti tájak rendszertani felosztása; a tájtypusok térképe; a környezetvédelmi fejezet térképei.

A társadalomföldrajzi térképanyaggal kapcsolatban több első benyomásom is volt:

— ilyen gazdag, és a folyamatok bemutatására is törekvő társadalomföldrajzi térkép-kollekció egy kötetben Magyarországon még nem jelent meg;

— az a mérhetetlen mennyiségű adat, amit a szerzők összegyűjtöttek, valószínűleg még sok térkép elkészítését lehetővé tette volna. Persze ilyenkor masszívan állnak a terjedelmi korlátok, de talán esetenként, a komplexitás növelésével a terjedelmi korlátot ki lehetett volna játszani;

— mintha a kívánatosnál kevesebb lenne a regionális térkép. Közben is, de különösen a területi tervezés térképei kapcsán jutott eszembe, hogy az öt nagyváros részletesebb bemutatást érdemelt volna;

— nagyon jó megoldásnak tartom, hogy nemcsak a népesség és települési fejezetnél, de másutt is, ahol lehetett, a statisztikai alapegységet a település képezte. Ez az atlasz használhatóságát nagy mértékben növeli.

Nem meglepő (a statisztikai adatszolgáltatás struktúrájából is következik), hogy a társadalmi és gazdasági témakörök, úgymond klasszikus csoportosításban következnek. E hagyományos fejezetelés belső tartalma azonban már nemcsak egy nemzeti atlaszban kötelezően szükséges információkat adja, de sok újdonságot is felmutat, amelyek már az ismerkedő lapozgatáskor magukhoz vonzzák a figyelmet. A továbbiakban elsősorban ezek között szeretnék tallózni.

Úgy tűnik, az újdonságok tekintetében a népesség, települések, lakás- és közműellátottság című fejezet emelkedik ki. Az itt közreadott térképanyag jól reprezentálja a társadalom vizsgálatának új szemléleteit. Különösen érdekesnek tartom a népesség területi

eloszlását, a népsűrűség változását 1784-től követő térképsorozatot; a települések vándorlási egyenlegének bemutatását; a nemzetiségi, etnikai vonatkozású térképeket; az életkörülmények térbeli megjelenítését; a falutípusoknak, valamint a települések dinamikai típusainak bemutatását; a budapesti térképsorozatot; a lakásállomány korstruktúrájának területi változásait feldolgozó térképeket.

Az egészségügyet ábrázoló rövid fejezet utolsó oldalánál időztem hosszabban, ahol 12 kis térképen és 7 grafikonon tömördek információ olvasható a lakosság egészségi állapotáról. Az oktatás, közművelődés, sport témakörű fejezetben a lakosság képzettségi színvonalát, valamint az ország szellemi központjait bemutató térképek hatottak az újszerűség varázsával.

Terjedelmes fejezet foglalkozik az ipar és építőipar témaköreivel. A „kötelező” információk (ágazatok, termékek részletezése) mellett itt is találni számos új elemet. Ilyen például a foglalkoztatottak megoszlása üzemenagyság szerint; vagy a foglalkoztatottak életkorának megyénkénti alakulása; a magánipar ágazati és területi elhelyezkedése; egyes vegyipari vállalatok termelési szerkezetének bemutatása.

A mezőgazdaság és élelmiszeripar szintén sok, el nem hagyható ágazati- és termékbe- mutatást követel (talán kissé túlzott is az atlaszban ennek mérete). Ám szerencsére itt is sikerült elhelyezni nem egy novumot. Különösen tetszik néhány régió földhasznosításának bemutatása; a termőföld értékelésének térképrevitel; az alaptervekenység arányának ismertetése. Kár, hogy a mezőgazdaság térbeli termelési kapcsolatairól nem készült térkép. Ellenben nagyszerű ötlet volt a termelési színvonal, a vállalati hatékonyság, a jövedelmezőség és az újratermelés saját forrásai területi szerkezetének közzététele.

A közlekedés, posta és távközlés térképei,

ezen ágazatok jellegéből következően főként hálózatokat, irányokat mutatnak. Közöttük a megyeszékhelyek elérhetőségét ábrázoló térkép viszonylagos komplexitásával tűnik ki.

Igazán kár, hogy a belkereskedelem, vendéglátás és szolgáltatás mindössze hét térképpel oldalt kapott. A kitűnően felépített térképekről árad az információbőség. Az embernek az az érzése, hogy a szerzők sajnálták bármit is kihagyni a birtokukban lévő információ-halmazból. Ha lehetőségük van, bizonyára ide jól illő regionális térképeket is elhelyeztek volna.

Érdekes kísérlet az idegenforgalom vonzó tényezőinek térképi összefoglalása. Különösen tanulságos ezt összevetni az idegenforgalmi tájegységek látogatottságát feldolgozó térképpel. Ez utóbbi, 1984-es adatok alapján, a határállomások forgalmát is közli. A történések azonban ezt a térképet azóta alaposan átírták. A magyar világútlevél, a szovjet utazási könnyítések és más változások nagyságrendekkel növelték az utazási mennyiségeket. Az atlasz újabb kiadásakor remélhetőleg lesz lehetőség korrekcióra, vagy a változás valamiféle jelzésére.

Úgy tűnik, a külkereskedelem számára adott méltatlanul szerény terjedelemből származó gondokat a szerzők úgy próbálták áthidalni, hogy ha már részletek nem, legalább szemléletesek legyenek. Ez sikerült is, de a hiányérzetet alig oszlatja.

Az atlasz térképegységét a területi tervezés című fejezet zárja. A témakörnek a nemzeti atlaszban való elhelyezését nemcsak egyszerűen jó ötletnek, de kifejezetten szükségesnek tartom. Az itt közölt térképek kettős funkciót töltenek be: egyrészt mint térképek önmagukban is elemezhetőek, másrészt az ide kapcsolódó magyarázó szöveg kitűnő illusztrációi is. A térképek és a magyarázó sorok együtt frapáns segítséget adnak a területi tervezés lényegének megértéséhez.

Szívesen ajánlom ezt a kiváló munkát mindazok figyelmébe, akiket mélyebben érdekel hazánk földje, népe, gazdasága. De igazán akkor leszek boldog, ha ezt az atlaszt, mint rendszeresen használt munkaeszközt, a jelenünket és jövőnket formáló, legkülönbözőbb szintű döntéshozók asztalán tudhatom.

Mészáros Rezső

A második gazdaság földrajza

Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete, Budapest 1989. 172 o.

Nemes Nagy József — Ruttkay Éva

Már a könyv címe is meglepő az olvasót, hiszen az első gazdaság földrajzáról sem jelent meg új, összefoglaló igényű írás csaknem két évtizede Magyarországon. Így valóban hiánypótló és értékes mű képezi ismertetésünk tárgyát.

A szerzőpáros arra tesz sikeres kísérletet, hogy a „legális magánszektor” és a lakossági kiegészítő- és melléktevékenységek területi-települési jellemzőit, ill. azok működését elemezze. Ezt — a közismert statisztikai forrás nehézségeken túllépve — logikus gondolatmenetben, érdekes alapadatokkal bizonyítva teszik.

A második gazdaság 1979 óta fokozatosan növekedő hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez azt eredményezte, hogy a magyar gazdaság a nyolcvanas évek közepére több szektorúvá vált. Egyes tevékenységi körökben (pl. mezőgazdaság 33,9 %, lakásépítésben 60,7 %, fogyasztási szolgáltatásokban 55,5 %, idegenforgalmi szálláskiadásban 71 %) olyan mértékű a magánszektor és a lakossági kiegészítő tevékenység részesedése, hogy domináns módon visszahat magára az első szektorra, s bizonyos átfogó földrajzi jellemzőkkel bír.

A második gazdaság legsúlyosabb ágazata a mezőgazdasági kistermelés, melynek térségi jellemzőjeként a „perifériára szorulást” mutatják be a szerzők: az Őrségben, a Vendvidéken, a Dráva mentén stb., tehát a legelmaradottabb aprófalvas kistérségekben a legmagasabb az arányuk. Ez elgondolkodtató, hiszen egy esetleg újjáéledő mezőgazdasági magánszektornak a fogyasztópiachoz közeli, infrastrukturálisan feltárt régiókban inkább volna esélye. A háztáji- és kiegészítő gazdaságok — melyeket tájkörzetenként is bemutatnak — főleg az Alföldhöz kötődve, térségi-települési kiegyenlítő szerepet játszanak.

A következő fejezetekben a „városi” második gazdaság megyei szintű vizsgálatáról olvashatunk. A hatféle tevékenységet (magánkereskedelem, szerződéses kereskedelem, szobakiadás, mellékállás, magánkisipar, kisvállalkozások) a szerzők változatos módszerekkel, szemléletes kartogramokkal és táblázatokkal írják le, kifejezetten élvezetes stílusban: hogyan „robban be” a magán-tevékenység a szállításba, hogyan terjed, majd torpant meg a szerződéses kereskedelem, melyek az ingatlanbérbeadásnak és a fizetővendéglátásnak a területi problémái? A falusi turizmusról például megállapítják, illúzió azt várni, hogy a jelenlegi infrastruktúra, illetve „háttérszolgáltatások” mellett „húzóágazat” váljon (74. oldal).

Szakmailag a legbriliánsabb fejezetnek tűnik az új típusú kisvállalkozások területi-települési diffúziójának bemutatása. Az innovációs folyamatok Budapest kerületeiből kiindulva a Vend vidéken alakult „O” számú gmk-kig nyerne bemutatást és igazolást.

A kisvállalkozások belső és térségi működéséről egyedi empirikus felmérés alapján írnak a szerzők. Igen szellemes táblázatban mutatják be a kisvállalkozók jövőképét, gazdasági erejük tükrében.

Végző summázatként megállapítják, hogy „a két gazdaság jelene és jövője szétválaszthatatlan”, de hozzátehetjük: mind az első, mind a második szférának a valóságos vállalkozás irányában kell elmozdulnia ahhoz, hogy térségi-települési szempontból is új esélyeket teremthessenek. Talán e rövid ismertetésből is kiderül, hogy a szerény kivitelű könyvecske gazdag ismeretanyagot hordoz, úgy „második gazdaság” módra, „elsőrangú színvonalon”, amelyet szívesen ajánlok minden érdeklődő figyelmébe.

Csatári Bálin

Tartalom

MINDENNAPI TEREINK

- GYÁNI GÁBOR A városi mikroterek társadalomtörténete / 1
- TEPLÁN ISTVÁN Szent Imre Kertváros
Egy város-antropológiai kutatás vázlata / 15
- KOVÁCS KATALIN Polgárok egy sváb faluban / 33
- FERTŐ IMRE — LÉNÁRT ZSOLT
— MAURER GYÖRGY
— WINKLER TAMÁS A siker titka: a magánérős modernizáció
(Soltvadkert) / 77

NYÍLT TÉR

- FARAGÓ NÁNDOR — Levelek egy aprófaluból 1989 / 89
KOVÁCS KATALIN

KITEKINTŐ

- DARÓCZI ETELKA Paris La Défense / 107

KÖNYVJELZŐ

- V. M. M. — byp — R. L. Homokméggyi műhelytanulmányok
(sorozatszerkesztő Kiss József) / 121
- MÉSZÁROS REZSŐ Magyarország Nemzeti Atlasza
(a szerkesztőbizottság elnöke
Pécsi Márton) / 125
- CSATÁRI BÁLINT A második gazdaság földrajza (Nemes Nagy
József — Ruttkay Éva) / 128

TÉR ÉS TÁRSADALOM 1 ■ 1990 SPACE AND SOCIETY

CONTENTS

- Gábor Gyáni* A Social History of Urban Space / 1
- István Teplán* St. Emeric Garden City / 15
- Katalin Kovács* The Basic Features of Local Society in
Németbóly between the Two World Wars
A Socio-Historical Outline / 33
- Imre Fertő, Zsolt Lénárt, György
Maurer and Tamás Winkler* The Secret of Success: Individual
Modernization / 77
- Nándor Faragó and Katalin Kovács* Letters from a Small Village 1989 / 89
- Etelka Daróczi* Paris La Défense / 107

Szerzőink

Csatári Bálint geográfus, MTA RKK Alföldi Kutatócsoport, *Daróczi Etelka* közgazdász, *Faragó Nándor* magángazda, *Fertő Imre* egyetemi hallgató, *Gyáni Gábor* történész, MTA Történettudományi Intézet, *Kovács Katalin* etnográfus, *Lénárt Zsolt* egyetemi hallgató, *Maurer György* egyetemi hallgató, *Mészáros Rezső* geográfus, JATE, *Teplán István* történész, MKKE-MTA Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ, *Winkler Tamás* egyetemi hallgató.
